

E.M.HACIZADƏ

**AZƏRBAYCANIN TƏBİİ QAZ
POTENSİALI: REALLIQLAR VƏ
VİRTUAL CİZGİLƏR**

BAKI - ELM - 2001

Elmi redaktor
iqtisad elmləri doktoru, professor
Şəkərəliyev A.Ş.

Resenzentlər:	i.e.d. prof.	Atakişiyev M.C.
	i.e.n.	Səfərov Q.Ə.
	f.e.n.	Əhmədov H.Q.

**Hacızadə E.M. Azərbaycanın təbii qaz potensialı:
reallıqlar və virtual cizgilər.** Bakı: Elm, 2001. 186 səh.

ISBN 5-8066-1395-X.

Monoqrafiya mövcud reallıqlar və virtual görüntü diapazonunda Azərbaycanın artan təbii qaz potensialının qiymətləndirilməsi, qaz sənayesinin müasir vəziyyəti, inteqrasiya və inkişaf meyilləri, sosiallaşan bazar iqtisadiyyatı kontekstində yeni çevik infrastrukturun formalaşdırılması, böyük texniki-iqtisadi dövriyyədə onun qlobal və lokal perspektiv imkanlarının təhlil və tədqiqinə həsr edilmişdir. Akademik tədqiqat, elm, təhsil sferası, energetik kompleksin iqtisadçı, mühəndis və təbii qaz istifadəçisi təşkilatlarının mütəxəssisləri üçün nəzərdə tutulan monoqrafiya həm də ayrı-ayrı fərdi mavi yanacaq istehlakçılarının, geniş oxucu auditoriyasının sərəncamına verilir.

$H \frac{0605010407}{655 (07) - 2001}$ *qrifli nəşr*

MÜNDƏRİCAT

Giriş	06
--------------	----

I FƏSİL

Təbii qaz lokal və global kontekstdə

1.1. Təbii qaz istehlak tələbindən əvvəl	10
1.2. Sənayeləşən qaz hasilati	13
1.3. Texniki iqtisadi mahiyyəti və ekoloji üstünlüyü	18
1.4. Planetin təbii qaz ehtiyatları	24
1.5. Qaz şəbəkəsinin coğrafi modelləşməsi	33
1.6. Dünya qaz balansı və prespektiv görüntü	39

II FƏSİL

Texnoloji proseslər və infrastruktur

2.1. Hasilat strategiyası	46
2.2. Qazın emalı və saxlanması	51
2.3. Maye və sıxılmış qaz	56
2.4. Qazın nəqli problemləri	61
2.5. Qazla işləyən texniki qurğular və cihazlar	65

III FƏSİL

Formalaşmış struktur və potensial imkanlar

3.1. Respublika qaz kompleksinin strukturu	68
3.2. Qaz təsərrüfatının müasir vəziyyəti	73
3.3. Təchizat problemləri	79
3.4. Rentabelli fəaliyyət və itkilərin minimumlaşdırılması	86
3.5. İnvestision təminat	92

IV FƏSİL ***İqtisadi rekonstruksiya***

4.1.Qaz sektorunda islahatların dərinləşməsi problemləri	100
4.2.Normativ-hüquqi bazanın genişləndirilməsi	111
4.3.İstehsal xərcləri və qiymət təzadları	115
4.4.Borclar probleminin təcrid edilməsi və səmərəli maliyyə sisteminin təşkili	119
4.5.Əhalinin enerji təminatının yaxşılaşdırılması problemləri	127

V FƏSİL ***Perspektiv imkanlar***

5.1.Metan epoxasi və Şahdəniz epopeyasi	132
5.2.Daxili istehlak bölgüsü	138
5.3.Energetik sistemin qazla işləmə rejiminə keçidi	143
5.4.Abonent sisteminin yaxşılaşdırılması tədbirləri	150
5.5.Özəlləşdirmə strategiyası və yeni servis xidmətinin formalaşdırılması	157

VI FƏSİL ***İnkişaf tendensiyası***

6.1.Qlobal axın	162
6.2.Meqaeconomik sarsıntılar	165
6.3.İnformasion təminat	173
Nəticə və təkliflər	177
Резюме	179
Summary	181
Ədəbiyyat	183

GİRİŞ

Azərbaycanın son iki yüzillik tarixinə retrospektiv baxış, bu coğrafi məkanda cəryan edən siyasi-iqtisadi hadisələrin görüntüləri landşaftında neft-qaz resurslarının daha qabarıq təsvirdə olunduğunu nəzərə çarpdırır. Məhz bu zaman kəsiyində neft-qaz faktoru ölkənin bütün həyati sferasını, paytaxt Bakının simasını radikal dəyişdirən mühüm reallıq olmuşdur. Sənayeləşən hasilatın artan templəri ötən əsrin əvvəllərində neftin energetik məzmununa daha möhtəşəm iqtisadi sanbal gətirərək Azərbaycanı qüdrətli dövlətlərin böyük maraq orbitinə salmışdır. Karbohidrogen erasının ilkin sivilizasiyon əsas iki mərkəzindən biri kimi ölkəmiz neft çıxarmanın ekstensiv və intensiv hasilat palıqonuna çevrilmiş, amansız istismar laylardakı ehtiyatların vaxtından xeyli əvvəl tükənməsinə rəvac vermişdir. Quru ərazilərdə təşəkkül tapan, planetar şöhrət zirvəsinə yüksələn Bakı nefti öncə Rusiyanın, növbəti geniş mərhələdə Sovetlər İttifaqının əsas aparıcı enerji mənbəyi olaraq yeni neftli-qazlı rayonların aşkarlanmasına stimullar gətirmiş, böyük neft industriyasının təşəkkülündə əhəmiyyətini nümayiş etdirərək milli sosial rifahın ən mühüm iqtisadi qaynaq komponenti olmuşdur. Xəzərin qumlu qatlarının dərinliklərinə nüfuz edərək neft aləmində ilk dəfə açıq dənizdə hasilat da Azərbaycan neftiçilərinin taleyinə nəisib düşmüşdür. Respublikamız həmçinin ilkin qaz hasilatında da paralel məmləkətlər sırasında öncül yer tutmuşdur.

İyirminci yüzilliyin son onilliklərində formalaşmaya istiqamət götürən yeni geosiyasi düzüm böyük neft-qaz resursları ilə dünyəvi tarixi həyacan yaratmış və entropik ərəfədə tükənən, kiçilən ehtiyatlar spektrində bir qədər arxa plana çəkilmiş Azərbaycanı Xəzərin yeni zəngin karbohidrogen

ehtiyatları konfigurasiyasında təkar beynəlxalq siyasətin strateji maraqlar mərkəzinə cəlb etmişdir. Dövlət müstəqilliyini bərpa edərək gənc müstəqil Azərbaycan Respublikası izafi neft ehtiyatları kontekstində yeni gerçəkliklərə rəğmən müvazinətini itirməmiş, müvafiq resurslardan istifadə də respublika prezidenti Heydər Əliyevin təşəbbüsüsü, müəllifi və təminatçısı olduğu neft strategiyası ilə ölkənin sosial-iqtisadi orontasiyasında uğurlu seçim və istiqamət əldə etmişdir. Neft strategiyasının təsir diapozonu həyatımızın ən dərin sahələrini əhatə edərək ölkənin siyasi-iqtisadi fəaliyyətinə dinamik gətirərək, sosial tərəqqinin gerçək stimullaşdırılmasının fəvqündə dayanmışdır. Bu strateji prioritet üzərində sosial mahiyyətdə qurulan dövlət maşının genişlənən funksional vəzifələri iqtisadi fəaliyyətdə aydınlıqlar gətirərək keyfiyyətə yeni mənə kəsb etmişdir.

Qloballaşma, dərin inteqrasiya, mikroprosesurların hakim kəsildiyi, elmi-innovation naliyyətlərlə müşaiət edilən, qovuşduğumuz yeni epoxial mərhələ ümümi çalarlarla yanaşı, Azərbaycan üçün əlahiddə məqamlarla da zəngin olacaqdır. Milli təbii sərvətlərin kommulyativ fonduna milyard ton konturlarla ölçülən neft ehtiyatları ilə yanaşı həcmi trilyon kub metrleri aşan təbii qaz resurslarının da daxil olması, buradakı siyasi-iqtisadi proseslərə yeni impuls verəcəkdir. Bu nəhəng miqyaslı ehtiyatlar aspekti Azərbaycan təbii qazının bütün iqtisadi-texnoloji dövriyyədə elmi genetik və prespektiv təhlilini labüd edir, yeni gerçəklik davamlı neft strategiyası sferasında eksklyüziv mavi yanacaq konsepsiyasının da formalaşmasını şərtləndirir. Böyük təbii qaz axınının bu əvəzsiz enerji mənbəyinin yeni məzmun və keyfiyyətdə akademik şərhini daha da aktuallaşdırır.

Təbii qazla bağla dünya elmində çeşidli elmi tədqiqatlar aparılmış, yetərli geniş empirik nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Azərbaycanın da bu əvəzsiz sərvətin tarixi əski diyarı kimi mövcudatı qaz sənayesinin elmi müstəvidə tədqiqində vətən

alimlərinin əməyini yüksək etmiş, əlaqədar praktiki işlərin, araşdırmaların geniş səpikidə aparılmasına zəmin yaratmışdır. Möhtəşəm Sovetlər İttifaqının qaz industriyasının arxitektorlarından biri, onun kamilləşmə çağlarında mərkəzi nazirliyin ilk rəhbəri neftçi-alim, həm də görkəmli mavi yanacaq mühəndisi S.A.Orucovun həmvətənimiz olması təsadüfüdür. Azərbaycan alimləri hələ qaz industriyasının təşəkkül tapdığı erkən çağlarda bu perspektivli sahədə fundamental axtarış və tədqiqatları ilə ittifaq məkanında fərqlənmiş, dəyərli araşdırmaları elmə məzmunlu töhvələr bəxş etmişlər. Akademik A.X.Mirzəcanzadə beynəlxalq aləmdə qaz sektoru ilə bağlı bir çox sanballı elmi əsərlərin müəllifi kimi tanınır. Alimin həmkarları ilə birlikdə yazdığı «Qazın hasilatı və nəqli proseslərinin səmərəliliyinin artırılması metodları» monoqrafiyasında qaz sənayesi obyektlərinin hesablanması statistik metodlar seçimi əsaslandırılmış, qazın hasilatı, hazırlanması, nəqli və istehlak bölgüsü təyinatını almışdır. Çoxlu riyazi təhlillərlə illustrasiya olunmuş əsərdə qazın texnoloji və iqtisadi həlqəsini əks etdirən geniş alqoritmik hesablamalar aparılmışdır. Müasir mərhələdə məşhur alimin məqsədli təyinat və genetik baxış əsasında formalaşan yeni fundamental tədqiqatlarında da neft və qazın texniki-texnoloji aspektləri ilə yanaşı milli qaz sənayesinin strateji və iqtisadi perspektivləri geniş təhlil və tədqiq olunmuşdur.

Azərbaycanda qaz sənayesinin elmi-iqtisadi inkişaf problemləri daim neftlə müştərək araşdırmada aparılaraq, öyrənilməsinin əlahiddə klassik tədqiqat ənənəsi məhdud xarakter daşmışdır. Çağdaş zamanda isə müvafiq sahədə elmi axtarışların tərəqqi templəri yeni yığım mərhələsindədir. Astanasınla dayandığımız «metan» epoxası, böyük təbii qaz potensialının işlənməsi meylləri heç şübhəsiz ki, bu sahədə daha geniş miqyaslı tədqiqatları sifariş edəcək, qaz iqtisadiyyatını ifadə edən elmi-təcrübi fond daha da zənginləşəcəkdir. Təbii qazın bütün keyfiyyət çalarlarını

sintezləşdirən yeni elmi-praktiki bazanın formalaşdırılmasında real zəruri faktor respublikada aşkarlanan ehtiyatların bənzərsiz miqyaslılığı və onun neft resurslarından da uzunmüddətli prespektivi də işlənməsi ilə bağlı olmuşdur. Bu reallıqlardan çıxış edərək monoqrafiyada ilk dəfə olaraq milli regional, yeni iqtisadi münasibətlər kontekstində təbii qazın geniş səpkidə texniki-iqtisadi əhəmiyyəti, üstün energetik gücü və ekoloji keyfiyyəti təhil və araşdırma predmetinə çevrilmişdir. Tədqiqatın leymotivində respublikanın izafi qaz potensialından milli mənafeələrə uyğun səmərəli istifadə prespektivinin təminatı üçün ilkin nəzəri-metodik mənbənin formalaşmasına zəmin yaratmaq, növbəti inkişaf mərhələsində daha geniş tədqiqatlara analitik stimullar vermək təşviqi dayanır. Elmi auditoriya, istehsalat kompleksləri sferasının istifadəçilərinə daha çox istinad edilən monifest xarakterli tədqiqat işi bir qədər fəlsəfi boyada, məhdud virtual ştrixlərdə təcəssüm olunaraq, həm də geniş oxucu kütləsinin qaz sferasını əhatə edən empirik nailiyyətlərlə mümkün zənginləşdirməsi xidmətinə hesablanmışdır.

Azərbaycan yeni iqtisadi təbəllüdatlar ərəfəsindədir. Xəzərin dərinliklərində cəm olan bol neft ehtiyatları ilə yanaşı geniş miqyaslı təbii qaz sərvətləri də bizə ərməğan gəlir. Yüzdəllər neftlə çirkləndirilmiş torpaqların acı taleyini yaşayan məmləkətimiz postindustrial cəmiyyətin ən ekoloji üstün təbii sərvəti-mavi yanacaq ilə azı bir əsirlik bol təminatda yaşamaq şansı əldə etmişdir. Səylərimizi səfərbər edərək təbii qazla bağlı yeni milli konseptual proqram hazırlamaq, Allahın sevgi dolu bu bəxşisindən digər resurslar toplumda vətənin istiqlalı, sosial dirçəliş, intellektual yüksəliş, iqtisadi təhlükəsizlik, sivil cəmiyyət yaratmaq naminə faydalanmaq zamanıdır.

I FƏSİL

TƏBİİ QAZ QLOBAL VƏ LOKAL KONTEKSTDƏ

1.1. Təbii qaz istehlak tələbindən əvvəl

Qaz istilahı Azərbaycan dilinin zəngin lüğət fondunun çoxmənalı sözlər qrupuna daxil olan türk mənşəli isim kimi, səsləndikdə uçmaqdan daha çox gəzməyə rəğbətdə bulunan, zoologi interpretasiyada qazkimilər fəsiləsinə aid quşların, digər nitq hissəsində isə qazmaq felinin kökünü təşkil edən ifadənin assosiativ təsəvvürlərini verir. Lakin tədqiqinə təşəbbüs etdiyimiz bizim təhlil obyektinin predmetini yunan *chaos* - xaos sözündən qaynaqlanan, hissəciklərinin istilik hərəkətinin genetik enerjisi əhəmiyyətli dərəcədə onlar arasında qarşılıqlı potensial enerjini üstələyən, maddənin aqrekat halını ifadələndirən fransız köklü *gaz* - qaz, daha dəqiq isə karbohidrogenli və bir qədər də qeyri-karbohidrogenli komponentlərlə ehtiva olunan, yer qabığının çöküntülü suxurlarında mövcud təbii yanar qazlar təşkil edir.

Təbii qazın planetar kontekstdə ilkin aşkarlığı Azərbaycan ərazisində min illər öncə bəlli olsa da, onun mahiyyətini mənalandıran anlam yalnız XIX əsrdən başlayaraq leksikonumuzda geniş yer almışdır. 17-ci yüzillikdə holland kimyaçısı Van Helmont apardığı tədqiqatlar nəticəsində havaqurluqlu maddələrin təyinatı üzrə yunan mənşəli xaos sözünə əsaslanan *gaz* terminini dövrüyyə buraxdı. Beləliklə, məlum milli qaz sözünə texniki fonlu parafraz, yeni bir omonim də qoşulmuş və o, uzun illərin aşırımlarından keçərək neologizm mərhələsini başa vuraraq müasir məqamda istifadə arealında özünün sonuncu məzmununda daha artan inkişaf tapmışdır. Neftlə yanaşı təbii qazın da tarixi qədim və zəngindir. Məlum olduğu kimi, erkən sivilizasiya çağlarından insanlar yerin təkindən qazın çıxmasının şahidi olmuşlar. Hələ eramızdan da bir neçə min il öncə Abşeron yarımadasında,

Xəzərin şimal-qərb sahillərində təsadüf olunan «əbədi atəşlər» dənizə şölə saçmış, üzən gəmilərin mayakına çevrilmişlər. Hind və Çində, İranda, Malay adaları arxipelaqında, Amerikanın Eri gölü ətrafında yanar qazların davamlı püskürməsi inaj və ibadət yeri kimi bu məntəqələri daha da məşhurlaşdırmışdır. Atəşpərəstlər isə sönməz ocaqları hifz edərək ətraf ərazilərdə məbədlər ucaltmışlar. Belə məşhur məbədlərindən biri də Bakı şəhərində yerləşən Suraxanı atəşgahıdır. XIX əsrin sonlarına qədər atəşgah yerli konfessional sektaların etiqad məkanı kimi, İrandan, Hindistan və Çindən gələn atəşpərəst zəvvarların da ziyarət yerinə çevrilmişdir. Memarlıq kompozisiyası bir çox cəlbedici məqamlarla zəngin bu ecazkar məbəd əzəl funksiyalarını itirsə də, möhtəşəmliyini qoruyub saxlamış, müasir zamanda özünün «sönməz odu» ilə turistlərin maraq sahəsinə daxil olmuşdur.

X əsrdə Bakıya səfər etmiş ərəb coğrafiyaşünası və səyyahı Əbdul-Həsən Məsudi Xəzərdə yanma hadisəsinin şahidi kimi onun çox-çox uzaqlardan görüldüyünü qeyd etmişdir. Sonrakı dövrlərdə də Abşeronda Bibi-Heybət ərazisində xüsusən də, XIX və XX əsrlər qovşağında dəniz səthində təbii qazın çıxması ilə əlaqədar sürəkli alışma, yanma hadisəsi müşahidə olunmuşdur. Elə indi də Abşeronun Dığah və Məhəmmədli kəndləri ayrıcında məşhur «Yanar dağ»da yerin təkindən sıyrılaraq əbədi məşələ çevrilən təbii qaz heyrətamiz bir mənzərəni canlandırır. Əski çağlardan Azərbaycan torpağında daha geniş təsadüf edilən neft və qazın aşkarlığı, onun ilkin-atəş funksiyalılığı yurdun adlanışının da şərhinin əsas komponentinə, mərkəz Bakının Qız qalası ilə yanaşı sevilən rəmzinə çevrilmişdir.

Abşeron ətrafı torpaqların palçıq vulkanları ilə zənginliyi də yanar qazların burada çoxluğuna dəlalət etmişdir. Öz unikalığı ilə fərqlənən bu qaz köpüclü palçıq vulkanlarının bəzən alışan uzundilli məşələ çevrilməsi də müşahidə olunmuşdur. Akademik İ.M.Qubkin 1930-cu illərdə Lök-

Batanda müntəzəm fəaliyyət göstərən belə palçıq vulkanlarına yaxın ərazilərdə dərin qazma işlərinin aparılmasını tövsiyyə etmişdir. Nəticədə burda böyük neftli-qazlı vahə aşkarlanmışdır. İndi Ə.Əmirov adına NQÇİ-nin istismar zonasına daxil olan bu ərazilər quruda ən çox təbii qaz hasil edilən istismar sahələrindədir.

Təbii qazın anoloqları kimi maye və bərk cisimlərə nisbətdə molekulları arasında qarşılıqlı təsir qüvvəsinin zəifliyi, onun formasız biçimli etdiyindən, geniş istifadəsini dəmin illər arxaya salmışdır. Rəngsiz, qoxusuz və digər nişansız xassələri də onun potensialının dərkinə xeyli məhdudlaşdırmış, yerin üst qatında görüntüsünü təsirsiz etmişdir. Bununla belə torpaq suxurundan fərqli olaraq su üzərindən çıxışını görmək mümkündür. Digər tərəfdən onu çılpaq təbiətdə intensiv çıxışda yaratdığı səslərdən, tərkibində kükürd olduqda isə iyindən aşkarlamaq mümkündür. Lakin nə qədər də olsa bütün bu xüsusiyyət çalarları təbii qazın industrial cəmiyyətin lider enerjidaşıyıcısına çevrilməsində mühüm əhəmiyyətli olmuşdur.

Təbii qazın yaranması prosesi və şərtləri olduqca müxtəlif və çoxcəhətlidir. Daha çox yayılmış tədqiqat nəticələrinə görə bu üzvi maddələrin biokimyəvi və termokatalik çevrilişi ilə bağlıdır. Alimlər müəyyən etmişlər ki, hələ milyon illər bundan əvvəl yerin təkindən təbii olaraq qazın özbaşına çıxması hadisəsi baş vermişdir. Məntiqi hesablamalara görə bəşər cəmiyyətinin tarixi ərzində havaya sovrulan və hasil edilən qazın həcmi neftin bütün mövcud hasilat miqdarından çox olmuşdur. Neftin sənaye üsullu istismarına keçidində paralel olaraq təbii qazın da əldə edilməsi və ilkin primitiv istehlakına zəmin yaranmışdır. Lakin ondan istifadə son dərəcə məhdud səviyyəyə daşmışdır. Qazma prosesində qazın atmosferə çıxışını adətən gözləmiş, sonradan nefti hasil etmişlər. Bununla belə azacıq da olsa müəyyən sahələrdə ondan köməkçi istilik qazanlarının qızdırılmasında istifadə olunmuşdur.

Təbii qazın geniş istehlakı göründüyü kimi, neftin böyük hasilatından çox sonra daha dəqiq isə yüz il öncə XX əsrin başlanğıcında baş vermişdir. Ömrü təbiətin yaşı qədər olan təbii qaz əski zamanlarda, yalnız alışanda göründüyü məkanda mistik təzahürdə insanlarla ünsiyyətdə olmuşdur. Energetik gücü, fiziki və kimyəvi dəyərini, istənilən ünvana yetişmək imkanını isə industrial cəmiyyətin təşəkkülünə qədər müdhiş bir sirr kimi gizlətməmişdir.

1.2. Sənayeləşən qaz hasilatı

Yanar qazların sənaye və məişətdə istehlakına hələ ötən yüzilliklərdə başlanmışdır. Daş kömürü termik emal etməklə onun tərkibində olan metan və digər qaz qarışıqlarını almışlar. İlk dəfə olaraq bu üsuldan 1830-1840-cı illərdə İngiltərədə geniş istifadə olunmuş, XIX əsrin sonlarında Moskva və Peterburq şəhərlərində də daş kömürdən qazın alınmasını reallaşdıran çoxsaylı zavodlar fəaliyyət göstərmişlər. Bu emal qazından iri sobalarda yandırmada və nisbətən də evlərin qızdırılmasında istifadə edilmişdir. Lakin burada miqyas genişliyi çox böyük olmamışdır.

İllər ötdükcə insanlar təbii qazın da yanacaq növü kimi əhəmiyyətini dərk etmiş, onu ram edərək istifadəsini genişləndirmişlər. Artıq XX əsrin ortalarında digər yanar qazlarla yanaşı, təbii qazdan da sənayedə, məişətdə istifadə olunmasına başlanmışdır. Tarixi mənbələr təbii qazdan geniş istifadənin ABŞ-da təşəkkül tapdığını canlandırır. Bu proses ölkədə iri qaz yataqlarının kəşfi ilə əlaqədar start götürür. 1831-ci ildə Kanaua manafakturalarında yanacaq kimi, təbii qazdan istifadə hadisəsi isə ABŞ-da qaz sənayesinin başlanğıcı tarixi hesab olunur. Sonralar burada boruyayma sənayesində və məişətdə təbii qazın geniş istehlakına başlanılmışdır. XIX əsrin sonunda ölkədə 2 milyard kub metr qaz hasil olunmuş və bu göstərici 1920-ci ildə 23 milyard kub metrə yüksəlmişdir.

Dünya qaz statistikasında ABŞ 1940-cı ilə qədər demək olar ki, yeganə təbii qaz istehsalçısı ölkə kimi qalmışdır.

Azərbaycanda da qazdan geniş istifadə XIX yüzilliyin ortalarından başlanğıc götürür. 1859-cu ildə Suraxanıda fəaliyyət göstərən zavodda ilk dəfə olaraq buxar əldə etmək üçün təbii qazdan yanacaq kimi istifadə edilmişdir. 1902-ci ildə isə elə bu ərazidə qazılan quyulardan biri qaz fontanı vurmuşdur. Sutkalıq debiti 57 min kub metr olan bu əlahiddə qaz quyusu Azərbaycanda ilk qaznəqləmə sisteminin yaranmasına rəvac vermişdir. Bu illərdən başlayaraq qazdan yanacaq kimi neft hasilatında sobaların və quyuların qızdırılmasında da istifadə olunmuşdur. 1907-ci ildə Azərbaycanda 130 milyon kub metr qaz hasil edilmişdir. Sonradan Suraxanıda quyularda küclü qaz fontanlarının yaranması ilə əlaqədar təbii qazın hasilatı və istismarının kəskin aşağı düşməsi ilə müşayiət olundu. Problematik məsələ ondan ibarət idi ki, hasil edilən qazın həcmi onun aşağı olan istehlak tələbini xeyli üstələmişdi və bu böyük miqdarda qazdan dolğun istifadə etmək mümkün deyildi. Artıq qaz isə sadəcə olaraq havaya buraxılırdı. Bunla belə həməən illərdə yüksələn siyasi çaxnaşmalar, təbii qazdan geniş istifadənin texnoloji həllinin tapılmaması və mövcud texniki-iqtisadi çətinliklər hasilat dinamikasına təsir etmişdi. Təbii qazla bağlı bu depressiya çox uzun bir müddətdə əhatə olunaraq davamlı qalmış, bu və ya digər səbəblərdən 1919-cu ildə hasilat 48 milyon m³, 1920-1921-ci illərdə 34 milyon m³-ə kimi enmişdir.

Təbii qazın texniki-iqtisadi parametrlərinin diapazon genişliyi aşkarlandıqca onun istehlak proporsiyası da dəyişkənliklərə uğradı. Müəyyən olundu ki, qaz yanacaq kimi məişətdə və sənayedə son dərəcə əvəzsiz istehlak xammalıdır. Sadalanan üstünlükləri ilə yanaşı təbii qazın digər keyfiyyət çalarları, ondan müxtəlif sintetik maddələrin-maye spirt, üzvi həlledici, plastik kütlə, süni kauçuk, lif, gübrə, partlayıcı maddə alınması da aşkarlandı. Enerji istehsalında və xalq

təsərrüfatının digər sahələrində təbii qazdan istifadə geniş intişar tapdı. 1923-ci ildə sovet hakimiyyəti dövründə respublikada «Azneft»in tərkibində qaz sənayesini tənzimləyən, onun utilləşdirilməsi və istifadəsini təmin edən ilk departament-xüsusi bölmə yaradılmış və sonradan həmin bölmə qaz hasilatı və yaşayış fondunun qazlaşdırılmasını həyata keçirən böyük şöbəyə çevrilmişdir. Artıq 1931-ci ildə Bakı şəhərində yaşayış massivlərinin əksər hissəsi qaz ilə qızdırılırdı. Qaz sənayesinin sürətlənən inkişafı ilə əlaqədar 1936-cı ildə Azərbaycanda qazın kəşfiyyat və istismar qazması ilə məşğul olan «Azqaz» adlanan müstəqil qurum təşkil edilmişdir. Neft-qaz hasilatı inkişaf etdikcə qaz enerjisindən istifadə edilməsi daha geniş vüsət tapdı. 1950-60-cı illərdə respublikada təbii qaz hasilatı 5,8 milyard kub metrə yüksəldi və bu miqyas o, zaman SSSR-də çıxarılan təbii qazın mütləq əksəriyyətinə bərabər idi. Artan qaz hasilatı onun istismarını da yüksəltdi. Həmin illərdə respublikanın sənaye, kommunal təsərrüfatı, elektrik stansiyalarını əsasən bu enerji növündən istifadə sistemə keçid etdi. Qaz sənayesinin inkişafı respublika iqtisadiyyatının bütün digər sahələrinə də öz təsirini göstərmişdir. 1982-ci ildə Azərbaycanda rekord miqdarda 14,9 milyard kub metr qaz hasil edilmişdir. 1990-91-ci illərdə isə respublikanın qaz istehlakı zirvə həddinə 17 milyard kub metrə çatmışdır ki, bunda 5,5 milyard kub metrini respublikanın enerji kompleksinin elektrik stansiyaları məsrəf etmişdir. Hazırda respublikamızın mövcud qaz şəbəkəsi böyük miqyaslı tranzit imkanlarına malikdir. Azərbaycanın qaz-nəqliyyat sistemindən 1990-91-ci illərində Gürcüstanın və Ermənistanın ehtiyaclarını təmin etmək üçün 12 milyard kub metr qaz nəql etmişdir. Azərbaycanın qaz sənayesi Sovetlər İttifaqının müvafiq strukturunun hissəsi kimi bir çox inkişaf mərhələlərindən keçmişdir. İqtisadiyyatın başqa sahələrində olduğu kimi ittifaqın dağılması respublika qaz sənayesinə də suverenlik gətirmişdir.

Dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsində respublikanın neft və qaz sənayesinin inkişaf problemləri Azərbaycanın dövlət siyasətinin mühüm və həlledici istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. XX əsrin 80-ci illərinin sonundan başlayaraq respublikanın böyük karbohidrogen ehtiyatları dünyanın bir çox ölkələrinin, mühüm neft şirkətlərinin diqqətini cəlb etmiş, müstəqilliyin bərpa edilməsindən sonra isə bu sahədə çoxsaylı müqavilələr imzalanmışdır. Qeyd olunmalıdır ki, Sovetlər İttifaqının qaz sənayesinin formalaşması Azərbaycanda genişlənən qaz hasilatı ilə qarşılıqlı rəbitədə təşəkkül tapmışdır. Sonradan Şimali Qafqazda aşkarlanan nəhəng qaz yataqları böyük ölkədə qaz sənayesinin, onun təchizat infrastrukturunun qurulmasına təkan oldu. Qaz sənayesində baş verən texnoloji çevrilişlər, hasilat, nəql və emalındakı yeniliklər əlahiddə qaz industriyasının yaranması və sürətli inkişafını təmin etmişdir. Bir qədər sonra Özbəkistan, Türkmənistan və Sibirdə kəşf olunan qazlı yataqlar isə bu sənaye sahəsini növbəti inkişaf mərhələsinə qovuşdurmuşdur. Buna baxmayaraq 1950-ci illərin sonuna qədər əsas qaz ölkənin Avropa hissəsində hasil olunurdu. SSRİ-nin mövcudluğu vaxtı möhtəşəm ölkədə qaz hasilatı sürətli tempiylə artaraq müvafiq sənaye sahələrinin təşəkkülü və bu kompleksi təmin edən yetərli strukturlar yaradılması, geniş miqyaslı qazlaşma ilə müşayiət olunmuşdur. İttifaqın dağılmasına baxmayaraq onun sələfi Rusiya yenə də böyük qaz potensiallı ölkə olaraq qalır. Kəşf olunmuş dünya qaz ehtiyatlarının $\frac{1}{3}$ -i hasilatının 20%-i onun payına düşür. Rusiya həm də nəhəng qaz ixracatçısı ölkələrindən biridir. İttifaq respublikaları olmuş, indi suverenlik əldə etmiş Xəzər hövzəsi müstəqil ölkələr Qazaxıstan, Türkmənistan və həmçinin qismən Özbəkistan da təbii qaz ehtiyatları baxımından yetərli inkişaf perspektivlidirlər.

Təbii qazın hasilatını ilk təmin ölkələr sırasında Venesuela məxsusi yer tutur. 1940-cı ilə qədər qaz hasilatında o, yalnız ABŞ-dan geri qalırdı. Tarixin sonrakı inkişaf

mərhələsində qaz hasilatı Kanada, Braziliya, Argentina, Avstraliyada, Yaxın Şərqdə, Avropa ölkələri-Rumıniya, İspaniya, Fransa, İtaliya, Hollandiya və Polşada da təşəkkül tapdı. XX əsrin ikinci yarsında isə planetin əksər sivilizasiyon regionlarında təbii qazdan istifadə adi reallığa çevrildi. Həmin zamanlardan başlayaraq təbii qaz istehsalı tam sənayeləşmə mərhələsinə daxil oldu. Təbii qaz kimya sənayesində geniş tətbiqini tapdıqca onun istilik, energetik primatı da mülayimləşmişdir. Lakin bununla belə, onun istehlakında energetik və kimyəvi müstəvidə paritetlik qəti müəyyən olunmamışdır. Regionlaşma, qloballaşma aspektləri ehtiyat potensialı, istehlak tələbləri müxtəlifliyinə baxmayaraq XX yüzillik boyu təbii qaz daha çox istilik və energetik təzahürdə bəşəri xidmətdə bulunmuşdur. Onun kimyəvi xammal imkanları isə müvafiq sənaye sahələrinin təşəkkül tapdığı ölkələrdə gerçəkləşir. Beləliklə, çoxəsirlik mistik və primitiv isitmə libasını dəyişərək ötən əsrin başlanğıcında təbii qaz industrial cəmiyyətin əsas enerjidaşıyıcıları sırasına qətiyyətlə daxil olmuşdur. Qədəm qoyduğumuz XXI yüzillik də real görüntülər və aydın proqnozlar baxımından energetik tələblərini daha yüksək dərəcədə qaz resursları üzərində quracaqdır. Təbii qazın dominant enerjidaşıyıcısına çevrilməsi bir çox amillərlə bağlıdır. Bu perspektivi sivilizasiyon yüksəliş gerçəkliyi, ətraf mühitin qorunmasına köklənən intizam məsuliyyəti, qazla işləyən mexanizlərdə tətbiq edilən texnoloji nailiyyətlər, infarmasion mühütün genişlənməsi, internet və elektron biznesin vüsəti və digər sosial-iqtisadi əhəmiyyət artımı daha ümidli edir. Elmi-texniki tərəqqi, artan ekoloji tələblər, iqtisadi transformasiya enerjidaşıyıcılar bazarında yeni meyllərin təzahürünə rəvac verir. Postneft epoxasında nüvə enerji sisteminə böyük keçiddə təbii qazın aralıq mövqeydə qərarlaşması nəzərə çarpır. Ekoloji intizamın güclənməsi, rentabellik aspektləri təbii qazın digər energetik resurslara zəfər çalmasını müşahidə etdirir.

1.3. Texniki-iqtisadi mahiyyəti və ekoloji üstünlüyü

Təbii qaz yanacaq növü kimi ekoloji üstünlüyü ilə yanaşı, həm də əksər texniki-iqtisadi imkanları, energetik qüvvəsilə də digər karbohidrogen resurslarına nisbətdə fərqli mövqedədir. Yanarkən hiss verməməsi, tullantı yaratmaması, məşəlinin asanlıqla tənzim olunması, müxtəlif görüntü hallarına salınması və bu baxımdan da atmosfərə, ətraf mühitə zərərlər gətirməməsinin minimallığı onun ekoloji aspektdə cəlbediciliyini artıran xüsusiyyətidir. Rəngsiz və çox zaman da qoxusuz olan təbii qazın texniki-iqtisadi parametrləri müqayisəli təhlil obyektinə çevrildikdə ekoloji və energetik keyfiyyətlərlə bərabər, bu, üstünlüyü işıqlandıran fiziki xüsusiyyətləri də önə çəkilir. Karbohidrogenli əqrabaları arasında ən yüksək istilik-törətmə qabiliyyətliliyi ilə fərqlənən təbii qaz müvafiq gücü torf və yanar şistlərdən 3-4, oduncaq və daş kömürdən 1,5 dəfə, neftdən isə orta hesabla 1000 *kcal* artıq miqdarlıdır. Konkret olaraq təbii qazın istilik-törətmə gücü orta göstəricidə 12000 *kcal/kq* hesablanır. Qazın 2000 dərəcə selsili yüksək istilikvermə qabiliyyəti onun keyfiyyətli energetik və texnoloji səmərəli yanacaq növü kimi geniş tətbiqini təmin etmişdir. Təbii qaz fiziki-kimyəvi spektrdə yanar qazlar silsiləsinə daxil olduğundan anoloqları kimi də paralel adekvat funksional cəhətlərə malikdir. Onun gizli, açıq xassələrinin öyrənilməsi də məhz bu kontekstdə aydın təzahürlü və geniş analitik imkanlıdır.

Qazların həcmi metrik sistemdə m^3 ölçülür. Temperatur, sıxılma xüsusiyyəti qazların həcmnin dəyişkənliyində ifadə olunur. Bunun üçün onu normal və standartlı vəziyyətə gətirirlər. Burada normal temperatur 0 dərəcə (273,2 *k.*) və təzyiq 101,325 k/Pa götürülür. Praktiki müstəvidə standart şərt kimi qazın kəmiyyət ölçüsü 101,325 k/Pa təzyiqə, 20^S temperatur və 0 həddli rütubətə ekvivalent olan 1 m^3 qaz qəbul olunur. Yataqda əsasən metan, müəyyən nisbətdə etan qarışığı, butan, karbon qazı və azotdan ibarət təbii qazın havaya olan

təqribi sıxlığı 0,60-0,65-dir. Neftlə birlikdə çıxan səmt qazı və ya neftli qazda isə digər qatışıqların bolluğu onun sıxlığını təbii qaza nisbətə 10-20% artıq edir. Sınanmış təcrübəyə görə qaz ehtiyatları hesablanarkən onun miqdarını neftə olan nisbətə müəyyən edirlər. Mütəxəssis hesablamalarına əsaslanaraq planetdə hasil edilmiş hər 2 ton neftə ekvivalent olaraq 1 ton təbii qaz düşür. Azərbaycanda isə bu nisbət ənənəvi olaraq 3:1 nisbəti kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Qazların molekulyar-genetik nəzəriyyəsi qazın fiziki xassəsi və qaz vəziyyətinin qanunlarına əsaslanır. Qazların vəziyyətini ifadə edən əksər qanunlar molekulyar gücün sıfıra bərabər şəraitində ideal qazlar üçün nəzərdə tutulur. Qazlarla bağlı elmdə çeşidli qanunlar aşkarlanmışdır ki, bunların da böyük praktiki əhəmiyyəti vardır. Çoxsaylı olmasına baxmayaraq əsas qaz qanunları aşağıdakılardır:

Boyl-Mariot qanunu - təzyiqin dəyişməsi şəraitində qazlar ilkin həcmi dəyişirlər,

Hey-Lüssak qanunu - daimi təzyiq şəraitində temperaturun artması qazın həcmi yüksəldir, enməsi isə həcmi kiçildir;

Şarlya qanun - daimi həcmdə qazın dəyişməyən miqdarının mütləq təzyiqi birbaşa onun mütləq temperaturuna proporsionaldır;

Avoqadro qanunu - istənilən qazın bərabər həcmi eyni təzyiqli və temperaturu şəraitində eyni miqdar molekul cəm olunmuşdur. İstənilən qazın 1 qram molekulu normal şəraitdə 22,4 litr həcmə bərabərdir. Bu *avoqadro daimisi* adlanır.

Təbii qazda temperatur və təzyiqdən aslı olaraq daim müəyyən rütubət olur. Temperatur yüksəldikcə vahid həcmdə daha çox rütubətlik yaranır. Təzyiq isə əks hərəkətlərə gətirir və onun artımı rütubəti aşağı salır.

Təbii qaz sərvətlərinin aşağıdakı üç kateqoriyada klassik təsnifatı vardır.

- qazlı yataqlarda olan təbii qaz;
- səmt qazı;
- qazkondensat.

Yer planetində təbii qaz sərvətlərinin ən çox ehtiyat və hasilat payını sırf qaz yataqlarında olan resurlar təşkil edir. Səmt qazının da çəkisini qənaətbəxş hesab etmək olar. Dünyanın ən iri təbii qaz hasilatçısı Rusiyada səmt qazının payı 10-15%, respublikamızda isə 3-4% təşkil edir. Səmt qazın həcmi neftin tərkibindəki miqdarı ilə ölçülür. Praktikiada əsasən $1 \text{ ton neft} = 200 \text{ m}^3 \text{ qaz}$ formulundan istifadə olunur. Neftli qaz və yaxud səmt qazı neftlə birgə hasil edildiyindən neft ehtiyatlarının və hasilatın artımı dinamikasına təsir edir. Hesablamalar göstərir ki, kapital qoyuluşlarının səmərəliliyi neftli qazın yığılımı və emalının təşkilində təbii qaza nisbətə yüksəkdir. Neftli qazdan alınan əmtəlik məhsulun orta yağlılığı təbii qaza nisbətə 2,2-2,4 dəfə çox və bu məhsulun alınmasında kapital qoyuluşu təbii qaza nisbətə 2,1-2,3 dəfə azdır. Əlahiddə qaz və qaz kondensatı yataqlardan hasil edilən təbii qazdan fərqli olaraq neftli qaz etan, propan-butan və pentan fraksiyalı tərkiblərlə daha zəngin səciyyəvidir. Əksər yataqlarda neftli qazın 60-70%-ni müvafiq fraksiyalar təşkil edir. Bu xüsusiyyətli neftli qaz yanacaq dəyəri ilə yanaşı xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində daha əhəmiyyətli xammal kimi qiymətləndirilir. Neft qazından alınan sıxılmış qaz kimya sənayesinin əsas xammalıdır və burada neftli qazı təbii qazla əvəz etmək qeyri mümkündür. Bununla belə, bütün sıxılmış qazlar da yüksək iqtisadi əhəmiyyətli material kimi, olefin karbohidrogenlər, xüsusən də, etilen, propilen və butilenin alınmasında piroliz xammalını təşkil edir. Neftli qaz mühərrik yanacağının istehsalında, həmçinin lay təzyiqinin saxlanılmasında da əhəmiyyətlidir.

Neftli qazın əhəmiyyəti 1973-1974-cü illərin energetik böhranında daha çox sınıandı. Bu vaxta qədər o, əksərən məşəllərdə yandırılırdı. Enerjidaşıyıcıların bu məqamdakı

qiymət artımı neftli qaza olan tələblərin yüksəlişi ilə müşaiət olundu. Bir çox hasilatçı ölkələrdə onun məşəllərdə yandırılmasının minimuma endirilməsi tədbirləri həyata keçirilməyə başlandı. Limitdən artıq yandırmalar normallaşdırıldı. ABŞ-da isə neftli qazın məşəllərdə yandırılması 3%-lik həddi aşdıqda sanksiyalar tətbiqi ilə müşaiət olundu. İnkişaf etmiş ölkələrdə daxili ehtiyaclar üçün neftli qaz istehlakın əksər hissəsini təşkil edir və onun istehsalı, utilləşdirilməsi neft istehsalının özündə faydalı işlənməyə aparır.

Xalis təbii və səmt qazı ilə yanaşı neftlə birlikdə hasil edilən kondensat da energetik əhmiyyətli məhsul çeşidlərindəndir. Müxtəlif yataqlarda 1 ton kondensatda 300 min m³-ə qaz olur. Kondensat yatağının işlənməsində ondan qazın ayrılmasına xüsusi diqqət edilir. Ayrılmış qaz nəqlətmə sistemindən keçərək təmizlənir və ondan yanacaq kimi istifadə olunur. Kondensat yatağının işlənməsi nəticəsində onun təzyiqinin aşağı salınması tədbirləri görülür. Kondensat neftlə birlikdə olduqda burada neft və ya kondensatın ilk olaraq hasil edilməsi iqtisadi səmərəliliklə uyğun olaraq müəyyən edilir.

Neft, daş kömür və şistlərin emalından alınan yanar qazlar ağır qarışıqlar su buxarı ilə zəngin olduğundan onların borularla nəqli bir çox texniki çətinliklər yaradır. Bu boruların korroziyasını daha da sürətləndirir. Hər hansı bir hasilatdan aslı olmayaraq qazın ilk istehlakçıya çatdırılmasında onun təmizlənməsi və qurudulması prosesi həyata keçirilir. Bunun üçün elə mədənlərdə qazın separasiyası prosesi aparılır. Qaz və qazkondensat yataqlarında qazın separasiyası burada olan maye və bərk qatışıqlardan təmizləmə məqsədini güdür.

Qaz sənayesinin monoməhsullu çağları arxada qalmışdır. İndi təbii qazdan xeyli çeşidli məhsullar alınır. Qaz məhsulları polad, şüşə, yun, ipək, ağac və taxılı əvəz edir. Bir ton sintetik kauçukun alınması üçün ayrı-ayrılıqda 2 ton etil spirti, 9 ton taxıl, 22 ton kartof, 30 ton şəkər çuğunduru və ya 5 ton sıxılmış

qaz tələb olunur. İqtisadi həlqənin bütün dövriyyəsində də təbii qaz fərqli səmərəli aspektlərə malikdir. Qaz hasilatında fondverimi əmsalı neft və daş kömürə nisbətdə 6 dəfə çoxdur. Burada əmək məhsuldarlığı daş kömürdən 55, neftdən 6 dəfə yüksəkdir. Maya dəyəri isə daş kömürə nisbətdə 33 dəfə azdır. Metal sənayesində təbii qazın tətbiqi məhsuldarlığı 10 dəfə yüksəkdir, avtomobil nəqliyyatında isə enerji sərfini 2 dəfə azaldır. Qazın beynəlxalq təsərrüfat çevrəsində vergi yüklənməsi 40% təşkil edir. Neft üzrə isə bu göstərici 50%-dən də çox ölçülür. Qiymətqoymada qaz ən ucuz enerjidaşıyıcısı hesab edilir.

Qaz təchizatı da neft təchizatından bir çox üstünlükləri ilə fərqlənir. Nəql edilən təbii qaz standartlaşma məqsədi ilə cüzi kosmetik emala məruz qalmaqla tam hazır məhsul kimi istehlakçıya çatdırılır. Bu sənaye müəssisələri və fərdi istehlakçılar üçün də eyniyət təşkil edir. Təbii qazdan fərqli olaraq isə nəql edilən neft bir çox mürəkkəb müxtəlif köməkçi proseslərindən keçir. Yataq müxtəlifliliyi aspektində neftə nisbətdə də təbii qaz xassəvi xüsusiyyətinə görə daha eynicinsli və keyfiyyətli olur.

Neftin və qazın nəqli xərcləri də fərqlidir. ABŞ və İngiltərədə qeyri-metrik vahid-Britaniya Yanacaq Vahidi (BYV), 1055,6 coul qəbul edilir. 1600 km-lik məsafədə 1mln. BYV hesabında quru yollar üçün 2, dəniz yolları üçün 1 dollar, neft nəqlində isə olaraq 0,3 dollar və tankerlər üçün 0,1 dollar hesablanır. Avtomobil nəqliyyatında təbii qazdan istifadədə müəyyən keçici çətinliklər mövcuddur. Yaxın gələcəkdə ikili yanacaq növündə istismar edilən hibrid avtomobillərin istehsalı da bu sahədə istehlak artımına səbəb olacaqdır. Təbii qaz prespektivdə hidrogen yanacağında işləyən nəqliyyat vasitələrində ehtiyat materialı kimi istifadəsini də sınıyacaqdır. Belə ki, atmosfərə karbon qazının SO₂-nin buraxılışının məhdudlaşması, təbii qazdan müvafiq yanacaq növünün alınması orontasiyasının gerçəkləşməsini təmin edəcək,

hidrogen yanacağıının yanacaqdoldurma stansiyalarında istifadəsini genişləndirəcəkdir. Digər tərəfdən maye qaz bazarının inkişafı da müvafiq sənaye sahələrinin perspektivliyini şanslı edəcəkdir. Ekoloji qayğının liberallaşması, dünya rəqabətinin, elektron rabitənin artım tendensiyası yaxın perspektivdə təbii qazın energetik sistemdə liderliyində təcəssüm olunacaqdır. Bir neçə mərhələdən keçən dünya enerji sistemi ehtimal ki, qaz ərəsinə daxil olacaqdır.

Bazar iqtisadiyyatı fonunda standart yanaşmalarda qaz sənayesi son dərəcə qeyri-münasib spesifik sahə kimi də fərqlənir. Qərbin inkişaf etmiş ölkələr də daxil olmaqla qaz sənayesi tərəqqi tapdığı bütün məmləkətlərdə nailiyyətlərlə yanaşı problemlər də az deyildir. Müasir qaz sistemlərinin yaradılması, təkmilləşdirilməsi, onların işlək və texnoloji yeniləşməyə hazır vəziyyətdə saxlanması öncədən böyük ehtiyat potensialının mövcudluğu şəraitində rentabelli və səmərəlidir. Böyük investisiya tələbində bulunan müvafiq layihələrin işlənməsi bu sahədə ixtisaslaşmış nəhəng transmilli kompaniyalar və yaxud da dövlət stimullarının yüksək təminatı ilə həllini tapır. Azərbaycanda da Qərbə inteqrasiya olunan qaz sisteminin formalaşdırılması Avropa məkanında qaz sənayesinin inkişafı, onun tənzimlənməsi metodlarının unifikasiyası ilə paralel tərəqqidə səmərəlidir.

Biz təbii qazın ekoloji gözəlliyini vəsf edərkən yaddan çıxarmamalıyıq ki, bu qiymətli enerji daşıyıcısı da neqativ cəhətlərdən azad deyildir. Hava hövzəsinin əsas çirkləndiricilərindən biri də, neft hasilatı komplekslərində məşəllərdə yandırılan neftli qazdır. Bu proses zamanı ətraf mühitə çoxlu zərərli maddələr anhidrit, azot oksidi, kükürd dioksidi, his, hidrogen sulfid və sair buraxılır. Bütün bunların qarşısının alınması zərərli maddələrin təmizlənməsi və utilləşdirilməsi proseslərinin, əhəmiyyətli ekoloji tədbirlərin aparılmasını, neft sənayesində səmərəliliyin artırılmasını şərtləndirir. Bir çox alimlər neftli qazın yandırılmasına

alternativ kimi onu hidrata çevirməklə yenidən laylara vurulmasını tövsiyə edirlər. Göründüyü kimi mühüm enerjidaşıyıcısı olan təbii qaz da bütün keyfiyyət çalarları toplumunda heç də ideal deyildir. Onun da tam ram olunmayan cəhətləri, hərəkət trayektoriyasında məxsusi rifləri mövcuddur. Daha ehtiyatlı məqam isə onun radikal yanğın, təhlükəli xassəsi və qəfil partlayış mənbəyi olması ilə bağlıdır. Nə qədər təhlükəsizlik tədbirləri işlənsə, hazırlanıb tətbiq edilsə də naşı davranış, ehtiyasız addım və hərəkətlər partlayışları tam təminatlı sığortalamır. Bu gerçəklik isə acı nəticələr, fəlakətli fəsadlarla müşayiət olunur.

İnsan solumunun tərəqqisi şübhəsiz ki, bütün parametrlərdə təbii qazdan da fuzun enerji mənbələrinin aşkarlanma və icadını təmin edəcəkdir. Bununla belə, yeni imkan çeşidli alternativ yanacaq növlərinin axtarışı nə qədər vüsətlənsə də, təminatlı proqnozlara görə təbii qaz yaşadığımız əsr boyu energetik keyfiyyətini saxlayacaq, hidrakarbonlu anoloci yanacaq növləri arasında praktiki üstün alternativ imkanları ilə daim seçiləcək və dəyərləndiriləcəkdir.

1.4. Planetin təbii qaz ehtiyatları

Planetin təbii energetik ehtiyatlar palitrasında qaz resurslarının məxsusi yeri vardır. Tələb yüksəldikcə təbii qazın ehtiyatlar potensialı da yeni sərhədlər aşır. Ayrı-ayrı regionlarda bu resursların müxtəlif miqyaslılığına baxmayaraq hasilatdakı dinamizm həməən ehtiyatların olmadığı ərazilərə qazın nəqlini, onun istismar şəbəkəsinin genişlənməsini təmin edir. Yanacaq energetika balansında təbii qaz hər il yeni mövqeylər fəth edir.

Təbii qazdan qeyd olunduğu kimi, sənayedə, məişətdə istifadə ilk dəfə ABŞ və Azərbaycanda intişar tapmışdır. Avropa və Asiyada isə qazın anoloji istehlakı 1930-40-cı illərə təsadüf edir. Lakin dünyanın bütün regionlarında olduğu kimi,

Avropada da təbii qazdan geniş istifadə 1950-ci illərdə İspaniya, Fransa (*Lak yatağı*), Hollandiya (*Sloxtern yatağı*), Almaniya, Polşa, Rumuniya, Avstriyada sonradan Şimal dənizinin Böyük Britaniya sahillərində yeni yataqların kəşfi ilə əlaqədar olmuş və qitədə qazlaşmanı daha da sürətləndirmişdir. Sovetlər İttifaqının izafi qaz ehtiyatlarının Avropaya nəqli, 1970-ci illərdə Norveçdə aşkarlanan nəhəng qaz yataqları bu regionda qazlaşmanın və qaz sənayesinin daha geniş vüsət almasına səbəb olmuşdu. Hazırda Avropa dünyanın ən yüksək inkişaf etmiş qaz sənayesi kompleksinə, müasir qaz təchizatı şəbəkəsinə və yüksək keyfiyyətli sənaye, məişət qaz avadanlıqları, cihazları istehsal edən müəssisələrə malikdir. İndi burada əsas qaz satışını Rusiya, İngiltərə və Norveç dövlətləri həyata keçirirlər. Son onilliklərdə isə qaz təchizatçı ölkələri sırasına bu bazarda Əlcəzair, Tunis, Liviya kimi yeni iştirakçılar da qoşulmuşlar. Yaxın perspektivdə isə müvafiq siyahını Xəzər hövzəsi regionun dövlətləri davam etdirəcəklər. Tarixən Qərb və Şərq təsnifli iki makroregionda təmsil olunan Avropa təbii qazın hasilatı və istehlakı bölgüsündə də daxili müvafiq regional fərqliliyə malikdir. Lakin yaranmış yeni geopolitik vəziyyət bu fərqi kompensasiya etməkdədir. Qərbi Avropada neft ehtiyatlarının azalması prosesi gedir və bunun əksinə olaraq təbii qaz sektorunda artım müşahidə olunur. Belə ki, Norveçdə son bir neçə ildə 80 milyard m³ artım bütün regionun qaz ehtiyatlarının yüksəlişinə səbəb olaraq ümumi ehtiyatların 01.01.2001 tarixinə 4,5 trilyon m³-ə qalxmasını təmin etmişdir. Təbii qazın hasilatında da cəlbədicə artım vardır. Norveç və İngiltərədə müvafiq yüksəliş daha çox artımla müşaiət olunmuş, Hollandiyada isə əksinə enmə baş vermişdir. 2000-ci ildə regionda təbii qaz hasilatı 275,4 milyard m³-ə çatmışdır. Qərbi Avropa ən az neft və qaz ehtiyatlarına malik olsa da burada istehlak tələbi olduqca yüksəkdir. Neft ehtiyatları 7,3, qaz ehtiyatları isə 16 illik müddət üçün hesablanır.

Planetin digər makroregionlarında da qaz sənayesi fərqli potensiala və təşəkkül səlnaməsinə malikdir. Son dərəcə üstün inkişaf senarisi və çağdaş müvafiq infrastrukturu ilə fərqlənən Avropa ilə yanaşı zəif imkanlı, böyük güc toplama və tərəqqi mərhələsində olan geniş coğrafi ərazilər və ayrı-ayrı ölkələr də qaz sənayesində nümunələr yaratmışlar. Ötən əsrin 60-cı illərinə qədər qaz industriyasında zəif görünən Afrikada, sonradan şimalda, cənub-qərb ərazilərdə Əlcəzair, Liviya, Tunis, Nigeriya və digər bölgələrdə neftli-qazlı yataqların xüsusən də, super yataq «Xassi-Rmeyl»in kəşfi burada qazlaşmaya sürət vermiş və 1970-ci ildə hasilat 10-12 milyard m³ həddinə çatmışdır. İndi qitədə hətta qara Afrikada da qazlaşma yeni templərlə inkişaf etməkdədir. Cənubi Amerika qitəsində isə qaz ehtiyatları əsasən Venesuellada cəmləşmişdir. Klassik neft məmləkəti olan Venesuellada qaz sənayesi artıq 1940-cı illərdə tam təşəkkül tapmış və uzun bir dövr ərzində ölkə həmişə izafi qaz ehtiyatları ilə fərqlənmişdir. Çox illər burada hasil edilən qazın yalnız 25%-dən istifadə olunmuş, artıq qazı isə lay təzyiqinin saxlanması məqsədi ilə yenidən quyulara vurmuşlar. Sonradan Boliviya, Çili və Argentinada kəşf olunan neft-qaz yataqları burada müvafiq sənayenin digər regionlarda da inkişaf etdirilməsinə təkan vermişdir. Hazırda Cənubi Amerikada energetik balansda neft və digər yanacaq növləri ilə yanaşı qaz enerjisinin tutumu da yetirincədir. Şimali Amerikada isə qaz sənayesinin ən çox inkişaf etdiyi dövlət ABŞ-dır. Hasilatı və ehtiyatların həcminə görə ABŞ əsrimizin son onilliklərinə qədər dünya birliyində öz liderliyini qoruyub saxlamışdır. İndi ölkədə hasilat enməyə meyllidir. Hətta proqnozlara görə yaxın 10-15 il ildə burada hasilatın tam sənəgiyəyi və sonrakı mərhələdə isə bitəcəyi güman olunur. İndi Şimali Amerikada təbii qaz hasilatında Kanadanın da inadlı hayqırtısı səslənməkdədir. Bu ölkə regionun mühüm qaz potensialı ölkəsi olmaqla bərabər, həm də dünya təbii qaz istehsalçıları və ixracatçıları arasında da ön mövqəyləri ələ

keçirmişdir. Kanada Qərbi yarımkürəsində ABŞ-dan sonra hasilat siyahısını davam etdirir. 01.01.2001-ci il tarixinə ölkədə təbii qazın hasilat həcmi ötən ilə nisbətdə 2 milyard m³ artaraq 178.8 milyard m³ təşkil etmişdir.

Dünya qaz ehtiyatlarının əksər hissəsi superqitə Asiyanın payına düşür. Burada uzun müddət mövcud olmuş möhtəşəm Sovetlər İttifaqı bütün tarixi ərzində ən yüksək təbii qaz potensialına malik ölkə kimi tanınmışdır. Qazlaşmanı geniş miqyasda həyata keçirən ilk ölkələrdən biri kimi, SSRİ-də 1945-ci ildə 3,4 milyard m³ qaz hasil edilmiş, onun dağılması ərəfəsində, 1990-cı ildə isə hasilat dünyada bənzəri olmayan həddə-850 milyard m³-ə qədər yüksəlmişdir. Onun birbaşa sələfi kimi Rusiya bu yenilməzliyi qoruyub saxlamışdır. Dünyanın ən böyük qaz potensialı ölkənin kəşf olunmuş təbii qaz ehtiyatları 50 trilyon m³-dən də çox hesablanır. Ümumdünya qaz ehtiyatlarının 1/3-dən çoxu burada cəmləşmişdir. Rusiyada təbii qazın hasilatının 2020-ci ildə 700 milyard m³-ə çatdırılması planlaşdırılır. XX əsrin əvvəlinə isə bu göstərici 506 milyon ton olmuşdur. Regionda yerləşən İran, Türkmənistan, Yaxın Şərq ölkələri Rusiya ilə toplumda əhəmiyyətli dərəcədə qaz ehtiyatlarına malikdirlər. Bu ölkələr yaxın və uzaq ərazilərdə qazlaşmanın və qaz sənayesinin inkişaf etməsinə yardımçı olmuşlar. Şərqi Avropa və MDB məkanında təbii qaz sektorunda Rusiya və Qazaxıstan və qismən də Türkmənistan liderlik edir. Region qazının 96,5%-i Rusiya və Qazaxıstanın payına düşür. Ehtiyatlar balansında 85%, hasilatda isə 80% əlahiddə payı olan Rusiyada təbii qaz resurslarının tükənmə müddəti 81 il təşkil edir

Təbii qazın dünyada və həmçinin Asiya bölgəsində cəm olduğu ikinci möhtəşəm ehtiyatları İrana məxsusdur. Ehtiyat potensialına görə Rusiya ilə İran birlikdə planetin yarıdan çox müvafiq resurslarına malikdirlər. İranda qaz ehtiyatları perspektivində nəzərə çarpacaq güclü dinamiz müşahidə olunur. Son zamanlarda aşkarlanan əlahiddə qaz yataqları onu

qüdrətli təbii qaz ölkəsi kimi strateji əhəmiyyətini artırmışdır. Xəzərin nəhəng karbohidrogen ehtiyatları landşaftında hövzə ölkələrinin energetik gücünün də yüksəlişi yeni davamlı situasianyı qaynaqlandırmışdır. Əfzəl olaraq tükənməz qaz resursları ilə məşhurlaşmış Türkmənistanın quruda və dənizdəki ehtiyatlar payı onu prespektivdə nəzərdə tutulan OPEK tipli alyansda, əsasən Rusiya və İranın daxil olacağı qaz kartelində üçüncü tərəfdaş qismində iştirakında təminatçı kimi çıxış edir. Bu arada Xəzərin yeni karbohidrogen resurslarının şimal-şərq sektorundakı möhtəşəm yataqları Qazaxstanı Türkmənistandan da artıq təbii qaz ehtiyatlı ölkə kimi tanıtmışdır. Asiya qitəsini təbii qaz resursları ilə Yaxın Şərq ölkələri daha da məğrur edir. Onlar zəngin neft ehtiyatları ilə yanaşı böyük qaz potensialı ilə də fərqlənmişlər. Buradakı karbohidrogen ehtiyatlarının istismar müddətliliyi neft üzrə 92, təbii qaz üzrə isə bundan 2,8 dəfə çox, yəni 256 ilə hesablanır. Dünya neft ehtiyatlarının 66, qazın isə 35,1%-i Yaxın Şərq ölkələrinin payına düşür. Regionun neft nəhəngi Səudiyyə Ərəbistanı təbii qazla da bağlı kifayətedici imkana malikdir. Ölkədə təbii qaz ehtiyatları 01.01.2001 tarixinə 6 trilyan m³-dən də çox hesablanır və illik hasilat 2000-ci il üzrə 377 milyard m³ təşkil etmişdir. Neft-qaz resurslarının istismarını burada reallaşdıran dövlət şirkəti «Saudi ARAMKO» Yaxın Şərqin digər müvafiq kompaniyalarından fərqli olaraq kommersiya qaydaları ilə idarə olunur. Burada əsas rolü daxili siyasi mülahizələr təşkil edir. Resurslar çox asan üsullarla hasil olunduğundan yeni texnologiyaların tətbiqi çox da vacib hesab edilmir. Rəqabət zəifliyi kommersiya aktivliyinə təsir etmir. Dünya neft ehtiyatlarının 26, ixracatın 11%-nə sahib ölkədə əhali sayının yarısını 18 yaşına qədər olanlar təşkil edir. Bu və ya digər faktorlar ölkədə ambisioz - «səudlaşma» strateji proqramını gerçəkləşdirməyi stimullaşdırır. Hasilat potensialı ilə Səudiyyə Ərəbistanından geri qalan Qatar regında təbii qaz ehtiyatlarının həcminə görə lider ölkələr sırasında möhkəm

mövqe tutur. Burada təbii qazın ehtiyatları son hesablamalara görə, 11,15 trilyon m³ təşkil edir. Embarqo rejimini yaşayan İraq da neft ehtiyatları qədər təbii qaz ehtiyatlarına malikdir. 1970-ci ildən neft sənayesi milliləşdirilən İraqda BMT sanksiyaları ilə əlaqədar müvafiq infrastruktur deqredasiyaya uğramış, ölkə son ildə 100 milyard dollar həcmində hesablanan ziyanə məruz qalmışdır. Burada təkə neft-qaz sənayesinin infrastrukturunun bərpası 10 milyard dollar tələb edir. Uzun sürən belə vəziyyət, digər tərəfdən də ölkənin məhdud iqtisadi-texniki hazırlığı qaz sənayesinin inkişafına və habelə qazlaşmanın genişlənməsini imkansız etmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq ehtiyat potensialı 3,11 trilyon m³ hesablanan İraqda 2000-ci ildə 12,6 milyard m³ təbii qaz hasil edilmişdir. Region ölkələri sırasında dünyanın kəşf olunmuş təbii qaz ehtiyatlarının 4%-nə nəzarət edən Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin iqtisadi gücü olduqca möhtəşəmdir. Onun xarici likvidləri 170 milyard dollar təşkil edir. Bu isə Səudiyyə Ərəbistanı ilə Küveytin birgə aktivlərindən 2 dəfə artıqdır. BƏƏ-də qaz ehtiyatları 6,2 trilyon m³ hesablanır ki, bu da qonşusu Kuveytin müvafiq ehtiyatlarından 4-5 dəfə çoxdur. Təbii qazın ehtiyat və hasilat potensialı əksərən bu regionda cəm olunmuş OPEK ölkələrində də yüksəkdir. Bu birlik dövlətləri isə dünya qaz ehtiyatlarının 49,9%-nə nəzarət edirlər və buradakı ehtiyatların 166 ilə bəs edəcəyi proqnozlaşdırılır.

Asiya qitəsində yerləşən respublikamız da qaz ehtiyatları müstəvisində mühüm coğrafi ərazilərdən biri sayılır. Azərbaycanda təbii qaz quruda və dənizdə hasil edilir. Zəngin qaz ehtiyatlarının mövcudluğu ötən əsrin ortalarında Azərbaycanda qaz sənayesinin və vahid qaz şəbəkəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bununla belə iqtisadi dirçəliş təbii qaza olan ehtiyacı daha da artırmış və respublikamız müəyyən dövrlərdə Sovetlər İttifaqının vahid qaz sistemindən əlavə yanacaq olaraq bu enerjidaşıyıcısına olan ehtiyacını ödəmişdir. İttifaqın dağılması ilə əlaqədar olaraq ölkəmiz mavi

yanacaq olan tələbatını daxili mənbələr hesabına təmin etmək zorunda qalmışdır. Lakin məlum olduğu kimi respublikada hazırda hasil olunan qaz onun ehtiyaclarından aşağı miqdardadır. Yeni neft-qaz yataqlarında istismarın genişləndirilməsi, mövcudlardan səmərəli istifadə yaxın vaxtlarda bu problemin həllini reallaşdıracaq, Azərbaycan qaz ixrac edən bir ölkəyə çevriləcəkdir. Məhz buna görə də bu gün respublikamızda neftin gərəkliliyi ilə yanaşı qaza olan ehtiyac və onunla bağlı problemlər mühüm əhəmiyyət daşımaqdadır. İndi artıq dənizdə «Əsrin müqaviləsi» çərçivəsində qaz hasil edilməkdədir. Axtarışlar nəticəsində Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda nəhəng miqyaslı qaz və qazkondensat yataqları kəşf olunmuşdur. Azərbaycan geoloqlarının 1954-cü ildə aşkar etdikləri «Şahdəniz» yatağı isə böyük karbohidrogen ehtiyatları olan ən iri dəniz strukturlarından biri kimi fərqlənmişdir. 1999-cu ilin iyul ayının 12-sində «Şahdəniz» yatağında əldə edilmiş nəticənin Azərbaycan prezidentinə təqdimatı mərasimində bu yatağın imkanları və reallıqlarını daha da yüksəldən yeni sensasion faktlar ortaya çıxmışdır. Hesablamalar göstərir ki, 2010-cu ildə ölkəmizdə 17-20 milyard m³ qaz hasil ediləcəyi reallaşacaqdır.

Uzaq Avstraliya və Sakit okean regionun qaz resursları bolluq təşkil etməsə də aşkarlanan yeni yataqlarda yüksək tutumlu qaz ehtiyatları hesablanır. İndi burada kəşf edilən təbii qaz ehtiyatlarının həcmi 1 milyard m³-i aşmışdır. Bu miqyas geniş iqtisadi inkişaf üçün hələlik yetərli hesab olunmur. Aparılan kəşfiyyat-axtarış işləri regionda daha yüksək potensiallı yeni qaz yataqlarının aşkar olunmasını ümidli edir. Əvvəllər təbii qaz imkanları xəyali görünən Filippində də hazırda qazlı yataqları aşkar edilmişdir. 2001-ci ildə burada 4 milyard m³ qaz çıxarılacaq, 2009-cu ildə isə hasilat 7,2 milyard m³-ə yüksələcəkdir. Buna baxmayaraq, sürətlə artan tələblər makroregiona Asiyadan nəhəng qaz kəmərlərinin çəkiliş layihələri də nəzərdən keçirilir.

Dünya qaz sənayesinin inkişaf sənarisinə nəzər yetirdikdə görmək olur ki, onun əsas tərəqqi dövrü XX əsrlə bağlıdır. Bu yüksəliş isə ötən əsrin ikinci yarısından sonra daha mütərəqqi müstəviyə daxil olmuşdur. ABŞ və Sovetlər İttifaqının uzun müddət bu resursların böyük həcmində cəmləşdiyi regionlar kimi fərqliliyi onları müvafiq industrial sektorda liderliyinə rəvac vermişdir. Statistik məlumatlara görə 1970-ci ildə dünyada 1 trilyon kub metrədən artıq qaz hasil edilmişdir ki, bunun da yarısından çoxu ABŞ-ın, 15% isə SSRİ-nin payına düşmüşdür. Bir energetik tədqiqatlar apararı beynəlxalq təşkilatların formalaşmış rəyinə görə planetin təbii qaz ehtiyatlarının yalnız 11%-i mənimsənilib. Bu göstərici 1752 trilyon kub fut təşkil edir. Kəşf olunan 4793 trilyon kub fut ehtiyat mövcuddur. Daha 8865 trilyon kub fut ehtiyatın aşkarlanması proqnoz edilir. İndi kəşf olunmuş təbii qaz ehtiyatlarının həcmi 150 trilyon kub metrə yaxınlaşmış, illik hasilat parametrləri 2,4 trilyon kub metri üstələmişdir. 2000-ci ildə dünya təbii qaz hasilatında 4,1% artım qeyd olunmuşdur. Neft ehtiyatlarından fərqli olaraq təbii qazın resurs potensialı bir neçə yüzilliyə kifayət edəcəyinin sət proqnozu vardır. Elmi-texniki nailiyyətlər, artan istehlak tələbləri təbii qazın istehlak dəyərini təbəlludatlara uğradaraq daha iri yataqların aşkarlanmasına, müvafiq infrastrukturun, sənaye komplekslərinin inkişafına yardımçı olmuş, onun bütün dövriyyədə iqtisadi-coğrafi spektrini yeniləşdirmişdir. Son on il ərzində qaz ehtiyatlarının neftə nisbətən artımı müşahidə olunur. Təbii qazın istehlak tələbi hasilat artımında əks olunduğu kimi, ehtiyatların dinamik inkişafına da təsir edir. 1992-2000-ci illər ərzində təbii qazın ehtiyatları 25,49 trilyon kub metr artmış, hasilat isə 2105 milyard kub metrədən 2432 milyard kub metrə yüksəlmişdir (*artım 327 milyard kub metr*). İndi qaz hasilatının orta illik artım tempi 1,6% təşkil edir.

Aşağıdakı Cədvəldə dünya təbii qaz ehtiyatlarının 1992-2001-ci illər ərzində dinamikası verilmişdir.

Cədvəl 1

Dünya qaz ehtiyatlarının dinamikası

(milyard m³)

1992	1997	1998	1999	2000	2001
123,99	140,05	144,05	145,70	145,74	149,48

Mənbə. «Oil and Gaz Jurnal» №12, 20

Dünya qaz bazarı arealının dəyişməsi və artım templəri təbii qazın kəşfiyyatı, istismarı, emalı və nəqli sistemində daha mütərəqqi texnologiyaların, yaranmasını stimullaşdırır. Dünyada hazırda qaz hasilatı qurudakı yataqlarla yanaşı, dəniz də reallaşmaqdadır. Dəniz şəlfində indiyə qədər 2000-dən çox neftli-qazlı yataq kəşf edilib ki, burada 35 trilyon kub metrədən çox qazın olması güman edilir. Hasilatda isə dəniz yataqlarının payı 20%-dən çoxdur. Bruney, Malaziya, Norveç, İngiltərədə bu göstərici 80-100% arası tərəddüd edir.

Aşağıdakı Cədvəldə regional təsnifatda, 2000-ci ilin göstəricilərində təbii qazın ehtiyatlar və hasilat potensialı əks olunmuşdur.

Cədvəl 2

Planetin ayrı-ayrı makroiqtisadi regionlarında təbii qazın ehtiyat və hasilat potensialı

Region və ölkələr	Ehtiyatlar 01.01.2001-ci ilə. (trilyon m ³)	Hasilat 2000-ci il. (milyard m ³)
<i>Asiya-Sakit okean</i>	10,34	259,0
<i>Qərbi Avropa</i>	4,50	275,4
<i>Şərqi Avropa və MDB</i>	56,70	740,0
<i>Yaxın Şərq</i>	52,52	205,1
<i>Afrika</i>	11,16	121,3
<i>Qərbi yarımkürəsi</i>	14,26	844,2
<i>Cəmi dünya</i>	149,48	2445,0
<i>O, cümlədən OPEK</i>	66,87	399,2

Mənbə: «Petroleum Economist», November. 2000 P-56

İndi təbii qaz ehtiyatlarının dünya potensialı 150 trilyon kub metr təsdiqini alsa da, alternativ mənbələrdə bu rəqəm iki dəfə artıq diqqətə gətrilir. Digər tərəfdən ümumi qaz ehtiyatları daha çox 600 trilyon kub metr qiymətləndirilir ki, onun da 300 trilyon kub metrinin hasilatı zaman baxımından müvəqqəti rentabelli hesab edilmir. Dünyanın mühüm qaz ehtiyatları qeyd olunduğu kimi, Rusiya, İran, Yaxın Şərq, Xəzər hövzəsi, Asiya Sakit okean və Şimali Amerika regionlarında cəmləşmişdir. Əksər təbii qaz resursları rəqabətqabiliyyətli infrastrukturun azlığı ilə əlaqədar böyük həcmdə hərəkətsiz qalmaqdadır. İzafi qazın potensial istehlakçıları da az deyildir. Bütün bunlar isə yeni nəhəng magistral qaz kəmərlərinin inşası, əsasən də MDB məkanından Avropa və Çinə, Kanadadan ABŞ-a, Yaxın Şərq və Xəzər hövzəsi regiondan Şərqi Asiyaya, Hindistana və Türkiyəyə böyük perspektivdə Avstraliyaya, Alyaskaya ötürülməsi nəzərdə tutulan perspektivlə bağlıdır.

1.5. Qaz şəbəkəsinin coğrafi modelləşməsi

XXI yüzilliyin sosial-iqtisadi yüksəliş templəri daha çox təbii qaz tələbində bulunur. Aparılan təhlil və müşahidələr real əsas verir ki, texniki-iqtisadi parametrləri ilə fərqlənən təbii qaz korbohidrogen erasının yenilməz enerjidaşıyıcısı kimi energetik reytingini əldən verməyərək formalaşmış lider titulu uzun müddət qoruyacaqdır. Hazırda kompleksləşmə, formalaşma mərhələsini bitirmiş dünya qaz industriyası yeni mütərəqqi epoxal müstəviyə transformasiya olunmuşdur. Ayrı-ayrı region və ölkələr iqtisadi inkişafa, istehlak ehtiyaclarına müvafiq olan struktur və infrastruktur yaradmışlar. Bu baxımdan planetin qaz balansının tarazlığında hər bir coğrafi sektorun məxsusi payı olduğundan, müəyyən ölkələrin qaz sənayesi və təchizatının fərqli inkişaf özəlliklərinin təcrübi və fraqmental aspektdə analitik təsvirə ehtiyacı vardır.

Beynəlxalq qaz sisteminin formalaşmasında Avropa təcrübəsi xüsusi fərqlərə malikdir. Buradaki inkişaf variantları daha məqbul və həlledici görünür. Bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, müasir Avropada qaz sənayesini fəaliyyətləndirən və təşkil edən ümumi model yoxdur. Nadir istisnalar olmaqla burada təbii qazla bağlı bazarlar liberallaşdırılmamışdır. Əksər ölkələrdə magistral qaz xətləri daxil olmaqla qazhasiledici sahə bu və ya digər dərəcədə dövlətlər tərəfindən tənzimlənməkdədir. Bu ölkələrdə qaznəqləmə sisteminə üçüncü tərəfin daxil olması çətin və çox hallarda isə qeyri-mümkündür. Avropa Birliyində xüsusi komissiya birlik ölkələri üçün qaz bazarında vahid təyinetmə qaydalarının tətbiqinə çox cəhdlər etmişdir. Bu cəhdlər milli modeldən vahid qaz bazarının fəaliyyət sisteminə keçidlə istiqamətləndirilmişdir. Avropa Birliyində xüsusi komissiya alyans ölkələri üçün qaz bazarında vahid təyinetmə qaydalarının tətbiqinə çox cəhdlər etmişdir. Bu cəhdlər milli modeldən vahid qaz bazarının fəaliyyət sisteminə keçidlə istiqamətləndirilmişdir. 1990-1991-ci illərdə birlik ölkələrinin suveren hüquqlarına toxunmayan daxili energetik bazarın yaradılması haqqında direktiv verilmişdir. 1992-ci ildə qaz bazarının liberallaşdırılması üzrə hasilat və nəql funksiyalarını ayıran, üçüncü tərəfə hüquqlar verən direktiv layihəsi mübahisələrə səbəb olaraq reallaşmamışdır. 1994-cü ildən qüvvəyə minmiş karbohidrogen xammalı üzrə yeni direktivə görə isə lisenziya sistemi açıq bazarlarda aşkarlıq şəraitində və heç kəsi diskriminasiya etmədən, kənar bir şəraitdə aparılmalıdır. İki il sonra 1996-cı ildə Avropa Birliyinin baş katibliyi qaz sənayesinin işləmə prinsipləri haqqında prezident kompromisi adlanan təklifi də mübahisələrlə müşayiət olunmuşdur. Mübahisələr yeni yaranışların birlik ölkələrində təchizatçı və istehlakçıların paritetliyi ilə nəticələnməyi təhlükəsindən doğur. Bununla belə təbii qaz bazarının imtiyazlı milli istehsalçıları bir çox cəhətlərlə mühafizə olunmuşdur. Təhlükə isə açıq bazar şəraitində beynəlxalq rəqabətin müdafiə,

müdaxilə və təsiri ilə əlaqədardır. Digərlərindən fərqli olaraq Almaniyada müstəqil qaznəqletmə xətlərinin inşasına lisenziyalar verilir. Bununla belə, ölkədə qaz potensialının regionlaşmasının xüsusi sistemi qəbul edilmişdir ki, bu da təchizatçıların son istehlakçıya çatdırılmasında müəyyən rəqabət çətinlikləri yaradır.

Avropada qeyd olunduğu kimi, qaz sənayesi normal inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, istehsal və istehlak miqyası burada hər bir ölkənin müvafiq inkişaf strategiyası və işləmə modelini ərsəyə yetirmişdir. İzafi təbii qaz resurslara malik olan Norveç və hollandiya bu kontekstdə daha çox uğurlar əldə etmişlər:

Norveç qaz modeli -ölkə böyük qaz ixracatçısıdır. 1970-ci ildən burada qaz hasilatına başlanmışdır. Hasil edilən qazın mütləq əksəriyyəti ixracata yönəlir. İndiyədək Norveç qaz industriyasına 35 milyard dollar həcmində investisiya qoymuşdur. 2002-ci ildə ixracat cari ildəki 60 milyard kub metrdən 66 milyard kub metrə yüksələcəkdir. Burada qazın hasilatı və ixracatını xüsusi təşkil edilmiş komitə tənzimləyir. Ölkədə 3 əsas qaz şirkəti fəaliyyət göstərir. Danışıqlar zamanı razılıq əldə edilmədikdə dövlətə müraciət olunur. Lakin bütün energetik kompleksdə gedən islahatlarla əlaqədar komitənin fəaliyyəti 2001-ci ildən praktiki olaraq dayandırılmış və növbəti ildə tamamilə ləğv olunacaqdır. Hazırda isə qazla bağlı məsələlər müəqqəti olaraq storting adlanan parlamentdə həllini tapır. Bu struktur dəyişiklikləri həm də Avropa Birliyinin qazın ticarətinin liberallaşdırılması haqqında direktivinə müvafiq aparılır. Lakin Avropanındaha iki nəhəng qaz təchizatçıları Rusiya və Əlcəzair birliyə daxil olmadıqlarına görə bu şərtlərdən də azaddırlar. Avropa Birliyi alyans ölkələri üçün daha ucuz qaz satışını nəzərdə tutur. Aparılan islahatlarla əlaqədar Norveçdə yeni nəhəng neft qaz kompaniyası yaradılmışdır. Ölkənin bir nömrəli neft-qaz şirkəti dünya neft kompaniyaları arasında məxsusi yeri olan Statoylun qismən

özəlləşdirilməsi və neft sektorunda dövlət iştirakını təmin edən qurum-SDOE-nin ləğvi yeni daha əzəmətli müvafiq kompaniyanın yaradılmasına rəvac vermişdir. Tamılıqla dövlətə mənsub «Petro AS» adlanan bu neft-qaz nəhəngi Statoydan da iri kapitaltutumlu şirkət kimi, yaradıldığı andan dərhal dünya lider enerji kompaniyaları sırasına daxil olmuşdur. Fəaliyyətinə tam olaraq 2002-ci ildən başlayacaq «Petro AS» ölkə neft-qaz resurslarının əksəriyyətinə nəzarət edərək Statoyla ləyaqətli rəqib olacaqdır. Norveç qazı yeni bazarlar fəth etməkdədir. Polşa ilə aparılan danışıqlara əsasən ölkələrarası iri qaz kəmərinin tikintisi planlaşdırılır.

Holland qaz modeli ölkə Avropanın ən iri təbii qaz inhisarçı və istehlakçılarından biridir. Burada nəhəng qaz ehtiyatlarının aşkarlanması və sonradan ölkə iqtisadiyyatının əhatəli dərəcədə qaz sənayesinə bağlılığı məlum «holland sindromu» ilə nəticələnmişdir. Səhmlərinin yarısı dövlətə məxsus olan iri qaz təşkilatı «Qaz Yuni» ölkənin aparıcı müvafiq təyinatlı kompaniyası hesab edilir. Mərkəzləşmiş alqı-satqı prosesləri ölkə yuristiksiyasından keçdikdə «Qaz Yuni» tərəfindən reallaşdırılır. Qaz hasilatının da qanuni tənzimləmə dövlət tərəfindən gerçəkləşdirilir.

Sənayeləşən qaz istehsalını ilkin reallaşdıran ölkə kimi, ABŞ-ın dünya qaz iqtisadiyyatında xüsusi rolu vardır.

ABŞ qaz modeli 1980-ci illərdə ölkədə təbii qaza olan tələbin azalması qaz sənayesində intensivləşən islahatlarla müşayiət olundu. İqtisadi stimulları yüksək olmayan ənənəvi qaz sənayesində paralel müstəvidə uzunmüddətli kontraktlar sisteminə keçidə qərar verildi. Həmin illərdə neftin qiymətinin düşməsi qaz sənayesində qiymətqoymanın və tənzimlənmənin yumşaq metodlarının olmaması qaz tələbinin də azalmasına və uzunmüddətli müvafiq kontraktların yerinə yetirilməsi ilə nəticələndi.

Kanada qaz modeli 1980-ci illərdə Kanadada qiymətyaratmanın liberallaşdırılması və üçüncü tərəfin

magistral kəmərlərə girişinin icazəsi üzrə tədbirlərə təşəbbüs edildi. Burada xüsusi vəziyyət ondan ibarət idi ki, ölkənin ən böyük şirkətlərindən olan «Trans Kanada» transkontental daşımalarda faktiki inhisarını saxlamışdır.

Rusiya qaz modeli ölkədə magistral qaz kəmərlərinin daxili istehlakçıya səfərbər edilmiş infrastrukturunun yaradılması ümumən tamamlanmışdır. 1990-cı illərdən başlanan azalma templəri, qeyri-ödənişli tələbin artması sahənin inkişafında müəyyən fasiləliyə səbəb olmuşdur. Uzunmüddətli maliyyə qıtlığı sistemin renovasiyasını xeyli məhdudlaşdırmışdır. Analoji problem həmçinin onun Avropa bazarlarında yeniləşən tələblərə adaptasiyasını da ləngitmişdir. Təchizat qiymətlərinin liberallaşması marginal təbəqənin ödənişqabiliyyətinin kiçilməsi bazar prinsipləri ilə tam işləməyə əngəllər yaratmışdır. Ölkədə qaz sənayesini bütün dövriyyədə əks etdirən əlahiddə qanunvericilik şəbəkəsi də tam məntiqi normal həddinə çatmamışdır. Sahənin strukturlarında bir sıra istiqamətlər digər qanunvericilik aktlarının tərkib hissəsi kimi əksini tapır. Qaz hasilatı digər təbii resurslarla yanaşı, yerin təki haqqında qanuna uyğun tənzimlənilir. Lisenziyaların verilməsi yolu ilə yeni kəşfiyyat zonalarına müsabiqə qaydasında çıxış təmin edilir. 2001-ci ilin sonunda ölkə parlamenti Dövlət Dumasında qaz sənayesində normativ-huquqi bazanın möhkəmləndirilməsində daha bir addım, səmt qazı haqqında qanun layihəsi deputatların müzakirəsinə çıxarılacaq. Nəzərdə tutulan qanuna görə neftli qazın 95%-i hasiledicilər tərəfindən növbəti emala göndəriləcəkdir. Burada sərt maliyyə sanksiyalarının tətbiqinə geniş yer verilməsi ilə yanaşı, həm də qiymətin yeni tənzimlənməsi metodologiyası da təklif olunur.

Rusiyanın zəngin qaz yataqlarına və qaz sənayesinin mütləq əksəriyyətinə nəhəng «Qazprom» şirkəti nəzarət edir. Ölkənin 70% qaz ehtiyatlarını mənimsəyən «Qazprom» həmçinin Rusiyada digər profilli şirkətlər arasında potensialına

görə də ən birincisi hesab edilir. Bu şirkətin fəaliyyəti təbii qaz üzrə bütün istehsalat siklini, kəşfiyyatdan istehlakçıya qədər dövriyyəni əhatə edir. Ölkənin ən nəhəng iqtisadi strukturlarından olan «Qazprom» ölkənin ÜDM-in 10%-i, büdcə təxsisatlarının 25%-ini təmin edir. İES-lərin 50%-i ondan aldıkları qazla işləyir. Dünya qaz ehtiyatlarının 22%-i, hasilatın isə 23%-i bu şirkətin inhisarındadır. Hazırda Rusiyada hasil edilən 618 milyard kub metr qazın 580 milyard kub metri onun payına düşür. «Qazprom» Avropa təbii qaz bazarının 25% -ni təmin edir və onun qaz xətlərinin uzunluğu 148 min kilometrdir. Bütün Rusiyada kəşf olunmuş təbii qaz ehtiyatlarının 90%-inə nəzarət edən şirkət dünya qaz sənayesindəki analoqları arasında da liderdir. Səhmlərə nəzarət paketi dövlətin sərəncamında olan şirkətin daha da özəlləşdirilməsi bir neçə dəfə hökumət səviyyəsində müzakirə obyektinə olmuşdur. Bununla belə dünya maliyyə nəhəngləri Rusiyanın 1998-ci ilin avqustunda baş vermiş müdhiş defolt vəziyyətindən çıxışında «Qazprom»da özəlləşmənin daha da dərinləşməsinə təkidlə tələb etmişlər. Lakin ölkədə bu təbii qaz nəhənginin nə qədər siyasi və iqtisadi potensiala malik olduğunu yaxşıca dərk edirlər. Çox güman ki, şirkətin dövlətin nəzarətində qalması uzun müddət təmin ediləcəkdir. Putin administrasiyası «Qazprom»un mövqeylərinin möhkəmləndirilməsi, həm də müəyyən çərçivədə kompaniyanın fəaliyyətinin şəffavlığının artırılmasını nəzərdə tutan söyləri gücləndirmişdir. Artıq üç ildir ki, tanınmış «Praysuoterxaus-Kuper» auditor kompaniyası «Qazprom»un fəaliyyətində görünməmiş monitoring prosesini davam etdirir. Bir çox maraqlı tərəflər bu yoxlanış aktının sürətləndirilməsini tələb edirlər.

Bol energetik resursalar iqtisadi inkişafı məhdud ölkələrdə israfçılığa istismar olunur. Belə halın gerçək təcrübəsi respublikamızda da uzun müddət müşahidə olunmuşdur. Lakin təbii qazla zəngin olan Yaxın Şərq

ölkələrində bu yanacaq növündən istifadəni o qədər də, israfçı adlandırmaq olmaz. Qaz ehtiyatlarının həcminə görə yalnız Rusiyadan geri qalan İranda təbii qaz resurslarından səmərəli istifadə üçün kompleks tədbirlər həyata keçirilir. Yaxın və uqarda sakinləşən fərdi istehlakçıya belə təbii qazın satışı quraşdırılmış müvafiq qaz sayğacları vasitəsi ilə reallaşdırılır. Ölkəyə yerüstü nəqliyyat vasitələri ilə daxil olanlar sərhəd və gömrük məntəqələrinin təbii qazla təchiz edildiyini və bu obyektlərdə qazölçü cihazlarının quraşdırıldığına şahidi olurlar. Göründüyü kimi izafi təbii energetik resurslar heç də həmişə israfçı istifadəni qaynaqlandırmır.

Dünya qaz sisteminin coğrafi modelləşməsinin təhlili göstərir ki, yüzillik ömrü yaşında təbii qaz industriyası nə qədər inkişaf etsə də hələ tam formalaşmış görkəm almamışdır. Hətta yüksək infrastrukturlu Avroatlantik geosiyasi məkanda da kamilləyə yürüşün xeyli məsafəsi qalmışdır. Qaz sənayesinin pionerlərindən ilki olmasına baxmayaraq, toplanmış təcrübədən Azərbaycanın da bəhrələnmək ehtiyacları vardır.

1.6 Dünya qaz balansı və perspektiv görüntü

Təbii qazın ehtiyatları və hasilatının artan miqyası yüksələrək hər il genişlənən istehlak tələblərini ödəmədə yeni məkanlar fəth edir. Dünya energetikasında onun payı artıq 30%-lik parametrləri aşmaqdadır. Neftin axtarış və kəşfiyyatı ilə planlaşdırılan böyük layihələr istər-istəməz təbii qazın da, qismən proqnozlaşdırılan tapıntısını təmin edir. Digər tərəfdən, ekoloji tələblərdən və iqtisadi münasiblikdən qaynaqlanaraq təbii qazın özünün artan rəğbəti də onun ayrıca axtarış və kəşfiyyatına zəmin yaradır. Təbii axarında davam edən meyillər dünya qaz balansını təbəllüdatlara uğradır. Təbii qaz sektorunda artım tendensiyası ümumilikdə planetin energetik balansında əks olunaraq enerji bazarında onun dominantlığını yüksəldir.

Böyük istehlakda oduncağın daş kömürlə əvəzlənməsinə rəqib kəsilən neftə indi istehsalın əksər sahələrində təbii qaz sinə gəlir. Daha strateji əhəmiyyət kəsb edən nüvə enerjisinin ekoloji meydanda keçirdiyi sızıntıları da mümkün olduqca təbii qaz sistemli texnologiyalarla kompensə edilir. İstifadə perspektivi heç də neftdən geri qalmayan təbii qaz nə qədər ümidli enerjidaşıyıcısı olsa da qeyd olunduğu kimi onun yüksəliş və eniş dövrünü yaşadığımız əsrdə kulminasiyaya yetişəcəkdir.

MDB ölkələri istisna olmaqla Avropada energetik balansda təbii qaz 20% çəkiyə malikdir. 2010-2015-ci illərdə burada qaza olan tələb iki dəfə artaraq 500-600 milyard m³ təşkil edəcəkdir. Bu isə əlavə olaraq 240-260 milyard m³ təbii qaz həcmindədir. Avropanın ehtiyacında olacaq qazın böyük əksəriyyətini Rusiyadan, digər hissəsini isə regionun qərbində yerləşən yataqlarından almaq mümkündür. Görünən reallıqları əldən verməmək, artan tələbləri daha tez ödəmək məqsədi ilə Rusiya Belarus və Polşa vasitəsilə Avropa qaz şəbəkəsinə qoşulacaq yeni qaz kəməri Yamal-Avropanın tikintisini sürətləndirməkdədir. Ölkənin böyük ixracat potensialı qaz industriyası prespektivli bir müddətdə onu Avropa bazarının rəqabətqabiliyyətli əsas iştirakçısı kimi məşhurluğunu saxlayacaqdır. Bir zamanlar neft bazarında Sovetlər İttifaqının hökmlü çağlarını sona yetirməyə çalışan ənənəvi rəqiblər eyni qısqançlıqla da Rusiyanın təbii qaz sektorunda möhtəşəmliyinə gizli barışmazlıq nümayiş etdirirlər. Bu kontekstdə Avropanın aparıcı dövlətləri üstün strateji xətt kimi enerji bazarlarının daha çox diversifikasiya olunması mövqeyindədirlər. Qərbin geoiqtisadi və geosiyasi maraqları şübhəsiz ki, qitə qazı üçün daim əlverişli şəraiti təmin edəcəkdir. Norveçin neft-qaz nəhəngi Statoyl 2005-ci ilə qədər Avropa bazarlarına illik qaz təchizatının 70 milyard m³ həcmində saxlamaq niyyətindədir. Regionun əlverişli bazarında Şimali Afrika, Yaxın Şərq, Xəzər hövzəsi məkanı ölkələrinin iştirakı da artacaqdır. Yaxın perspektivdə Əlcəzairdən hər il Avropaya 100 milyard m³

həcmində qazın verilməsi nəzərdə tutulur. İran da, Türkiyə və Ukrayna vasitəsi ilə öz qaz sərvətlərini Avropaya çıxarmaq üçün danışıqlar aparmaqdadır. 2009-cu ildə Misirdən Aralıq dənizi altı Türkiyəyə nəhəng qaz kəmərinin çəkilişi planlaşdırılır. İllik həcmi 15 milyard m³ olan layihəyə əsasən 7 milyard m³ qaz Türkiyəyə, 4 milyard m³ digər Avropa ölkələrinə, qalan 4 milyard m³ isə İsrailə nəql olunacaqdır. Türkiyə təbii qaza artan ehtiyaclarının ödənişini digər variantlarda da nəzərdə tutur. Rusiyadan Qara dənizaltı keçəcək «mavi axın» adlanan marşrutun sürətli inşası davam edir. İnşaat təsdiqini almış Bakı-Tibilisi-Ərzurum marşrutlu layihə isə Azərbaycandan dışara çıxacaq ən iri qaznəqlətmə kəməri olacaqdır. Avropada həqiqi mənada yaxın perspektivdə qaz sektorunda yeni mahiyyət kəsb edən mütərəqqi dəyişikliklər gözlənilir. Dayanaqlı inkişaf perspektivində maraqlı tərəflər yetərincədir. C.Buş administrasiyasının qəbul etdiyi «ABŞ-ın milli energetik siyasəti» sənədində də Avropa qaz infrastrukturunun yeniləşməsini nəzərdə tutan məqamlar vardır. Sənəddə Yunanıstan və Türkiyənin qaz xətlərini qovuşdurmaq təklifi də əksini tapmışdır. Bu Avropa istehlakçılarında Xəzər qazının alınmasında yeni diversifikasiya imkanları açır. Bu arada Türkmən qazının da İran, Azərbaycan və Türkiyə vasitəsilə Avropaya çıxışı nəzərdə tutulur. Bunun üçün iki paralel marşrutun çəkilməsi zəruri sayılır. Ankara-Yapracıq marşrutu ilə İtaliyadan keçməklə Fransaya hər il 5-15 milyard m³ qazın nəqli gözlənilir. Nigeriya və Qatarda son dövrlərdə yeni kəşf olunan iri qaz yataqlarından Avropa üçün nəzərdə tutulan sıxılmış qazın ixracatı məsələsi də gerçəkləşmədədir. Eurogas təşkilatının ilkin məlumatlarına görə Avropa Birliyi ölkələrində qaza olan tələb 2000-ci ildə 2,8% artaraq 397 milyard m³-ə yüksəlmişdir. Son 5 il ərzində isə birlik ölkələrində təbii qaza olan tələblər 20% artmışdır. 80 milyon ev qaz təchizat sistemində qoşulmuşdur. Daha yüksək artım tələbləri İspaniya, Yunanıstan, İrlandiya və Portuqaliyada

müşahidə olunmuşdur.

Təbii qaz istehlakına neftə nisbətdə böyük yüksəliş templəri xasdır. Ötən ildə neft istehlakındakı 1% artıma rəğmən təbii qaz istehlakı 4,8% artımla müşaiət olunmuşdur. Yaxın 20 ildə qaza olan tələbatın mühüm regionlarından biri Asiya və Sakit okean bölgüsü olacaqdır. Burada istehlak 2000-ci ildə 8% artmış və yaxın hər növbəti illər üçün orta hesabla 6% kontekstində analoji yüksəliş gözlənilir. Regionun böyük dövləti Çində isə təbii qaz istehlakının artım səviyyəsi 16% təşkil etmişdir. Bununla belə, Şimali Amerika yüksək qaz tələbli region statusunu daha da, möhkəmləndirəcək, ABŞ və Kanada istehsalda sabitliyi təmin edəcəkdir. Proqnozlar göstərir ki, ABŞ-da yaxın iki onillikdə enerji istehsalında təbii qaz daş kömürü sıxışdıraraq ümumi balansda 60%-lik paya malik olacaqdır. MDB məkanında isə son on ildə azalan qaz istehlakının 2020-ci il üçün 50% və ondan daha çox artacağı ehtimal olunur. Yüksək illik artım 7-8% Cənubi və Mərkəzi Amerikada da gözlənilir. Ümumilikdə qaza olan tələb liberal iqtisadiyyat quran ölkələrdə nisbi yüksək artımla müşaiət olunacaqdır. Qaz sektorunda sürətlənən artım meyilləri daş kömürlə işləyən bir çox elektrik stansiyalarını və qismən nefttutumlu nəhəng enerjetik qurğularının təbii qazla işləmə dövryyəsinə qovuşmasını daha da genişləndirəcəkdir.

Dünya qaz sənayesinin inkişaf senarisi planetin enerjetik sisteminin tərəqqisi ilə bağlılıqda onun strukturunun dəyişməsinə, dövlətin qaz və enerji təchizatına müdaxiləsini artıracaq, tərəqqi templəri intellektual sistemlərin, kompyüter, internet və qlobal naviqasiyanın inkişafı ilə müşaiət olunacaqdır. Təbii qazla bağlı qazmanın da genişlənməsi gözlənilir. Bu təminat üçün isə yeni qazma qurğuları və texnologiyalarının mənimsənilməsi gərəkdir. Belə ki, 2000-ci ildə təbii qazın sabitliyinin saxlanılması üçün 630 qazma qurğusuna ehtiyac 2001-ci ildə artaraq 650-yə yüksəlmişdir.

Qaznəql sistemində də hər il yüksələn templər nəzərə çarpır. 2001-ci ildə 12414 kilometr magistral, 958 kilometr yığım, ümumilikdə isə 13372 kilometr qaz kəmərlərinin inşası gözlənilir. Bundan başqa 2001-ci ildə dəniz qaz kəmərlərinin uzunluğunun da 2817 kilometr artacağı planlaşdırılır. Bu isə 2000-ci ildəki göstəricilərə müvafiq olaraq 12189 və 13179 kilometrdir. Qeyd etmək lazımdır ki, neft kəmərlərinin inşasına nisbətə tikiləcək qaz kəmərlərinin uzunluğu 3 dəfə çoxdur. Tərəqqi edən nəql sistemində Xəzər regionu boru kəmərlərinin aktiv inşası gözlənilən məkanlardan olaraq qalır. Təbii qaz sektorunda artım tendensiyası avtonom enerji təchizat şəbəkələrinin işlənməsinə təkan verəcəkdir. Qənaət və səmərəlilik enerji itkiləri ilə mübarizədə yeni texnologiyaların tətbiqini artıracaq, daha aztutulmuş energetik sistemlərinin təşəkkülünü labüd edəcəkdir. Azərbaycan torpaqlarının zəbt edilməsini milli strategiyası kimi qəbul edən, sərəm iddialı Ermənistanın təbii neft-qaz resurslarından tamamilə azadlığı, onun qonşu İrandan enerji təmənnasını gerçəkləşdirməyə artıq yaxın etmişdir. Belə ki, layihə qiyməti 124 ABŞ dollar məbləğində planlaşdırılan Rusiyanın «Qazprom» şirkətinin də daxil olacağı beynəlxalq konsorsium İrandan bu ölkəyə 142 km uzunluqlu, diametri 711 mm olacaq qaz boru xətinin çəkilişini reallaşdırmaq niyyətindədir.

Elmi-texniki tərəqqinin inkişafı qaz hasilatına və qaz sənayesinə güclü təsir etməkdədir. Artıq Şimal dənizində, Meksika körfəzində Cənub-Şərqi Asiya regionunda sualtı qaz yığım sistemləri tikilir ki, bunun da əvvəllər gerçəkləşməsi çox uzaq olmayan keçmişdə mümkün deyildi. Eyni zamanda Şimali Afrikada və İspaniyada daha dərin sualtı qaznəqləmə şəbəkəsi layihələşdirilir. Avstraliyaya Koreya, Sinqapur, Yaponiya və digər Cənub-Şərqi Asiya ölkələrindən keçməklə nəhəng sualtı qazötürücü nəqləmə şəbəkəsinin yaradılması isə texniki və texnoloji həllini gözlənməkdədir. Xəzər hövzəsi bölgədə və Rusiyada qaz hasilatının arımı Avropa bazarı ilə

yanaşı Asiya regionu üçün də yeni istehlak perspektivləri açır. Rusiyada mövcud izafi qazın yaxın zamanlarda Şərqi istiqamətdə Yamal-Koreya magistralı ilə ötürülməsi nəzərdə tutulur.

Təbii qazın mütərəqqi kəşfiyyat metodlarının mənimsənilməsi, dəniz şelfində iri qaz yataqlarının aşkarlanması, habelə güclü təzyiqli, iri diametrlə borularla qazın nəqli, qazın sıxılmış halda iri qazdaşıyıcı tankerlərlə daşınması təbii qazdan istifadənin artımına yeni impuls vermişdir. Elm və texnologiyada əldə olunan nailiyyətlər hasilat rentabelliyini daha mülayim məjrəyə gətirmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, planetimiz hələ kəşf olunmamış qaz yataqları ilə zəngindir. Geoloji hipotezlər təbii qaz perspektivinin daha ümüdlü olduğuna yaqınlıq verir. Xüsusən yerin daha dərin qatlarında, 10-12 kilometrə böyük miqdarda qaz ehtiyatlarının mövcudluğu mübahisə doğurmur. Lakin qazma ilə bağıli çətinliklər, investisiya problemləri bu prosesi daha da çətinləşdirir. Əlçatmaz hesab edilən dərinliklərdən qazın çıxarılmasını heç şübhəsiz ki, gələcək nəsillər təmin edəcəkdir.

Son 30 ildə sıxılmış qazın istehsalı ilə bağıli tam bir industriya fəaliyyət göstərir. Sıxılmış qaz istehsalının dünya enerji sistemində genişlənən istehlakı, təbii qazın iqtisadi və ekoloji özəllikləri və hasilat həcmının artması ilə şərtləndirilir. Onun orta illik istehsalı çağdaş zamanda 100 milyard kub metr həcmində tərəddüd edir. Liviya, Əlcəzair, Nigeriya, Malaziya və İndoneziyanın yüksək ixracatlı təbii qaz potensialı ABŞ, Yaponiya, Qərbi Avropaya xeyli miqdarda xüsusi dəniz tankerləri vasitəsi ilə sıxılmış qaz axınını təmin edir. Proqnozlara görə, dünya ticarətində sıxılmış qazın həcmi 2010-cu ildə 150 milyard kubmetrdən çox olacaqdır.

Əksər ekspertlər hesab etdiyi kimi, məhz XXI əsrdə neft hasilatı zirvə nöqtəsinə çatacaq və sonradan müntəzəm eniş fazasına daxil olacaqdır. Belə reallıq isə bir çox ölkələrdə

qeyri-ənənəvi enerjidaşıyıcılarının axtarışı prosesinin sürətlənməsini qaynaqlandırır. Günəş, termal, külək enerjisindən istifadədə yeni texnologiyaların tətbiqinin genişlənməsi, okean sularının qabarma və çəkilməsindən daha sərfəli enerji alınması imkanlarının açılması yüksələn perspektivli müstəviyə keçid edir. Artan istehlak tələbləri, ekoloji şüurun yüksəliş meyli, bir sıra neft mədənlərinin enerji fərmalarına transformasiyasını və buradan etanol alınmasının sürətlənən perspektivinin geniş xarakter alacağına stimullar gətirir. Bununla belə yeni karbohidrogen resurslarının, xüsusən də bitumlaşmış qum daşı, okean dibində kristallaşan hidrat hasilatının səmərəli məjrəyə yönələcək inadlı görünüş alır. Bu baxımdan hidrat qazların tapıntısı böyük maraq doğurur. Bütün kürreyi ərzdə qaz hidratlarının mümkün ehtiyatları 100 mindən terafut kub metrə ($T=10^{12}$) qədər hesablanır. Bu nəhənglik daha çox akademik maraqlar doğurursa da, onunla bağlı tədqiqatlar ilbəl yüksəlişə məruz qalır. Lakin onun hasilatının əlverişli iqtisadi həlli tapılırsa bu, ehtiyatların yüzdə biri belə dünya energetik balansına əsaslı təsir edəcəkdir.

Statistik görüntüdə illik dəyişən dünya qaz balansını əslində daha sürətli templərlə simasını dəyişir. Xəzərhövzəsi regionun və dairədə Azərbaycanın artan təbii qaz potensialı planetin təbii qaz balansını bütün maddələr üzrə yaxın perspektivdə daha çevik təbəddülatlara uğradacaqdır.

II FƏSİL

TEXNOLOJİ PROSESLƏR VƏ İNFRASTRUKTUR

2.1. Hasilat strategiyası

Klassik istehsal zamanlarında olduğu kimi çağdaş dövrdə də təbii qazın iqtisadi tsklində axtarış və kəşfiyyatdan sonrakı mühüm mərhələni hasilat prosesi təşkil edir. Hasilat həm də resurları geoloji zolaqdan nağd xammal müstəvisinə keçirən dəyərli proses kimi, ilkin istehsalı təsbit edir. Ötən iki əsrin qovşağına təsadüf edən təbii qazın sənaye usullu ilk hasilat illərindən öncə qeyd olunduğu kimi, bu dəyərli yanacaq növünü yandırmaq və yandırmamaqla atmosferə buraxmışlar. Təbii qazın gizli enerji sirləri faş olduqca onun hasilatı da artıma məruz qalmış, puç yandırma prosesi səngiyib məhdudlaşmışdır. Təşəkkül tapan qaz sənayesi tərəqqi prinsiplərinə uyğun olaraq çeşidli sahələrə bölmüş, elmi-nəzəri tədqiqatların maraq predmetinə çevrilmişdir. Praktikada aşkarlanan yeni xüsusiyyətlər elmi müstəvidə təhlilə, laboratoriyalardakı sınaqlar təcrübi sferaya keçərək qazın böyük və geniş dövriyyədə kompleks halında sistemləşmiş bir sahəyə çevrilişini təmin etmişdir.

Ötən yüz illikdə korbohidrogen yanacağının hasilat və istehlak strukturu geniş həcmdə dəyişikliklərə uğramışdır. Daş gömürün mövqeləri sarsılmış, dövriyyə yeni nüvə enerjisi qatılmışdır. Enerji landşaftında təbii qaz daha sərt qərar tutma meylini artırmışdır.

Aşağıdakı cədvəldə XX əsr boyu energetik resursların hasilat strukturu verilmişdir.

Energetik resursların hasilat strukturu

(milyard ton)

Yanacaq növləri	İllər			
	1900	1940	1980	2000
<i>Daş kömür</i>	0,72	1,88	2,45	3,3
<i>Neft</i>	0,03	0,45	3,8	4,1
<i>Təbii qaz</i>	0,01	0,12	2,7	3,0
<i>Hidroenerji</i>	0,02	0,07	0,60	0,6
<i>Nüvə enerjisi</i>	-	-	0,65	3,7
<i>Digərləri</i>	0,50	0,70	0,60	0,6
<i>Cəmi</i>	1,28	3,22	10,8	15,3

Qeyd: şərti yanacağa çevrildikdə istiliktörətmə qabiliyyəti
29,5 min k.j/t

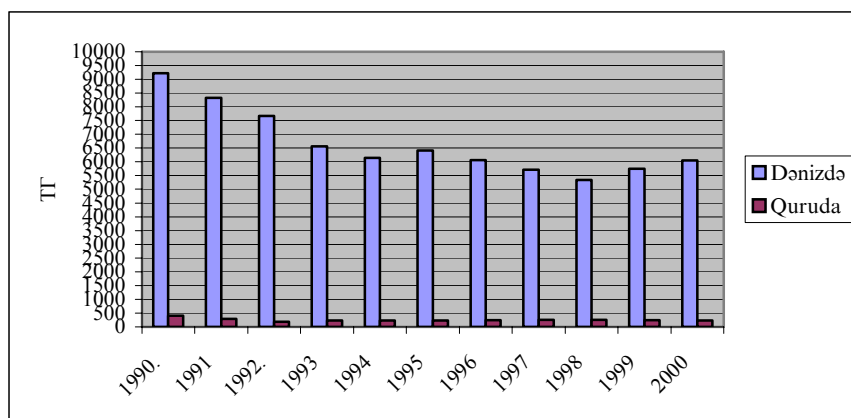
Axtarış-kəşfiyyat işləri səmərə verdikcə təbii qazın geniş istifadə imkanlarının aranan məkanlardan biri də Azərbaycan olmuşdur. Bu sahədə rəşional istifadənin dəqiq sxem və ssenarisi mövcud olmayan respublikada erkən çağlarda təbii qaz ilk istehlakçıya çatdıran infrastruktur da, tam sistemləşməmişdi. Hasilat sahələrinə yaxın istehlakçılar isə ondan gen-bol faydalanırdılar. Təbii qazla bağlı yeni sənaye sahələrinin təşəkkülü, artımı və habelə məişət qazlaşmasının yüksəliş onun hasilat sektoruna inqilabi dəyişikliklər gətirdi. Əlahiddə nəhəng qaz yataqları aşkarlanıb istismara verildi. Neftin hasilatındaki yüksəliş tendensiyası səmt qazın istehsal artımında əks olundu. Dərin əlçətməz laylar fəth edildikcə qazkondensatının da geniş miqyaslı istismarı təmin olundu. Uzun illər respublikamızda qaz quru sahələrdə hasil edilmişdirsə, hazırda bu nisbət kəskin olaraq dəniz yataqlarının xeyrinə dəyişmişdir. Son üç ildə ölkəmiz müvafiq olaraq hər il dənizdən 5,6-5,9, quruda isə 0,2-0,3 mlryard kub metr qaz hasil edilməkdədir. Dənizdə əsasən Qum adası, Bulla-Dəniz,

Səngəçal, Cənub-1, Cənub-2 bloklarında quruda isə Siyəzən və Qaradağ yataqlarında əlahiddə təbii qaz hasil edilir.

Aşağıdakı qıstoqramda Azərbaycanda 1990-2000-ci illərdə dənizdə və quruda təbii qaz hasilatının dinamikası əksini tapmışdır.

Qıstoqram 1

1990-2000-ci illərdə Azərbaycanda dənizdə və quruda təbii qaz hasilatı

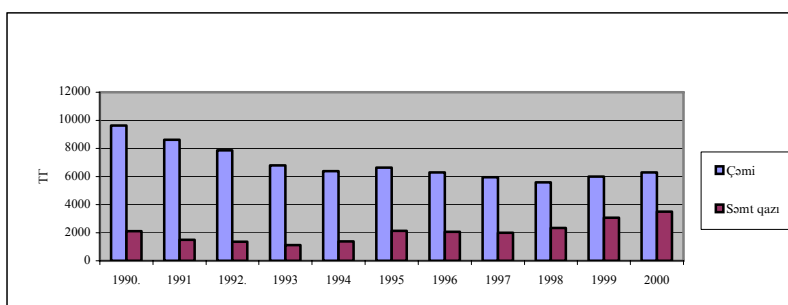
Azərbaycan respublikasında 1990-2000-ci illərdə təbii qaz hasilatı (milyon m ³)											
	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Çəmi	9626	8621	7872	6805	6379	6644	6305	5964	5590	5997	6286
Dənizdə	9225	8333	7664	6567	6143	6407	6066	5709	5338	5754	6054
Quruda	401	288	188	238	236	237	239	256	252	243	232

İndiyə qədər respublikada 445,2 milyard kub metr təbii qaz çıxarılmışdır ki, onun da 320,1 milyard kub metri dənizdə hasil olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra qaz hasilatında enmə

tedensiyası bir qədər artmışdır. Bu gerçəklik də səbəbsiz deyildir. Maliyyə, kapital tələbləri mərkəzi qaydada ödənilən ölkədə ilk illər çətin siyasi-iqtisadi vəziyyətdə qaz hasilatını artırmaq üçün çeşidli çətinliklər olmuşdur. Lakin bütün bunlar arxada qalmışdır. İndi Azərbaycan yeni təbii qaz zamanı astanasındadır. Atrıq qaz hasilatında tənəzzülün qarşısı alınmış, təkamüllü artım prosesi reallaşmışdır. Bunu aşağıdakı qıstogramdan aydın sezmək mümkündür.

Qıstogram 2

1990-2000-ci illərdə Azərbaycanda təbii qaz hasilatı

Azərbaycan respublikasında 1990-2000-ci illərdə təbii qaz hasilatı (milyon m ³)											
	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Çəmi	9626	8621	7872	6805	6379	6644	6305	5964	5590	5997	6286
Səmt qazı	2123	1497	1371	1109	1382	2146	2076	2008	2334	3062	3503

Qaz hasilatında neftli qazın da əhəmiyyəti artmaqdadır. Əslində neftli qaz həmişə populyar olmuşdur. Lakin yerin üzünə nisbətən sadə çıxış edən səmt qazının istehlak prosesi bir qədər mürəkkəbdir. Belə ki, neftli qaz seperasiya məhsulu olduğundan onun çox da uzaq olmayan məsafəyə ötürülməsi ilkin texnoloji hazırlıq tələb edir. Hasilat məntəqəsində ya əvvəlcə o, emala və ya da yandırılmaya məruz qalmalıdır. Bu

baxımdan ondan optimal istifadədə yığım və emal sistemində kompleks yanaşma tələb olunur. Təbii qaz hasilatı ümumi çərçivədə neft istehsalında olduğu texnoloji proseslə aparılır və neftin texnoloji yığımını, hazırlanması neftli qazın da yığımını ilə eynən kompleks prosedurun tərkib hissəsini təşkil edir. Öncədən neftin çıxarılmasına köklənmiş hasilat prosesi təbii qazın tutulmasını o qədər də, əhəmiyyətli dərəcədə nəzərdə tutmur və ya onun emalı rentabelli hesab edilmir. Ona görə də çox zaman neftli qazı məşələ çevirərək yandırırırlar. Burada təbii qazın çıxarılması ilə neftli qazın hasilatını fərqləndirən digər bir xüsusiyyət, tənzimləmə və yığım prosesini ki texnoloji ayrılıqda özünü göstərir. Təbii qazı həcmə uyğun olaraq asanlıqla tənzim etmək mümkündür. Səmt qazının isə bu aspektdə neftdən asılılığı onu bu imkanlardan kənar edir. Aşkarlanan yeni məhsuldar yataqlara rəğmən Qazaxıstanda da son illər sürətlə dəyişən hasilat tendensiyası neftli qazın yığılmasında texnoloji çətinliklərlə mübarizə olunur. Statistik hesabatlarla görə bu respublikada hər il 10-13 milyard m³ qaz bu səbəblərlə yandırılaraq havaya sovrulur. Göstərilən həcmdəki müvafiq qaz Azərbaycanda son on il ərzində illik çıxarılan qazın miqdarından 2-2,3 dəfə çoxdur. Ən optimal dünya qiyməti-1000 m³=\$50 bu itki \$500-650 milyona bərabərdir. Hasil olunan qazın 60% yüksək, 40% aşağı təzyiqlidir. Azərbaycanda da neftli qazın ümumi qaz istehsalında xüsusi payı vardır. Əvvəllər respublikada bol qaz təchizatı səmt qazının tutulmasını bir qədər gizlin olsada natural etməmişdir. Cüzi hasilat parametridə və eyni zamanda, seperator qurğularının məhdudluğu şəraitində onu çox zaman neftə ekivalent ölçüdə qeyri-əmtə şəklində hesaba almışlar. Bununla belə, son 10 il ərzində səmt qazı sahəsində də vizual dinamiz görünmüşdür. (*Bax Qistogram 1*).

Təbii qazın hasilatında yeniləşən artım templəri yeni qaz bazarının təşəkkülünü qaynaqlandırır. Ehtiyatların regional qeyri-bərabərliyinə baxmayaraq, artan hasilat miqyası istehlak

tələblərinə müvafiq olaraq daha da, geniş, vüsət alır. Planetar toplumda kiçik görünərək hələ ki, 1% həcmində proqnoz edilən Azərbaycanın təbii qaz ehtiyatları optimal istismar tempində yaxın on il ərzində 17-20 milyard kub metr illik hasilat ölçülərini fəth edəcəkdir. Belə miqyas isə hasilatda daha uzaqhədəfli, milli mənafeələrə müqabil hasilat strategiyasının işlənməsini diqtə edir. Məhz optimal təyin edilən hasilat şərtləri qarşıya qoyulan strateji məqsədlərin dövrü iqtisadi inkişafı təmin etməyə zəmin olacaqdır.

2.2. Qazın emalı və saxlanması

Karbohidrogenli təbii qaz məlum olduğu kimi, məişətdə və həm də sənayedə istifadə olunur və ondan müxtəlif təyinatlı məmulatlar alınır. Bütün bu hallarda qaz ilkin olaraq emal mərhələsindən keçməyə məruzdur. Hətta qazdan yanacaq kimi istifadə edildikdə belə onu magistral qaz kəmərinə buraxmamışdan əvvəl qurudur və təmizləyirlər. Karbohidrogenli təbii qaz metan, kükür qazı və çox da böyük olmayan ağır karbohidrogenlər helium, arqon və digər kimyəvi tərkiblərlə yanaşı həm də, su buxarının da daşıyıcısıdır. Adları çəkilən qarışıqlardan kükürd qazı və su buxarı isə təbii qazdan birbaşa istifadə olunmasında daha zərərli sayılır. Kükürd qazı həm də kəskin xoşagəlməz iyi, zəhərli olması ilə fərqlənir və ötrücü metal borularının tezliklə korroziyaya uğradıb sıradan çıxmasına səbəb olur. Su buxarı isə kiçik temperaturalarda kristal karbotnatlara çevrilərək borunun qaz buraxılışını məhdudlaşdırır. Buna görə də qazı magistral kəmərlərə buraxmamışdan qabaq, onu bu qarışıqlardan təmizləmək zərurəti yaranır.

Qazın kükürddən təmizlənməsi quru və sulu üsulların tətbiqində intişar tapmışdır. Quru metoddan istifadə edərək qazı bataqlıq filizindən və ya kükürd karbonat qatışığından keçirilməsi lazım gəlir. Əgər qazın tərkibində kükürd

karbonatın həcmi çoxdursa bu zaman qaz təmizlənməsi iki mərhələli prosesdən keçir. Sulu metoddan istifadə zamanı qaz qatışıqı hopdurulmuş hidrogen-sulfid vasitəsi ilə tənzimlənir. Qazın su buxarından təmizlənməsi onun qurudulması ilə müşayiət olunur. Bunun üçün qazın adsorberdən keçirərək qurudurlar. Sənayedə qazın təmizlənməsi mexaniki, elektrik və fiziki kimyəvi üsullarla aparılır. Mexaniki və elektrik qaztəmizləmə üsulları qazı bərk və maye, fiziki-kimyəvi üsul isə qaz qatışıqlarından təmizləmək üçün tətbiq olunur. Qazdan yanacaq kimi istifadə ediləcəyi təqdirdə çox zaman texnoloji tələblərə uyğun olaraq, onun tam qurudulmasına ehtiyac qalmır. Bu zaman onu qismən su buxarından təmizləyənlər ki, kəmərlərdə qaz axınının məhdudlaşması baş verməsin. Qazı əvvəlcə qurudaraq zərərli qarışıqlardan, azot oksidlərindən, qazların kimyəvi emalına mane olan katalitik zəhərlərdən, korroziya törədən su buxarı və bəzi karbohidrogenlərdən təmizləyənlər.

Azərbaycanda qazın emalının mühüm hissəsini Bakı şəhərinin Qaradağ rayonu ərazisində yerləşən Qaz emalı zavodu reallaşdırır. 1961-ci ildə istifadəyə verilmiş zavodda əsasən maye qaz, propan-butan-pentan fraksiyası, qaz-benzin, eyni zamanda, yerli kimya sənayesi üçün müxtəlif neft-kimya xammalı və sair istehsal olunur. Əsasən respublikanın köhnə dəniz yataqlarında çıxarılan qaz böyük proporsiyalarda bu zavodda qəbul olunaraq emal və təmizlənmə prosesindən keçir. Lakin zavodun istehsal gücü ölkədə hasil olunan kommalyativ toplumda bütün qazın emalı və təmizlənməsinin reallaşdırılmasına müvafiq deyildir. Yaxın illərdə Azərbaycanda qaz hasilatının artacağı təqdirdə zavodun istehsal gücünün artırılmasına və yaxud tələblərə uyğun müvafiq tipli və ölçülü zavodların tikilməsinə ehtiyac yaranacaqdır.

Qazın sənayedə və məişətdə işlədilməsinə tələbat yay və qış mövsümlərində, eyni zamanda gecə və gündüz vaxtı

müxtəlif olur. Məlum olduğu kimi gecələr qaza tələbat azalır və böyük şəhərlərdə bu fərq kəskinliyi daha çox hiss olunur. İri yaşayış məntəqələrində qaz ehtiyacları sutkalıq fərqdə milyon kub metrnlərlə ölçülür. Bunun üçün qazın verilməsini fəsli və pik saatlarında tənzimləmək məqsədilə spesifik qaz anbarlarının yaradılması zəruriliyi meydana çıxır. Belə hallarda xüsusi texniki qurğular-qazholderlərdən istifadə tətbiq edilir. Qazholder qazı toplamaq, saxlamaq və qaz kəmərlərinə, yaxud qaz emalı qurğularına vermək üçün stasionar polad quruluşdur. Qaza tələbat azaldıqda artıq qaz qazholderə yığılır və tələbat artıqda işlədilir. Lakin miqyas artıqca qazholderlərin imkanları məhdudlaşır. Daha böyük həcmli qazların saxlanması üçün yeraltı qaz anbarlarından istifadə edilir. Təbii strukturlarda qaz müddətli və ümidli saxlanması ideyası böyük səylərin və uzun axtarışların nəticəsində kəşf olunaraq gerçəklilyə çevrilmişdir. Bununla belə istənilən tipik süxur qazın toplanması və saxlanması üçün yararlı olmaya da bilər. Digər tərəfdən isə hətta əlverişli tapıntı belə çoxlu profilaktik və sınaq tədbirləri ilə yoxlanışdan keçdikdə istifadəyə təhvil verilir. Yeraltı qaz anbarları məsaməli süxurlarda ehtiyatı tükənmiş neft-qaz yataqlarında, sulu laylarda və süxur boşluqlarında, istifadəsiz qalan şaxtalarda, köhnə tunellərdə, mədən lağımlarında və sair analoji təyinatlı təbii yeraltı məkanlarda yaradılır. Təbii qaz məsaməli süxurlarda qaz halında, süxur boşluqlarında isə əsasən maye formada saxlanılır. Yeraltı qaz anbarlarının funksional təyinatı qazın az işlədildiyi və çox tələbat olduğu mövsümlərdə ehtiyat yığmaq, təchizat sistemində baş verə biləcək qəzalar zamanı mavi yanacağın qısamüddətli rezarvasiyasını aparmaq, daha möhkəm və ümidli nəql və tranziti reallaşdırmaq, temperaturun düşməsində, ekstremal situasiyalarda istehlakçıları qazla müntəzəm təmin olunması məqsədini ifadə edir. Qaz yığım anbarlarından həmçinin yanacaq və kimyəvi xammal ehtiyatı mənbəyi kimi də istifadə olunur.

Sənayenin inkişaf templəri, yeni texnoloji sistemlərin tətbiqi təbii qazın saxlanılmasında da digər üsulların intişar tapmasını stimullaşdırır. Təbii metan qazın 600 dəfədən də çox sıxılma qabiliyi onun saxlanılmasında daha kiçik həcmli qurğulardan istifadəni mümkün edir. 1000 kub metr maye qazı sıxılmamış halda saxlanılması 600 min kub metrlik həcmli məkan tələb edir. Lakin təbii qazın mayeləşməsi texnoloji özəllikləri onun xüsusi hazırlanmış qurğularda saxlanılmasını şərtləndirir. Münsib hava şəraitində yenidən qaz halına keçmə imkanı müvafiq qazsaxlama qurğusunun spesefikliyi artırır. Poladdan hazırlanmış belə xüsusi rezervuarlar olduqca aşağı mənfi temperaturalarda kövrəkləşərək partlayış təhlükəsi yaradır. Ona görə də həmin çənlər kürə və silindrik formada hazırlanır, istilik izolyasiyası ilə möhkəm təchiz edilir. Maye metanı adı təbii qaz kimi işlətdikdə onun reqazifikasiyası aparılır. Bunun üçün su buxarı ilə qızdırma tətbiq etməklə xüsusi qurğulardan istifadə olunur.

İlk yeraltı qaz anbarları ABŞ-da intişar tapmışdır. Artıq XX əsrin 70-ci illərində ABŞ-da belə anbarların sayı 200-ü və orada saxlanılan qaz həcmi 125 milyard kub metri aşmışdır. SSRİ-də ilk yeraltı qaz anbarı 1958-ci ildə Kuybişev şəhərində tükənmiş qaz yatağında düzəldilmişdir. Respublikamızda isə artıq bir neçə onillikdir ki, təbii qazın müvafiq usulla saxlanılması Bakı şəhəri yaxınlığında təşkil edilmiş Qaradağ və Qalmaz iri yeraltı qaz anbarları vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu anbarların ümumi aktiv həcmi 3 milyard kub metrdir. Ümumiyyətlə, yeraltı qaz anbarlarından iri qaz yataqlarının mövcud olduğu yerlərdə istifadə edilir. Bu zaman həmin yataqların hermetivliyi ciddi nəzərə alınmalıdır. Əks halda yerdə vurulan qaz kənara çıxdıqda böyük itkilərə səbəb ola bilər. Nəzəri-elmi əsaslandırma və sınaq praktikaya görə meqapolislərdə, ümumiyyətlə, energetik ehtiyacları təbii qaz istehlakına standartlaşdırılmış şəhərlərdə bu yanacaq növünə olan tələbin 10% miqdarında anbar ehtiyatının olması zəruridir. Şərqi Avropada və MDB məkanında qazın

rezarvasiyasını gerçəkləşdirən müvafiq qaz anbarlarının daha çox intişar və inkişaf tapdığı ölkələr Rusiya və Ukraynadır. Rusiya mavi yanacağının etibarlı istehlakçılara Belarus, Bolqariya, Yunanıstan, Moldova, Macarıstan, Rumıniya və digərlərinə nəqlində, transkontental və dövlətlərarası mühüm ötrücü kəmərlərin keçdiyi əlverişli coğrafi mövqeyli Ukraynanın müvafiq qazsaxlama anbarlarının potensial imkanları daha möhtəşəm və ümidli görünür. Bununla belə, Ukraynanın Şərqi Avropadakı qonşularının da müvafiq qaz ehtiyatlarını saxlamaq imkanları yetərlidir.

Təbii qazın çıxarılması, nəqli, saxlanması və emalı zamanı onun təzyiqini azaltmaq üçün qaz-kompressor stansiyasından istifadə edilir. Qaz-kompressor stansiyası aşağıdakı növlərə bölünür:

- ❖ magistral qaz kəmərlərinin baş qaz-kompressor stansiyası;
- ❖ magistral qaz kəmərlərinin aralıq qaz-kompressor stansiyası
- ❖ qazların laylara vurulması üçün qaz-kompressor stansiyası;
- ❖ yeraltı qaz anbarlarından qaz-kompressor stansiyası.

Qaz-kompressor stansiyasının texnoloji kompleksinə kompressor sexi, qazın təmizlənməsi, qurudulması və soyudulması üçün qurğular, stansiyasının öz ehtiyacları üçün elektrik stansiyası, rabitə qovşağı və təmir-istismar vasitələri daxildir. Stansiyasında idarəedici dispetçir məntəqəsi təşkil edilir və aqreqatların idarə edilməsi avtomatlaşdırma dərəcəsiindən asılı olaraq yerli və ya mərkəzi idarəetmə pultundan aparılır. Bununla belə, qazdan təhlükəsiz istifadə və onun təzyiqini lazımi səviyyəyə qədər azaltmaq üçün qazpaylama stansiyasından istifadə edilir. Magistral kəmərlərdə qaz axınının təzyiqini tənzimləmək, mədən qazının toz və rütubətdən təmizlənməsini reallaşdırmaq, yaşayış məntəqələrinin qaz təchizatını təmin etmək və digər müvafiq

texnoloji prosesləri gerçəkləşdirmək məqsədi ilə qazpaylama stansiyaları güc və məhsuldarlıq parametrlərində tipoloji təsnifata məruz qalırlar.

Təbii qaz qeyd olunduğu kimi xüsusi iyə malik deyildir, daha dəqiq isə əksər hallarda qoxusuzdur. Onun istifadəsi zamanı isə qəzaların baş verəcəyini nəzərə alaraq qaza müəyyən qədər kəskin aromatlı reoqentlər, xüsusən də, odarant məhlulu vurulur. Qismən ittifaqdan miras qalmış sahəvi struktur problemləri, həmçinin iqtisadi-texniki transformasiya özəllikləri, maliyyə məhdudluğu, texnoloji intizam zəifliyi və bu kimi keçid epoxası ilə bağlı çətinliklər əvvəllər olduğu kimi hazırda da, respublikada hasil edilən qazın tam dövriyyədə təmizlənməsində məhdudiyyətlərlə müşaiət olunur. İstehsal edilən məhsulun müəyyən hissəsi bu kimi konyuktur məqamlarla əlaqədar təmizlənmə prosesindən keçmədiyi üçün birbaşa kəmərlərə verilir və çox vaxt da odarant əlavə olunmadan nəql edilir. Təmizlənməmiş qaz isə qeyd olunduğu kimi, kəmərləri korroziyaya uğradaraq, onların amortizasiyon müddətdən öncə sıradan çıxmasına zəmin olur.

2.3. Maye və sıxılmış qaz

Maye qaz əsasən propan-butan qazlarının mayeləşməsindən alınır. Propan və butan o cümlədən, onların qatışıqları bir neçə atmosfer təzyiqində çox asanlıqla maye halına keçirirlər. Qazlardakı bu xüsusiyyət qaz sənayesinin ayrıca bir sahəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Propan-butan qarışığı adi otaq temperaturunda 3-5 atmosfer təzyiqində maye halındadır. Daha dəqiq isə propan üçün 25 selsi hərarət və 10 atmosfer təzyiq, butan üçün isə eyni hərarətdə 2 atmosfer təzyiq lazımdır ki, onlar maye halına keçsinlər. Butan-propan qarışığının istilikvermə qabiliyyəti metan qazından üç dəfə yüksəkdir. Propan və butan qazalın və neftayırma zavodlarında istehsaldan keçərək alınır. Belə sıxılmış qaz maye qaz adlanır

və xüsusi hermetik balonlara yığılaraq istehlak olunur. Bundan başqa təbii metan qazını sıxmaqla maye halına gətirmək mümkündür. Bunun üçün onun soyudulmasına ehtiyac vardır. Soyutma proseslərə ammiak və etilen kimi reagentlərdən istifadə olunur. Təbii metan qazının sıxılmasında *drossellənmə* metodundan istifadə olunur. Drossellənmə qazın maye seli kanalının daralmış hissəsindən keçərkən təzyiqin azalması effektidir. Əsasən bu metoddan qazların mayeyə çevrilməsində istifadə olunur. Laylarda təbii qaz özü bir neçə yüksək atmosferdə olur. Bəzən təzyiq 100 atmosfer həddinə qədər yüksəlir. Beləliklə, bu, vəziyyətdə təbii qaz artıq ilkin drossellənməyə hazır olur. Onun sıxılması əlavə enerji tələb etmir. Maye metan böyük həcmdə olduqda onu xüsusi rezervuarlarda saxlayırlar. Müvafiq çəki ölçüsündə maye metanın həcmi 610 dəfə qaz halında olandan kiçikdir. Sonradan həmin maye metanı ehtiyac olarsa yenidən qaz halına keçirmək və bununla onu qaz kəmərinə qoşub istehlakçılara çatdırmaq da mümkündür.

Maye qaz ətraf mühitin hərərətindən asılı olaraq ya buxarlanır, ya da maye halına keçir və qaz halına keçdikdə 230-270 dəfə öz həcmi artırır. Bu propan-butan qaz qarışığının 1 kub metrinin orta istiliktörətmə qabiliyyəti 25 min kilokalori təşkil edir. Aşağı temperatur şəraitində maye propan-butan qarışığının buxar təzyiqi aşağı düşür və təzyiqi normallaşdırmaq üçün balonu qızdırmaq tələb olunur. Bu da müəyyən hallarda qəza ilə nəticələnir. Maye qazdan səmərəli istifadə etmək üçün qazın temperaturu mənfi 20-250 selsiyə qədər aşağı salınır və onun tərkibinə tələb olunan qədər hava vurmaqla hava-qaz qarışığından ibarət təbii qazı əvəz edən yanacaq qazı alınır. Alınan qazın istiliktörətmə qabiliyyətinə görə fərqlənmir və bu hava-qaz qarışığını istənilən mümkün ərazində xüsusi qurğularda istehsal edərək mövcud qaz şəbəkələrinə vermək mümkündür. Qərbi Avropa ölkələrinin əksəriyyətində bu üsuldən istifadə olunur.

Maye qazdan istifadə zamanı qaz kəmərlərinə ehtiyac qalmır Dünyanın bir çox ölkələrində qaz ehtiyatlarının olmaması səbəbi ilə maye qazdan istifadə olunması geniş yazılmışdır. Belə ölkələrin sayı isə qaz ehtiyatları olan ölkələrdən daha çoxdur. Maye qazdan daha çox məişətdə istifadə edilir. ABŞ kimi nəhəng qaz tələbli ölkədə istehsal olunan maye qazın yarıya qədəri məişətdə istifadəyə yönəldilir. Hazırda respublikamızda təbii qaz böhranı ilə əlaqədar bir çox rayonlarda bu yanacaq növündən istifadə daha da artmışdır. Azərbaycanda maye qaz «Bakı məişət maye qaz» və «Qaradağ Qaz Emalı» zavodlarında istehsal olunur. Bu yanacaq növünə ehtiyacın artdığını nəzərə alaraq Qaradağ Qaz Emalı zavodunun nəzdində bir neçə ildir ki, maye qaz istehsal edən müasir tipli Azərbaycan-Türkiyə müştərək müəssisəsi «Azurqaz» fəaliyyət göstərir. Respublikada uzun illər maye qazın təchizatı ilə Maye Qaz İstehsalat Birliyi məşğul olur. Tərkibində emal, nəql, təchizat və digər spesifik funksiyaları həyata keçirən yüzdən artıq istehsal strukturunun fəaliyyət göstərdiyi qurum maye qazın əhaliyə, həm də özünün təşkil etdiyi avtomobil yanacaq doldurma məntəqələrində nağdı ödənişli satışını reallaşdırır. Maye qazın nəqlini reallaşdırmaq üçün burada çoxsaylı avtomobil və dəmir yolu sisterirləri parkı mövcuddur. Avtosisternlər qazın nəqlindən başqa həm də səyyar satış məntəqəsi funksiyasını da yerinə yetirir. Respublika Prezidentinin sərəncamına əsasən, «Azəriqaz» Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin tərkibində olmuş Maye Qaz Üzrə İstehsalat Birliyinin müəssisə və obyektləri özzələşdirilmək məqsədi ilə İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin keçmiş Dövlət Əmlak Komitəsinin sərəncamına verilmişdir. Burada kompleksin texnoloji xüsusiyyətlərini, struktur vahidləri arasındakı əlaqəliliyin saxlanılmasını, fəaliyyətinin səmərəliliyini, əhaliyə göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tutan səhmləşmə və özəlləşdirmə prosesi aparılmaqdadır.

Yaxın zamanlarda təbii qaz hasilatında yüksəkəliş əldə edəcək respublikamızda dünya energetik sektorunda gedən meyillərə, eyni zamanda, daxili inkişaf tendensiyasına uyğun olaraq maye qaz istehsalının genişləndirilməsi zərurəti artacaqdır. Bunun üçün isə çox yaxın perspektivdə kiçik qaz emal edən zavodlarının tikintisini layihələşdirmək və gerçəkləşdirmək lazım gələcəkdir. Dünyanın bir çox ölkələrində inşası çox da iri həcmli kapital qoyuluşu tələb etməyən belə mini zavodlar uğurla fəaliyyət göstərməkdədirlər. Gözlənilən böyük qaz hasilatı ilə əlaqədar emal ediləcək maye qazın marketoloci tədqiqat və hesablamalara uyğun olan müvafiq hissəsini ixrac etməklə respublika iqtisadiyyatının yüksəlməsinə nail olmaq olar.

Dünya qaz sektorunda sıxılmış qaz istehsalının yüksəliş proqramı, onun balansı da dəyişikliklərə uğradır. ABŞ konqresi bir müddət əvvəl təbii qazın sıxılması ilə (*GTL*) alınan maye yanacaq alternativ yanacaq kimi tanınmışdır. *GTL* kükürd və aromatik karbohidratlardan azaddır. O adi dizel yanacağını əvəz etməyə imkanlıdır. Bu həm də ekoloji tələblər cəhətdən də daha səmərəlidir. Bu növ qaza olan tələb müvafiq istehsal sahələrinin və infrastrukturunun genişlənməsi ilə müşayiət olunur. Sıxılmış qaz iqtisadiyyatında əldə edilən nailiyyətlər daha geniş sahələrində onun hökmran mövqeyləri fəth edəcəyinə əsaslar yaradır. Analoji tendensiya isə əksər energetik sistemlərin bütün dövriyyədə inkişafı sürətlənəcəkdir. Lakin qaz sektorunda lider olan Rusiyada sıxılmış qazla bağlı sənaye az inkişaf etmişdir. Bununla yanaşı artan tələblər ölkədə sıxılmış qaz istehsalının genişləndirilməsini və daha da artırılmasını şərtləndirir. Belə transformasiya gedişlər isə küllü miqdarda maliyyə vəsaiti və kapital qoyuluşları tələb edir. Praktiki standart ölçüdə bütün istehsal tsiklini əhatə edən, illik gücü 6 milyon ton olan, müvafiq komplekslərin tikintisi 2,2 milyard dollar vəsait həcmində bərabərdir. Rusiyadan fərqli olaraq Azərbaycanda isə əlverişli maliyyə şəraitində bu tip

milli zavodların tikintisi nisbətən az problematik və məqsədyönlüdür.

Təbii, maye və sıxılmış qazların yeni-yeni alternativləri çoxdankı axtarış obyektidir. Bu strategiyada daha uğurlu perspektivi okean suları altında qərarlaşan qaz hidratları qazanmışdır. Qaz hidratı buz və ya klatratın daxilində qaz molekulları olan kristallik şəbəkədir. Burada qaz 150-160 dəfə sıxılmaya məruz qalmışdır. İndiyə qədər qaz hidratının 3 formada aşkarlığı mövcuddur. Daha çox yayılmış biogen metan tərkibli *struktur-1* formasıdır. Bundan başqa qaz hidratları termogen qazlardan ibarət *struktur- 2* və *struktur- N* adlandırılan böyük molekul tərkibli növə də malikdir.

Qaz hidratlarla bağlı işlər öz ahəngində davam edir. Hökumətlər, elmi müəssisələr, ictimai təşkilatlar bu işlərin tədqiqində səyləri artırmaqdadırlar. Bununla belə, qaz hidratı enerjidaşıyıcı mənbə kimi sınaqdan tam çıxmamışdır. Qaz hidratlara kontenental sahillərin dərin sularında rast gəlinir. Onun hasilatında ABŞ, Yaponiya, Cənubi Koreya, Kanada, Hindistan, Norveç böyük maraq göstərirlər. ABŞ 2000-ci ilin may ayında metan hidratın axtarışı və mənimsənilməsi haqqında qanun qəbul etmiş, praktiki olaraq bu işlər üçün 5 il müddətinə 47,5 milyon dollar vəsait də ayırmışdır. Yaponiya isə yaxın 10 ildə onun sənaye hasilatını reallaşdırmağı qətiləşdirmişdir. Qaz hidratının çıxarılması üç strategiyada: plastın qızdırılması, təzyiqin azaldılması və kimyəvi təsirdə nəzərdən keçirilir.

Maye və sıxılmış qazın istehlak əhəmiyyəti əvəzsizdir. Təbii qazın qablaşdıraraq müvafiq formaya salmaqla genişmiqyaslı ticarət şəbəkəsi formalaşmışdır. Nəql sistemlərinin yüksək investisiya tələbliliyi və ya kəmərlərinin qeyri-rentabelliği şəraitində maye və sıxılmış qaz ən etibarlı yanacaq rolunu oynayır. Çağdaş zamanda məişət istehlakından sənaye əhəmiyyətli istifadə zonasına daxil olmuş maye və sıxılmış qaz yeni texnoloji nailiyyətlər aspektində

mühüm alternativliyi liderliyə çevriləcəkdir. Bu, perspektivin ölkənin yeni qaz strategiyasında ciddi nəzərə alınması mühüm dövlət və milli iqtisadi-strateji məsələdir.

2.4. Qazın nəqli problemləri

Təbii qazdan XIX əsrin sonlarında lokal istifadədə onun ən yaxın istehlak obyektinə ötürülməsi problemi həllini tapmışdı. Çox böyük olmayan miqyasları əhatə edən təbii qaz çıxarılma məntəqəsinə yaxın ərazilərdə yerləşən qızdırıcı sobalara borular vasitəsi ilə nəql olunurdu. Bakıda təbii qazın nəqlini reallaşdıran ilk belə kəmərlər artıq XIX yüzilliyin sonlarında məişət ünvanlarına yetişmişdi. Bir qədər sonralar 1920-ci illərdə ABŞ-da Panxadel, Monro və digər bu kimi nəhəng qaz yataqlarının istismara verilməsi çoxmilyonlu və milyardlı ötrücü şəbəkələrin inşasını gündəmə gətirdi. Bu yataqlardan ölkənin Çikaqo-Deytrot şəhərlərinə müvafiq olaraq 1570 km. və 1375 km. uzunluğunda kəmərlərin çəkilişi reallığa çevrildi. Hasilatın artması regionda daha iri qaz magistrallarının tikintisinin əsasını qoydu. Bunlar arasında həmən illərə təsadüf edən, uzunluğu 3500 km. olan Trans-Kanada qaz magistralı Kanadada da qazlaşmaya sürət vermişdir. Rusiyada isə iri qaz kəmərlərinin çəkilişi XX əsrin 30-40-cı illərinə təsadüf etmişdir.

Qaz sənayesinin infrastruktur həlqəsinin ən vacib segmenti irili-xırdalı qaz kəmərləri əhatə edir. İstehlak məntəqələrinin yerləşməsinə rəğmən qaz sektorunda müvafiq nəqliyət kəmərlərin ölçüləri də müxtəlif olur. Qazın 1000-2000 km. ötürülməsi üçün diametri 300-1000 mm. və daha çox olan polad qaz kəmərlərindən istifadə olunur və bu zaman onun nəqli üçün şəbəkə boyu xüsusi qurğular quraşdırılır. İri magistrallarından qazı ayrı-ayrı istehlakçılara və nisbətən yaxın zonalara ötürülməsi daha kiçik diametrlə kəmərlərin inşasının tələb edir. Magistral kəmərlərə vurulan qazın təzyiqi 50-60

atmosfer, şəhər qaz şəbəkəsinə isə 0,2-2 atmosfer gücündə olması əsaslandırılmış şərtidir. Qaz kəmərlərinin tikintisində əvvəlcə trassın seçilməsi müəyyən edilir. Burada daha çox relyef, yolun həndəsi düzümü nəzərə alınır və onun dəmir, avtomobil yollarına yaxınlığına üstünlük verilir. Bundan başqa kəmərlərin tikintisində iqlim şəraiti də xüsusi olaraq təhlil edilir. Məlum olduğu kimi soyuq hava şəraiti qaz magistrallarında onun nəqlini çətinləşdirir və hətta ağır fəsadlarla müşayiət olunur. Bu aspekti nəzərə alaraq çox vaxt kəmərlər yerin altından çəkilir. Magistral boyu hər 120-150 kilometrədən bir müvafiq qaz-kompressor stansiyaları quraşdırılır ki, bu da onun nəqlində temperaturun normal saxlanması və ötürülməsinə və digər texnoloji proseslərin tənzimlənməsinə yardımçı olur. Kəmərlərinin hermetikliyi nə qədər möhkəm qurulsun da burada tez-tez sızmalar baş verir. Bu sızmaları yoxlamaq üçün kəmərlərdə müntəzəm yoxlama prosesləri təşkil edilir. Qazın sızması torpağa və ətraf mühitə müəyyən təsir edir. Belə hal təzyiqin aşağı düşməsinə səbəb olduğu üçün onun qarşısı tezliklə alınmalıdır. Sızma zamanı boru kəməri ətrafında səthin rənginin dəyişməsi nəzərə çarpır və bu əlamətə istinadən hava nəqliyyatı ilə təchiz olunan təşkilatlarda onu xüsusi optik cihazlar vasitəsi ilə səmadan sezməklə aşkarlayırlar. Qaz magistralı qarlı örtüldükdə sızma zamanı qarın əriməsi baş verir ki, bunu da təyyarə və helikopterlərdən asanlıqla görmək olur. Şəbəkə boyu sızmanı müəyyən etmək üçün digər ənənəvi üsullardan da istifadə olunur. Magistral xətt boyunca nəzarətçi postları təşkil edilir və operativ olaraq rabitə vasitələri ilə dispetçer məntəqələrinə məlumatlar verilir. Qaz kəmərləri parametrlərə müvafiq olaraq fərqlənilir. Diametral ölçü genişləndikcə qazın nəqli də asanlaşır. Kəmərin uzunluq ölçüsünün artımı isə əlavə təzyiqlər tələb edir. Sızmaların minimumlaşdırılması xüsusi izolyasiya örtüklərinin tətbiqi ilə təmin edilir. Nəql prosesində yeni zamanlarda maye formalı qazın da ötürülməsi geniş miqyaslı

tətbiqini tapır. Bu iş nisbətən mürrəkkəb olsa da zəruri ehtiyaclar tələb olunan yerlərdə müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir. Kondensat, butan-propan fraksiyaları ümumi qatışıqda nəql edilir.

Dünya qaznəql şəbəkəsi yeni transformasiya mərhələsinə qədəm qoyur. Hər il yeni-yeni magistral qaz kəmərləri inşaa olunaraq bu dəyərli energetik resursu ən uzaq istehlakçıya çatdırır. Azərbaycanın tarixən qaz sənayesi ilə bağlılığı onu yetəri qaznəqləmə şəbəkəsinin formalaşdırın, qaynaqlandıran cəhətlərdən olmuşdur. Orcinallığı ilə fərqlənən, milli və regional tələblərə müvafiqliyi nisbi yetərli hesab edilən respublikanın qaz kəmərləri təsnifat baxımından *tranzit, məntəqə, sistemlərarası texnoloji və ayrı-ayrı sifarişçilər üçün çəkilən* olmaqla dörd əsas qrupa bölünür. Bunlar arasında daha strateji əhəmiyyət daşıyan tranzit qaz kəmərlərinin tipoljoi təsnifatı geniş şərhdə aşağıdakı kimidir:

1.Mazdok (Rusiya) - Qazı Məmməd. Trassanın uzunluğu 700 km, Azərbaycanın ərazisi üzrə 240 km. Boru diametri 1200 mm, məhsuldarlıq 13 milyard m³/il, 6 kompressor stansiyası vardır, o cümlədən, 2-si Şirvanovka və Siyəzən stansiyaları Azərbaycanın ərazisində, işçi təzyiqi 55 bar.

2.Bind-Baland (İran) - Astara-Qazı Məmməd. Ümumi uzunluğu 1474,5 km, o, cümlədən Azərbaycanın ərazisində 196,5 km. Boru diametri 1200 mm, məhsuldarlıq-10 milyard m³/il. 9 kompressor stansiyası vardır. İşçi təzyiqi, 75 bar Azərbaycanın ərazisində işçi təzyiqi 55 bar.

3.Qazı Məhəmməd - Qazax. Hər birinin uzunluğu-378 km. olan iki xətdə. Birinci xətin məhsuldarlığı 10 milyard m³/il, boru diametri 1000 mm, ikinci xətin məhsuldarlığı 13 milyard m³/il, boru diametri 1200 mm-dir. 3 kompressor stansiyası, işçi təzyiqi 55 bar.

4.Qazax - Gürcüstan. Azərbaycanın ərazisindəki uzunluq-120 km, məhsuldarlıq ildə 10 milyard m³-ə qədər, boru diametri 1000, 800, 500 mm. İşçi təzyiqi-55 bar.

5. Qazax - Ermənistan. Azərbaycan ərazisində uzunluq 38 kilometrdir, məhsuldarlıq ildə 7 milyard m³. Boru diametri 1000, 500 mm. İşçi təzyiqi-55 bar.

6. Yevlax - Naxçıvan. Ümumi uzunluğu 350 km, o cümlədən, Azərbaycanın ərazisi ilə 290 km, məhsuldarlıq ildə 4,5 milyard m³. Boru diametri 700 mm. İşçi təzyiqi-55 bar.

Xüsusi ilə vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycanın yüksək təzyiqli qaznəql sistemi mövcud potensial və perspektiv imkanlar baxımından xarakterik səviyyə daşayır. Burada dışardan istənilən miqdarda müvafiq enerji resurslarının qəbul olunması və digər dövlətlərə ötrülməsi üçün zəruri olan cəhətlər yetərincədir. Avropaya mövcud kommunikasiya xətləri boyunca istinilən diametrlili, təzyiqli və məhsuldarlıqlı paralel yeni qaz kəmərlərinin çəkilməsi, müvafiq kompressor stansiyalarının, mühəndis qurğularının tikilməsi üçün əlverişli və münasib şərait vardır. Bundan başqa Avropa və Asiyanı qovuşduracaq əsas magistral kəmərlərin keçəcəyi coğrafi ərazi kimi də Azərbaycanın malik olduğu qaznəqlətmə sisteminin ənənəvi olaraq 4 ölkə, Gürcüstan, Ermənistan, Rusiya və İranın qaznəqlətmə sistemi ilə qarşılıqlı surətdə sıx bağlılığı mövcuddur ki, bunlardan da son ikisi dünya qaz ehtiyatlarının mühüm hissəsini özündə cəmləşdirərək böyük maraqları təcəssüm etdirməkdədirlər.

Qarşıdan gələn 2002-ci il Azərbaycanın qaznəqlətmə sistemində yeni mərhələnin praktiki başlanğıc dövrü kimi yadda qalacaqdır. Bakı-Tibilisi-Ərzurm magistral qaz xətinin inşasının gerçəkləşməsi Xəzər qazının Avropa bazarlarına çıxacağı ilk marşrut kimi Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında əlamətdar hadisəyə çevriləcəkdir. Bütün bu hadisələr göstərir ki, ölkəmiz yeni möhtəşəm iqtisadi dəyişikliklər ərafəsindədir. Təhlil etdiyimiz qazın nəqlinin empirik və müasir aspektləri də məhz bu gerçəkliklər nizamından qurluş almışdır.

2.5. Qazla işləyən texniki qurğular və cihazlar

Təbii qaz insanların xidmətində geniş yer aldıqca onun emalı və təkrar istehsalı sahəsində yeni nailiyyətlər əldə olundu. Bu sahədə ilk qurğular hələ təbii qazın özünün geniş istifadəsindən öncə digər yanar qazların, xüsusən də, daş kömürün emalı ilə əlaqədar tətbiq edilmişdir. Lakin təbii qazın artan bolluğu və nisbətən asan emalı ayrıca müvafiq komplekslərinin ixtirasına təkan verdi. Bu istiqamətdə ilk uğurlar daha çox təbii qazın termik emalı ilə bağlı olmuşdur. İndi qazın emalı sahəsində tam bir industriya fəaliyyət göstərir. Qarışıq qaz almaq üçün qaz generatorlarından istifadə olunur. Qazdan qaynaq vasitəsi kimi istifadəni xüsusi hazırlanmış avtogen cihazları yerinə yetirir. Sənayedə, nəqliyyatda və xalq təsərrüfatının digər sahələrində müxtəlif təyinatlı daxiliyanma, avtomobillərdə quraşdırılan qazgeneratorlu, qazbalonlu qaz mühərriklər geniş tətbiqini tapmışdır. Material, məmulatların istiliklə emalı üçün qazyanacaq sobalar, qızdırılmış və sıxılmış qazın enerjisini mexaniki və energetik enerjiyə çevirən qaz turbinləri, qazın istismarında kompressor qurğuları, qaldırıcılıqda qazlift və sair spesifik cihaz, aparat və qurğular qaz sənayesinin texniki aksesuarlarını təşkil edir. İki yüz ildən çox ixtira ömrünü yaşayan qaz-turbin mühərrikləri təbii qazın simasında daha genişmiqyaslı tətbiqini tapır. Metallurgiyada, kimya sənayesində, nəqliyyatda, hərbidə və çox belə tətbiq sahələrində qaz-turbin mühərriklərindən istifadə olunur. XX əsrin 50-60-cı illərindən geniş tətbiq edilən qaz-turbin qurğuları enerji istehsalında ən mütərəqqi komplekslər kimi aktuallığını saxlamışdır. İndi respublikamızda da enerji istehsalına yönələn investisiyalar bu tip komplekslərin quraşdırılması və modernləşdirilməsi lahiyələrində tətbiqini tapır.

Əsrlər boyu bərk yanacaqdan, odun və kömürdən istifadə təcübəsinin təkmilləşəsi, ötən yüzillikdə məişətdə maye yanacağın, sonra isə yanar qazların meydana çıxmasına

baxmayaraq, təbii qazın genişlənən tətbiqi bütün bu yanacaq növlərinə üstün gəlmiş, onları istifadə dövrüyyəsindən sıxışdıraraq kənar etmişdir. İndi sənayeləşən ölkələrin əksəriyyətində məişətdə daha çox qaz yanacağından istifadə olunur. Bu isə o deməkdir ki, həmin qazın istehlakı daim təkmilləşən qaz aparatları tələb edir. Yaşadığımız postsovet məkanında təbii qazın əzəli və ənənəvi bolluğu qeyd olunduğu kimi, bir çox regionlarda qazlaşmanın sürətli inkişafına zəmin olmuşdur. Qazlaşdırma aspektinə görə isə respublikamız digər regionlardan nisbətən yaxşı mövqeydə qərar tutmuşdur. Elə bu baxımdan da qaz sənayesi ilə bağlı ilkin yardımçı komplekslər, vacib infrastruktur elementləri Bakıda ilkin olaraq sınaq edilmiş və tətbiq edilmişdir. Təbii qazın ilkin məişət istehlakçılarından olan bəkililər ondan istifadə üçün nəzərdə tutulan müvafiq aparatların da ilkin istehsalçılarından olmuşlar. Lakin mərkəz Moskvadan idarə olunan böyük məmləkətdə qaz sənayesinin inkişafı üçün nəzərdə tutulan qurğuların, cihazların, digər sahəvi aparat və mexanizmlərin geniş istehsalının təşkili respublikadan kənar regionlarda planlaşdırılmışdır.

Məişətdə qazlardan istifadə bir neçə nəsil qaz aparatlarının dəyişməsinə təmin etmişdir. Belə aparatlardan istifadə geniş spekterdə yeni istehsal sahələrinin yaranması, texniki-normativ sənədlərin, ədəbiyyatların artan nəşri, məxsusi sektorun marketoloji şəbəkəsinin yüksəlişi ilə müşaiət olunur. Məişət qaz cihazları əhalinin ən vacib istifadə predmeti kimi, yemək hazırlanmasında, suyun isinməsində, evlərin qızdırılmasında tətbiqini tapır. Qaz cihazlarından istifadənin miqyası artdıqca bu cihazların nomenklatur şəbəkəsi də genişlənməmişdir. Məişətdə qaz cihazlarından istifadə olduqca əlverişlidir. Bu cihazlar istimarın uzunmüddətliliyinə görə digər energetik tutumlu analogi fərdlərinə nisbətdə müxtəlif fərqli xüsusiyyətlərə malikdirlər. Belə qaz cihazlarını 20-30 il müddətinə yetərli əsaslı təmir etmədən istimarı mümkündür. Bir cəhəti də diqqətə gətirmək lazımdır ki, digər yanacaq

növlərindən fərqli olaraq təbii qaz ümumi nəqliyyat kəməri ilə birbaşa istehlakçıya çatdırılır. Oduncaq, daş kömür və maye yanacaqın istismarında isə əlavə tədbirlərin görülməsi tələb olunur. Bununla yanaşı, təbii qazdan məişətdə istifadə, müəyyən normativ nizamlayıcı şərtləri diktə edir. Buna görə də, qaz cihazlarından istifadə edərkən təhlükəsizlik qaydalarına ciddi riayət edilməlidir. Qaz cihazları rejimini nizamlayan, məhsuldarlığı tənzimləyən xüsusi avtomat qurğularla təchiz edilir.

Təbii qazın istehlakının səmərəliliyinin artırılması, bu yanacaq növündən rəşional istifadədə xüsusi nizamlayıcı və ölçü mexanizmlərinin qurulmasını, tətbiqini gündəmə kətirmişdir. Artıq bir neçə onilliklərdə ki, qazın ən kiçik istehlakçıya satışı bir çox ölkələrdə müvafiq qazölçü cihazlarının vasitəsi ilə reallaşdırılır. Çağdaş zamanda qazölçü cihazları məişətdə uğurla tətbiqini tapır. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası ilə əlaqədar yaşayış evlərində qazölçü cihazlarının quraşdırılmasına başlanmışdır. Əksərən Çin istehsalı olan müvafiq cihazları məişətimizdə geniş tətbiqini mütərəqqi hal kimi qiymətləndirmək çətindir. Bir neçə nəsl öz analoqlarından geri qalan, məhdud texniki imkanlı belə cihazların səmərəlilik aspekti daha geniş mövzunun obyektidir.

Azərbaycanda müasir məqamda qaz aparatları istehsal etməyə nizamlanmış bir neçə müəssisə fəaliyyət göstərir. Lakin həmən müəssisələrin tam gücü ilə işləməməsi, aşağı keyfiyyətli və standartlı məhsul istehsal etməsi, zəif rəqabət qabiliyyətliliyi onlara olan iqtisadi maraqlara məhdudluğ gətirir. Özəlləşməyə açıq elan edilmiş qaz cihazlarının istehsal müəssisələri çevik investorunu gözləməkdədir. Şübəhəsiz ki, bu müəssisələrin moderinləşdirilməsi və həm də yenilərinin inşası Azərbaycanın iqtisadi qüdrətini, energetik gücünün yüksəlişi ilə investisiyalaşdırır.

III FƏSİL

FORMALAŞMIŞ STRUKTUR VƏ POTENSİAL İMKANLAR

3.1. Respublika qaz kompleksinin strukturu

Azərbaycanda müasir qaz kompleksini tam texnoloji-iqtisadi tskildə əhatə edən əlahidə vahid təşkilat yoxdur. Müəyyən fraqmental istisnalar nəzərə alınmasa qətiyyətlə demək olar ki, analoji mərkəzi qurum heç zaman mövcud olmamışdır. Texniki-iqtisadi özəlliklər, zamanı tələblər və tarixi gerçəklik elə gətirmişdir ki, respublikada qaz istehsalı, istismarı və onunla bağlı bütün iqtisadi dövriyyəni əhatə edən vahid mərkəzi orqana ehtiyac qalmamışdır. Lakin bu o demək deyil ki, qaz təsərrüfatı böyük məmləkətdə başlı-başına buraxılmışdır. Qaz industriyası inkişaf etdikcə Moskvada bu silsilədə kordinasion mərkəzi təşkilat SSRİ Qaz Sənayesi Nazirliyi təşkil edilmişdir. İttifaqın mövcudluğu zamanı böyük bir məmləkətin qaz potensialının mühüm hissəsi bu nazirliyin inhisarında olmuşdur. Bakı şəhərində qərargahı yerləşən «Xəzərdənizneftqaz» İstehsalat Birliyi də ittifaqın dağılmasına qədər bu nazirliyə tabe olmuşdur. İftixarla qeyd etmək lazımdır ki, SSRİ-də qaz sənayesinin dirçəlişi illərində, onun ən məhsuldar dövründə bu mühüm nazirliyə həmyerlimiz, görkəmli alim, mühəndis Sabit Ata oğlu Orucov rəhbərlik etmişdir. Möhtəşəm dövlətin təbii qaz memarlarından biri kimi, milli iftixar bahadırı S.A.Orucov Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri sırasında məxsusi yer tutaraq sevgi və sayğı ilə seçilir. Rusiya Federasiyanın uzun müddət baş naziri postunda çalışmış V.S.Çernomırdin isə SSRİ-nin son qaz sənayesi nazirlərindən biri olmuş və ittifaq dağıldıqdan sonra onun təşəbbüsü ilə nazirlik qaz konserninə çevrilmişdir. Yeni iqtisadi sistemə keçiddə isə mövcud qaz konserni daha mobil xarakterli quruma, «Qazprom» adlı Səhmdar Cəmiyyətə çevrilmişdir.

İttifaqmiqyaslı qaz sənayesini tənzimləyən nazirliyə rəğmən respublikada müvafiq tipoloci təşkilat təsis edilməmişdir. Təbii qaz hasilatını quruda və dənizdə yerləşən istehsalat birlikləri, təchizatı və saxlanmanı yerli qurumlar, emal və böyük nəqli isə ittifaq tabeli digər təşkilatlar həyata keçirmişlər. Azərbaycanda dövlət müstəqilliyi bərpa etdildikdən sonra vahid təşkilat problemi gündəmə gəlmiş və müəyyən çərçivədə müvafiq birləşmələr aparılmışdır. 1992-ci ildə respublika hökuməti ölkə ərazisində yerləşən, müxtəlif strukturlarda fəaliyyət göstərən ayrı-ayrı profilli qaz təsərrüfatı təşkilatlarını xalq təsərrüfatının, əhalinin təbii qaza və ondan istehsal olunan məhsullara, məişət qaz avadanlıqlarına tələbatı ödəmək məqsədi ilə birləşdirərək qazın qəbulu, saxlanması, nəqli, bölgüsü, satışı, təchizatı, tikinti-layihə və digər sahəvi kompleks işlərinin görülməsi məqsədini ifadə edən əlahiddə mərkəzi qurum «Azəriqaz» Dövlət Şirkətini yaratmışdır. Hasilat və emal kompleksləri isə əvvəllər olduğu kimi, yenə də ARDNŞ-in tərkibində qalmışlar. 2001-ci ildə respublika prezidentinin fərmanı ilə bütün energetik kompleksi o cümlədən, qaz təsərrüfatını da əhatə edən təşkilatların vahid koordinasiya mərkəzinin icra orqanı-Azərbaycan Yanacaq Energetika Nazirliyi yaradılmışdır. Tam silsilədə hələ ki, struktur formalaşması başa çatmayan nazirlik həmçinin müvafiq iqtisadi tənzimləmədə qaz sektoru ilə də bağlı məsələlərin həllinə yardımçı olacaqdır.

Respublikanın qaz təsərrüfatı kompleksinin əsas təşkilatları «Azəriqaz» QSC-nin inhisar subyektlərindən ibarətdir. 2001-ci ilin əvvəlində respublika prezidentinin fərmanına uyğun olaraq «Azəriqazın» bir sıra irili-xırdalı təşkilatları özəlləşməyə açıq elan olunaraq İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin sərəncamına keçmişdir. Faktlaşmış prosesi nəzərə alaraq qeyd olunmalıdır ki, 01.01.2001-ci il tarixinə Səhmdar Cəmiyyətin strukturuna 4 min km uzunluğunda, diametri 1200 mm, işçi təzyiqi 55 atmosfer, gündəlik nəql etmə qabiliyyəti 70

milyon kub metr magistral, 36 min kilometr uzunluqlu aşığı və orta təzyiqli qaz kəmərləri, ümumi qüdrəti 200 meqavatt 7 kompressor stansiyası, 150 qazpaylayıcı stansiya, aktiv həcmi 3 milyard kub metr olan 2 yeraltı qaz anbarı, səmərəli sahəsi 150 min kvadratmetr 2 maşınqayırma zavodu, elmi-tədqiqat institutu və digər sahəvi qurumlar daxildir.

«Azəriqaz» Dövlət Şirkəti təşkil olunarkən onun strukturuna böyük təsərrüfat qurumları «Azəriqaz» Baş Tikinti Tresti, «Qazmaşzavod» İstehsalat Birliyi, layihə və elmi-tədqiqat institutları, Sosial Təchizat Birliyi, Texnoloji Nəqliyyat İdarəsi, Maye-Qaz İstehsalat Birliyi, «Qalmaz» Dərin Qazma Ekspedisiyası və bu kimi digər böyük təsərrüfat obyektləri daxil edilmişdir. Bununla yanaşı, Sovetlər İttifaqı qaz təsərrüfatı kompleksinin tərkib hissəsi olmuş bir çox mühüm müəssisə və təşkilatlar, o cümlədən, əsas istehsal obyektı Qaz Emalı Zavodu Dövlət Neft Şirkətinin tabeçiliyinə verilmişdir. 2001-ci ildə respublikada böyük emal qazını təmin edən istehsal kompleksi də özəlləşdirilmə proqramına uyğun olaraq ARDNŞ-in tərkibindən çıxarılmışdır. «Azəriqaz» Dövlət Şirkətinin Səhmdar Cəmiyyətə çevrilməsi ərəfəsində Baş Tikinti İdarəsi, Sosial Tikinti Birliyi, Maye-Qaz İstehsalat Birliyi və sair qurumlar 1997-ci ildə özəlləşmə ilə əlaqədar kompleksin tərkibindən çıxarılmış, layihə və elmi-tədqiqat institutları birləşdirilmiş, «Qalmaz» Dərin Qazma Ekspedisiyası Dövlət Neft Şirkətinin strukturuna daxil edilmişdir. Böyük struktur islahatı prosesi ilə əlaqədar həmçinin, digər müvafiq qurumlar da, sistem dəyişikliklərinə, birləşmə və ləğvetmə tendensiyasına məruz qalmışdır. Əvvələr «Azəriqaz»ın struktur bölməsi olmuş böyük təsərrüfat kompleksi Maye Qaz İstehsalat Birliyi də 1997-ci ildən özəlləşdirmə məqsədi ilə əlahiddə fəaliyyət göstərir. Bunla yanaşı, respublikanın qaz sektorunda spesefik funksiyaları müxtəlif özəl qurumlar, çoxsaylı xarici kapitallı müştərək müəssisələr və firmalar da yerinə yetirirlər. Neft-qaz sənayesini

və iqtisadiyyatının ümdə problemlərini tədqiq edən çoxsaylı elmi-tədqiqat institutları ilə yanaşı, «Azəriqaz»ın tərkibində ayrıca profilli Elmi-Tədqiqat Layihə Qaz Problemləri İnstitutu da fəaliyyət göstərir. İnstitutun missiyasını enerjiyə qənaət edən, tullantıların təhlükəsiz texnologiyalara əsaslanan qaz və kondensatın nəqli və emalı üçün müasir proseslərin, mütərəqqi avadanlıqların yeraltı mühafizəsi obyektlərinin yaradılması, korroziya əleyhinə örtüklərin hazırlanması, milli qaz industriyasının gələcək inkişafı və texniki səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin edən müvafiq funksiyalar təşkil edir. Respublika Nazirlər Kabinetinin Dövlət Qaz Nəzarəti haqqında qəbul etdiyi qərara görə, bu vacib nəzarətmə orqanını bir daha «Azəriqaz» DŞ-nin tərkibində qalmasını aktlaşdırmışdır. Klassik bazar ölkələrinin təcrübəsinə əsaslanaraq qeyd etməliyik ki, xüsusi nəzarət qurumları istehsalat komplekslərinin təbəçiliyində deyil, ayrıca dövlət orqanlarının sərəncamında olur. Təbii qazın iqtisadi həlqəsində çıxış edən təşkilatların respublika qaz sektorunda payı və çəkisi müxtəlif olsa da, çoxsaylı istehlakçılar üçün daha geniş maraq dairəsinə daxil olan əsas qaz təchizatçısı və təminatçısı kimi «Azəriqaz» QSC çıxış edir. Böyük təbii inhisar subyekti kimi, bu, səhmdar təşkilat enerji istehsalı kompleksinin, əhalinin, sənaye və kənd təsərrüfatının vahid, alternativsiz mavi yanacaq təminatçısıdır.

«Azəriqaz»ın yaradılması çox mürrəkəb siyasi-iqtisadi dövrə təsadüf etmişdir. Öz müstəqiliyyini yenidən bərpa etmiş və müharibə vəziyyətində olan respublikada qaz kompleksinin subyektləri ayrı-ayrı yerli və keçmiş ittifaq qurumlarında təmsil olunmuşlar. Bütün təsərrüfatı vahid kompleksdə birləşdirərək səmərəli iş birliyi qurmağa nail olmaq çətin və problematik məsələ kimi qarşıda durmuşdur. Yaradılan təşkilatın nizamnamə kapitalı səhmdar cəmiyyətə çevrildikdə 1,8 trilyon manat, işçilərin sayı 17 min nəfər təşkil etmişdir. Bu, kompleksdə çoxsaylı özəlləşdirmə aktları keçrilsə də, yüksək effektləri təmin edən sistemli, kompleksli islahatlar prosesi

aparılmamışdır. Bundan başqa qeyd etmək lazımdır ki, mövcud ictimai-siyasi-iqtisadi durum və ondan irəli gələn qeyri-professional meyillər şirkətin yaradılması zamanı bir çox qüsurlara, səriştəsizliklərə səbəb olmuşdur. Səhmləşmə prosesinə başlanılmamış, islahatlar proqramı qəti müəyyən edilməmiş, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verən çevik struktur dəyişiklikləri aparılmamışdır. «Azəriqaz» QSC-nin nizamnaməsi səhmdar cəmiyyətlər haqqında qanuna, müvafiq normativ-hüquqi aktlara uyğun tərtib edilsə də, onun tam funksional icrası baş tutmamışdır. Belə ki, yaradılan qurum bazar iqtisadiyyatının tələbləri, yeni iqtisadi münasibətlərlə bağlı aspektlər nəzərə alınmadan təşkil edilmişdir. Cəmiyyətin dövlət qeydiyyatına alındığı gündən 5 il keçməsinə baxmayaraq, əsaslı struktur dəyişiklikləri aparılmamış, səhmlər buraxılmamış, səhmdarların yığınağı çağırılmamış, Müşahidə Şurası, İdarə Heyəti komplektləşdirilməmiş, Təftiş Komissiyası təşkil edilməmiş, maliyyə-uçot sisteminin yenidən qurulması baş verməmişdir. Hazırda «Azəriqaz» QSC-nin tərkibində aşağıdakı əsas aparıcı təşkilatlar fəaliyyət göstərirlər:

- ❖ Bakı İstehsalat Qaz İstismar İdarəsi;
- ❖ Naxçıvan Zona Qaz İstehsalat Birliyi;
- ❖ şəhər və rayon qaz istisamar idarələri;
- ❖ Yeraltı qazsaxlama istehsalat kompleksi;
- ❖ Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Qaz Problemləri İnstitutu;
- ❖ Dövlət Qaz Nəzarəti İdarəsi;
- ❖ Təsərrüfat Hesablı Tikinti Quraşdırma Sahəsi.

Ümumilikdə götrüldükdə isə respublika qaz sənayesi daha böyük şəbəkəyə malik olaraq, ölkənin vahid yanacaq energetika kompleksinin tərkib hissəsini təşkil edən ayrı-ayrı iri qurumlardan ibarətdir. Ölkədə qaz hasilatının əsas təminatçısı ARDNŞ və qismən də Xəzərdəki offoşar zonada müştərək fəaliyyət göstərən konsorsium tərəfdaşları, xarici neft kompaniyalarıdır.

3.2. Qaz təsərrüfatının müasir vəziyyəti

Azərbaycan planetimizdə təbii qazla tanışlıq və istifadədə ilkin məmləkətlər sırasında olmasına baxmayaraq, burada da sənaye xarakterli istismar XIX əsrdən start götürür. İntensiv hasilat, stuktur və infrastrukturun, müvafiq şəbəkə kompleksinin formalaşması isə qeyd olunduğu kimi, XX əsrin 20-ci illərinə təsadüf edir. 1930-cu illərdə dünya qaz sənayesində, xüsusən də, ABŞ-da baş verən texnoloji inqilabi yeniləşmələr, eyni zamanda, respublikamızda da, bu yanacaq növünün hasilatında artım və yüksəliş templəri milli qaz sənayesinin yeni inkişaf zolağına çıxışını təmin etmişdir. 1954-cü ilə qədər Azərbaycanda əsasən səmt qazından istifadə olunmuş və sonrada ayrıca qaz yataqlarının kəşfi bu istifadəni daha da genişləndirilmişdir. «Dostluq» kəməri kimi, məşhurlaşmış, 1971-ci ildə İran-Astara-Qazıməmməd-Qazax qaz magistralının istismara verilməsi respublikanın əksər rayonlarında qazlaşmanı təminatını sürətləndirmişdir.

Respublikanın qaz sisteminin təşəkkülü və əsas inkişaf mərhələsi məlum olduğu kimi, planlı-direktiv iqtisadiyyat sistemində gerçək məzmununu almışdır. Sistemin formalaşması izafi qaz bolluğu şəraitində ərsəyə yetmişdir. Azərbaycanda təbii qaz istehsalı 1960-cı illərdə özünün yüksək inkişaf həddinə çatmış və bu zaman, daxili istehlak tələbləri bütün iqtisadiyyat boyunca əsasən təmin edilmiş, hətta, artıq hissənin qonşu respublikalara uzunmüddətli ixracatı da reallaşdırılmışdır. Yüksəliş tapan milli qaz industriyası genişlənən tətbiq sferası nəticəsində 1990-cı ildə artıq 65 şəhər və rayon mərkəzi, 43 şəhər tipli qəsəbə, 2000 kənd, 800 sənaye və 1300-dən çox kommunal-məişət və sosial obyekt qazla təchiz olunmuş, müvafiq kəmərlərinin uzunluğu 45 min kilometrə, qazlaşdırılmış mənzillərin sayı 1,2 milyon çatdırılmışdır. Respublikada 1980-ci illərdə hasilat zirvəsi fəth edildikdən sonra, istehlak tələbləri daha da yüksəlmiş, daxili ehtiyacların ödənişi müəyyən nisbətdə idxal qazına

köklənmişdir. 1990-ci ildə bütün tarixi ərzində Azərbaycanda qaz istehlakı pik nöqtəyə, 16,5 milyard m³-ə yüksəlmişdir. Həmin ildə respublikanın enerji istehsalı kompleksi də hələ ki, təkrarlanmayan miqdarda 5474 milyon m³ həcmində təbii qaz qəbul edərək onu elektrik və istilik enerjisinə çevirmişdir. 1991-ci ildə isə ölkə əhalisinin rekord miqdarda 3170 milyon kub metr təbii qaz istehlakı qeydə alınmışdır. Milli sənaye kompleksinin ən yüksək tələbli təbii qaz istehlakı 8717,2 milyon m³ olmaqla, 1987-ci ilə təsadüf etmişdir. 1989-cu ildə ölkənin qaznəqləmə şəbəkəsi 22792,5 milyon kub metr təbii qaz qəbulu və ötürülməsi ilə son yüksək nəticəyə nail olmuşdur. İttifaqın dağılması ərəfəsində siyasi-iqtisadi proseslər respublika qaz təsərrüfatından da yan keçməmişdir. Yenilləşmə tendensiyasının süqutu, kəskinləşən kapital qıtlığı, artan təsərrüfatsızlıq meyilləri qaz sektorunun bütün guşələrində mənfi izini qoymuşdur. Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, milli qaz sektorunda təsərrüfatının yenidən qurulması, hasilatın artırılması, ehtiyatlarının rəasional bölgüsü, servis və xidmət səviyyəsinin yüksəldilməsi, qaznəql sisteminin bərpası, qənaət rejiminin möhkəmləndirilməsi, itkilərin minimum səviyyəyə endirilməsi mühüm dövləti vəzifə kimi qarşıda durmuşdur. Müasir iqtisadi durum, radikal transformasiyaya hazırsızlıq, bir sıra daxili və xarici faktorlar, investisiyon qıtlıq probleminin həllinə öz yeni ştrixlərini əlavə etmişdir. Lakin büsbütün buna baxmayaraq, ölkə prezidenti H.Ə.Əliyevin apardığı uğurlu energetik siyasət qaz sektorunda gərginləşən templərin mülayimləşməsi ilə müşaiət olunaraq, bu böyük prespektivli kompleksin kələcək inkişafının təminatçısına, gerçəkləşdirilən neft strategiyası ilə yanaşı, əlahiddə qaz sənayesinin də konseptual inkişaf proqramının formalaşması və reallaşması isə sahənin yeni tərəqqi müstəvisinə keçidinin strateji planına çevrilmişdir.

Qaz təsərrüfatının mərkəzi qurumu «Azəriqaz» QSC ötən 10 il ərzində bir neçə dəfə struktur dəyişikliklərinə məruz qalsa

da, qeyd olunduğu kimi, çevik avtonom fəaliyyət göstərən təşkilata çevrilməmişdir. Hökumət dairələrində səhmdar cəmiyyətinin istehsal-xidmət manevrliyini artırmaq məqsədi ilə onun bazası əsasında şaquli inteqrasiya olunan qaz şirkətinin yaradılması ideyası da, müəyyən dəstəyini almışdır. Labirintdən çıxışda yeni qaz yataqlarının istismarı və qaz ehtiyatlarına sahiblik hüququnu «Azəriqaz» QSC-yə verilməsi ideyaları da, səslənməkdədir. Lakin burada opponet iradlı, tərəddüdü məqamlar da kifayət qədərdir. Mütəxəssislərin fikrincə, «Azəriqaz»-ın indiki formada ancaq qazpaylayıcı şirkət kimi özəlləşdirilməsi investordlarda heç bir maraq oyatmır. Belə ki, hazırda bu təşkilat bütünlüklə ARDNŞ-in hasil etdiyi qazın həcmindən, onun bu sahədə yürütdüyü qiymət siyasətindən asılıdır. Qazın hasilatı ilə ARDNŞ məşğul olsa da, onun istehlakçılara çatdırılmasını «Azəriqaz» reallaşdırılır. ARDNŞ-də qazın faktiki maya dəyəri 80-90 min manat arasında tərəddüd etsə də, hasil edilən qaz «Azəriqaz» QSC-yə ƏDV- ilə birlikdə 57600 manata satılır. «Azəriqaz» da öz növbəsində alınmış qazın istehlakçılara müxtəlif qiymətlərlə satmaqla 110-115 min həddinə özünün daxili orta satış qiymətini müəyyən edir. Uzun müddət ARDNŞ-dən qəbul olunmuş qazın 35-40%-i onun maya dəyərindən xeyli aşağı, 35560 manat miqdarında əhaliyə satılmışdır. Hazırda əhaliyə qaz Dünya Bankının təklifi ilə 57600 manata satılmaqdadır. Bununla belə, qazın qiyməti «Azərenerji» SC-yə, sənaye müəssisələrinə, kommunal büdcə və digər təşkilatlara yüksək qiymətlərə satılmaqla diferensiallaşdırılır. Məlum olduğu kimi, müvafiq qanunvericiliyə əsasən, respublika əhalisinin müəyyən hissəsi xüsusən, bir milyondan artıq qaçqınlar kontingenti, qaz pulunun ödənilməsində imtiyazlara malikdirlər. İmtiyazlı qaz isə hazırda əhaliyə satılan qazın 10-15% -i həcmindədir. İndiki iqtisadi şəraitlə xüsusən, qaz pulunun yığılmasındakı çətinliklər, debitor və kreditor borclarının irimiqyaslılığı, «ödəmələr» problemi bu sistemin normal fəaliyyətinə mənfi

təsir etməkdədir. Hazırda bu borcların miqyası ayrı-ayrılıqda trilyon manat konturlu rəqəmlərdə ifadə olunur. Bundan başqa, qazın verilməsi dayandırılmış rayon və şəhərlərdə artıq səmərəsiz işçi heyətinin mövcudluğu, bu təşkilatlarda təsərrüfatsızlıq, nəzarətsizlik nəticəsində çoxlu qaz kəmərlərinin sıradan çıxması, talan edilməsi problemləri, qaz itkilərinin həcmnin müvafiq normalardan xeyli yüksək olması respublikada mövcud enerji böhranına öz təsirini göstərməkdədir. Respublikada sənayenin mühüm hissəsinin fəaliyyətinin dayanması və aşağı səviyəliliyi, işğal problemi və digər, yeni iqtisadi paradokslar Azərbaycanın ümumi energetik balansını xeyli dəyişdirmişdir. 1990-cı ildə respublika əhalisi ümumi istehsalın 7%-i həcmində-134 milyard kilovattsaat elektrik enerjisi istehsal edirdisə, 2000-ci ildə bu rəqəm 11 milyard kilovattsata qədər yüksəlmiş, yəni 10 il ərzində 8 dəfədən çox artmışdır. Statistik hesabatlanan bu göstərici bir qədər narahatçılıq və şübhə doğurur. 1990-cı illə müqayisədə dəfələrlə az istehsal şəraitində və iş yerləri axtarışı ilə ölkəni yüzminlərlə əhalinin tərک etməsi fonunda 8 dəfəlik artım qeyri-real görünür. Son 7-8 ildə praktiki olaraq istismarı dayanmış istilik şəbəkəsinin də, enerji məsrəfi və paylanması qüvvəsi nəzərə alınsa bu göstəricilərə münasibət o qədər də, dəyişmişdir. Bu kontekstdə gizli iqtisadiyyatın kriminal təzahürünün mövcudluğu inkar edilməzdir. Digər tərəfdən, artan iaşə müəsisələri, qaztələbli irili, xırdalı istehsal obyektləri, qabaritli villalar daha çox elektrik və qaz enerjisi məsrəf edirlər. Bu fakt da, şübhə doğurmur ki, yüksək enerji tələbatlı istehlakçılar istifadə etdikləri enerjidaşıyıcılarının dəyərini uyğun ölçüdə ödəməkdən yayınırlar. Bu enerji isə itkilərə, qaçqınlar kontingentinə və digər eynən ödənişlərə silinir. Yetərli bir hissə isə ödəməmələr dolanbacında, özəlləşdirmə prosesində ünvansızlaşdırılır, uzunmüddətli borclara çevrilərək çıxdaş olunur. İndi əhalinin enerji istehlakı ümumi istehlakın $\frac{2}{3}$ -sindən çoxdur. 10 il öncə isə bu cəmi 7-9% idi. İnkişaf etmiş

Qərb ölkələri və ABŞ-la müqayisədə hər iki zaman kəsiyində əhalinin istehlak etdiyi enerji mövcud standartla müvafiq deyildir. Rusiyada bu 20% ABŞ-da 30%-dir. Qərbi Avropada isə bu nisbət 25-30% arasında təbəddüd edir. Postindustrial keçid mərhələsində dünya daha qənaətli enerji istehsal və istehlakını mənimsəmədədir. Həm istehsalçılar və həm də, istehlakçılar enerjinin daha səmərəli uçotunu aparmağı öyrənmişlər. Müasir elektron sistemli akkedativ ödənişli sayğaclar şəbəkəsi bir çox ölkələrdə intişar tapmışdır.

Azərbaycanda qeyd olunduğu kimi, uzun illərdir qaz hasilatında da, enmə prosesi davam etməkdədir. Son 4-5 il ərzində ARDNŞ-də köhnə yataqlarda qaz hasilatının 6 milyard kub metr həcmində saxlanması planlaşdırılsa da, buna nail olunma hələ ki, təmin olunmamışdır. Bu gün köhnə istismar sahələrində çıxarılan respublika qazının 4%-i quruda, 96%-i isə dənizdə və onun da 84%-i Günəşli, Bahar və Xara-Zirə-Dəniz yataqlarında hasil edilir. 2000-ci il üçün bu proporsiyalar müvafiq olaraq 1,4, 2,2 və 2 milyard kub metr həcmindədir. Proqnozlara görə, Bahar yatağının hasilat tempi yaxın 5 ildə 0,6 milyard kub metr azalacaqdır. Dənizdə hasil edilən qazın 30%-i səmt qazının payına düşür. Hazırda azalan hasilat templəri sənaye potensialı kiçilmiş müəssisələrdə istehlakı 1 milyard kub metrə endirmişdir. Elektrik enerjisi istehsalında da təbii qazın payı aşağı düşmüşdür. 1999-cu ildən başlayaraq «Əsrin müqaviləsi» çərçivəsində Azəri-Çıraq və Günəşli strukturundan da hələlik kiçik qismidə qaz hasil edilərək respublika istehlakçalarına verilir.

Sovetlər İttifaqında mövcud son konseptual energetik strategiyaya görə, Azərbaycan üçün XXI əsrin astanasında 14-15 milyard m³ həcmində qaz istehsalı proqnozlaşdırılmışdır. Lakin göründüyü kimi, indiki istehsal bu rəqəmlərdən 2,4-2,5 dəfə aşağıdır. Müstəqilliyin bərpa edilməsi ilə Sovetlər İttifaqının vahid qaz şəbəkəsindən ayrılan respublikada tezliklə dərk etmişlər ki, qaz bolluğuna öyrəmiş əhalinin tələblərini

daxili ehtiyatlar ödəmək imkanında deyildir. Respublikada həm daxili vəziyyət, həm də müstəqil sahəvi strateji planın olmaması hökumət rəhbərlərinin tələm-tələsik xaricdən əlavə qaz alınmasına sövq etdirmişdir. Türkmənistan, Qazaxıstan, Rusiya və qismən də İrandan 1990-1994-cü illər ərzində 100 milyarda kub metrə yaxın təbii qaz alınmışdır. Bu ərəfədə respublikaya idxal edilən təbii qaz üzrə sövdələşmələr və müqavilə sənədləri, daha mühüm işə alışı məqsədyönlüyü, onun iqtisadi effekti ciddi müzakirə predmeti kimi təhlililə məruz qalmamışdır. Yüksək qiymətli və həcmli alınmış təbii qaz böyük itkilərlə, daxili qiymətlərdə səmərəsiz məsrəf edilərək ölkənin suveren borcuna çevrilmişdir.

Bu gün Azərbaycanda qaz təsərrüfatının yenidən qurulması, istehlakçılara xidmət mədəniyyətinin yüksəldilməsi, qaz-nəqliyyat sisteminin bərpası, ehtiyatlarının rəşional paylanması, qənaət rejiminin möhkəmləndirilməsi, itkilərin minimum səviyyəyə endirilməsi mühüm dövləti məsələ kimi qarşıda durur. Uzun müddət maliyyə qaynağından məhrum olmuş sahədə avdanlıq və qurğular köhnəlmiş, təsərrüfatsızlıq nəticəsində bir çox qaz kəmərləri sıradan çıxmış və ya qarət edilmişdir. İşğal zonasında işə kommunikasiya xətlərinin, infrastrukturun heç şübhəsiz ki, tamamilə bərpa edilməsi problemi qarşıda durur. Bununla yanaşı qeyd olunmalıdır ki, 1970-1980-ci illərdə yüksək səviyyədə aparılan qazlaşma prosesi tamamilə başa çatmamışdır. Yeni qaz strategiyasının formalaşmasında mövcud təchizat infrastrukturunun tamamlanmaması paralel və müasir magistral qaz kəmərlərinin çəkilişi vacibliyini şərtləndirir.

Azərbaycanın yeni təbii qaz ehtiyatları həm daxili qaz infrastrukturunun reabilitasiyasını, həm də Avropa bazarlarına köklənmiş sistemdə yenidənqurmanı təmin edəcəkdir. Bununla belə, hətta çox səmərəli olmayan normalarla təbii qaz istehsalı və istehlakı investisiyaların tezliklə ödənişini təmin edəcək, onu regionun rəqabətqabiliyyətli qaz ixracatçısına çevirəcək,

səmərəli fəaliyyət isə daha çox gəlirin təminatçısı olacaqdır. Yeni magistral xətlər Xəzərhövzəsi regionun qaz ehtiyatlarının ixracında tranzit-reksport əhəmiyyətini də nümayiş etdirəcəkdir. Ona görə də, Azərbaycanda qaz təsərrüfatında bərpa, rekonstruksiya işləri, bu sahədəki islahatların aparılması ilə müştərək olmalı, daha çevik xarakter daşmalıdır. Hazırda hasilat səviyyəsi bir neçə ildir ki, 6 milyard m³-dən də aşağı enmişdir. Xəzərdə aşkarlanan nəhəng neft və qaz ehtiyatları Azərbaycanın təbii qazla bağlı problemlərinin həllinin təmin etməyə yeni bənzərsiz perspektiv açmışdır. hətta bu nəhəng ehtiyatlar respublikamızı regionun böyük qaz istehsalçısına çevirilməsi imkanı labüd etmişdir. Təkcə Şahdəniz yatağının potensialı Azərbaycanı XX yüzillik boyunca mühüm qaz ixracatçısı olan ölkə kimi tanıdacaqdır. Bu ehtiyatlara istinadən neft belə hasil etmədən iqtisadiyyatı yüksəliş pilləsinə qaldırmağa respublikanın yetərli imkanı olacaqdır.

3.3. Təchizat problemləri

Respublikanın təbii qazla bağı kompleksində hazırkı şəraitdə o cümlədən, «Azəriqaz» QSC-də problematik vəziyyətlər, çətinliklər, nöqsan və çatışmamazlıqlar qalmaqda, həllini gözləməkdədir. Köhnə istismar sahələrində ələxsus quruda neft qazçıxarma kompleksinin neftqazçıxarma müəssisələrində separator qurğuların olmaması səbəbi ilə səmt qazının tutulmaması və havaya sovurulması problemi tam həllini tapmamışdır. Qismən Sovetlər İttifaqından miras qalan bu problem ənənəvi sadıqlıyını digər müstəvidə, səmt qazının təchizat təşkilatlarına yalnız qəbulunda da saxlamışdır. Belə qəbul aktı qeyd olunduğu kimi, səmt qazının neftə müvafiq ekvivalentliyinə rəğmən reallaşdırılır. Bununla yanaşı, istehsalat intizamının zəifliyi həlqəsində bir çox qeyri-normal xüsüsli yeni ənənələr də intişar tapmışdır. Hasil edilən qazın yetərli hissəsinin təmizlənməməsi, istehlak qazının

standartlaşdırılmaması, təhlükəsizlik şəraitini yüksəltməyə xidmət edərək təbii qaza odorant məhsulunun əlavə edilməməsi, antikorrozion tədbirlərin zəif və qüsurlu aparılması, qaz itkilərinin məhdudlaşdıran sərt texni-iqtisadi tədbirlərin aparılmaması, mərkəzləşdirilmiş qaydada qazın sərfinin və balansının gündəlik, operativ hesabatlandırılmaması və müvafiq digər texnoloji qaydalara ciddi, məsuliyyətli əməl olunmaması qaz sektorunda təsərrüfatsızlıq meyillərini gücləndirən neqativ təzahürlərdədir. Burada təbii qazın itkiləri ilə bağlı məsələlərin həlli daha vacib sayılır. Qeyd olunmalıdır ki, təbii qaz itkiləri ilə bağlı məsələ bütün qaz sektorunun ən ümdə, vacib, xüsusi səylər və müntəzəm diqqət tələb edən əzəl problemlərindən biridir. Respublika prezidenti H.Ə.Əliyev cənabları ölkənin enerji təminatının yüksəldilməsinə həsr edilmiş çoxsaylı ümumrespublika müşavirələrində problemin həllinə daha çox diqqəti cəlb edərək bu sahədə konkret işlərin görülməsi üzrə mərkəzi icra orqanlarının, əlaqədar təşkilatların rəhbərlərinə ciddi iradlar tutulmuş, müvafiq göstərişlər verilmişdir.

Qaz təsərrüfatında mühüm problematik məsələlərdən biri də, maliyyə-uçot intizamı ilə bağlıdır. Maliyyə-iqtisadiyyat işinin bazar prinsipli tələblər əsasında qurulmaması, uçotun bütün təsnifat spektrində intizam, operativ və strateji iqtisadi təhlil, əlaqəli hərəkət rejiminin zəifliyi, bəzi əyalət stukturlarında isə yarıtmaz fəaliyyət qaz kompleksinin normal və dayanaqlı fəaliyyətini çətinləşdirir. Bu sıradan satılmış qazın pulunun qeyri-qənaətbəxş yığılması və ya çox aşağı səviyəliliyi, abonent sisteminin təşkilinin artan tələblərlə uzlaşmaması, kommersiya, özəl təşkilatlarda və hətta, iri qaz istehlakçıları, habelə bir sıra sənaye müəssisələrində belə, qaz sayğaclarının quraşdırılmaması, yaxud da, işlək vəziyyətdə olmaması, müasir normativ tələblərə cavab verməməsi də qeyd edilməlidir. Satışla bağlı problemlər, reallaşma məbləqlərinin tam və vaxtında yığılmaması, ödəməmələr

problemi bütün respublikada olduğu kimi, qaz sektorunda da debitor və kreditor borclarının astronomik həddə qaldırılmışdır.

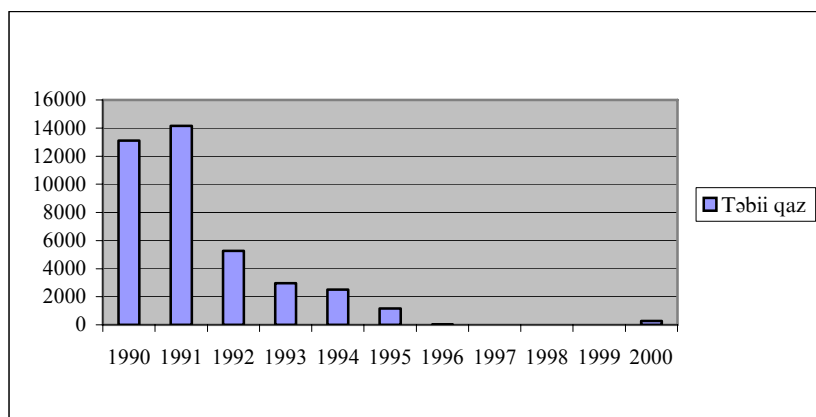
Təchizat sistemində səmərəsiz və izafi işçi personalının mövcudluğu, əməyin təşkilinin, normallaşdırılmasının mühafizəsi də standartlara dolğun cavab verməyən vəziyyəti istehsal çevikliyi azaldan mənfi meyillər sırasındadır. Bununla yanaşı, regional təsnifatda qaz təchizat kompleksinin strukturunda da qeyri-rasional təzahürlər mövcuddur. Belə ki, respublikanın müəyyən rayonlarında bir neçə eyni müstəqil balanslı Qaz İstismar İdarələri fəaliyyət göstərir. Daha maraqlı hal isə belə qurumların mərkəzdən çox uzaq, təbii qazın verilməsi müvəqqəti dayandırılmış və ya zəif təminatlı, həmçinin də, işğal aktı ilə əlaqədar olaraq digər coğrafi-inzibati ərazi bölgələri daxilinə köçürülmüş rayonlarda olması ilə bağlıdır. Burada isə iş yerləri tam funksional fəaliyyət ştatlarına uyğun olaraq komplektləşdirilmişdir. Zəbt edilmiş rayonların maye qaz kompleksinin tərkibinə daxil olan təchizat idarələrinin müəyyən hissəsinin əsas qaçqın şəhərciklərindən kənarında, konkret olaraq Sumqayıtda dislokasiyası istehsal-xidmət sisteminin qeyri-profesional, səmərəsiz təşkilindən xəbər verir.

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra yaradılan «Azəriqaz» DŞ həm respublikanın daxili ehtiyaclarını, həm də MDB dövlətləri üçün qaz tranzit etmək məqsədi ilə Türkmənistan və qismən də Qazaxıstandan yetərli həcmdə təbii qaz almışdır. Əvvəlki illərdə respublikanın müvafiq ehtiyaclarını tam təmin etmək və tranzit yönümlü təbii qaz Rusiya Federasiyasından və İrandan daxil edilirdi. Təbii qazın idxalı ilə əlaqədar əməliyyatlar təkcə daxili ehtiyacların təminatı ilə əlaqədar olmamışdır. Azərbaycanın əlverişli qaz infrastrukturu şimaldan və cənubdan nəql olunan mavi yanacaqın əsas tranzit tələblərinin ödəyicisi kimi də çıxış etmişdir. Lakin 1990-ci illərdən başlayaraq ənənəvi proporsiyalarda daxili ehtiyaclara məsrəf edilən təbii qazın həcmi xeyli artmışdır. 1996-cı ildə isə

qaz idxalı tamamilə dayandırılmışdır. Energetik vəziyyətin pisləşməsi və eyni zaman da, iqtisadi mülahizələrlə əlaqədar 2000-ci ilin noyabrından başlayaraq yenidən təbii qaz idxalı prosesi gerçəkləşdirilir. Qara mazut əvəzinə mavi yanacaq formuluna əsasən ixrac olunan mazut üzrə daxilolmalar təbii qazın alınması ödənişlərinə yönəldilir. Enerji istehsalı kompleksinin balansından çıxarılan satış mazutu eyni propositiyada təbii qazla mübadilə olunur. Rusiyanın «İntera» şirkəti vasitəsi ilə şimaldan ölkəmizə daxil edilən qazın əksər hissəsini Türkmənistan qazı təşkil edir. 2001-ci ilin iyun ayının 1-dək həmin şirkət vasitəsi ilə Azərbaycana 1439126 min m³ həcmində təbii qaz nəql edib. İdxal başlanan gündən 2001-ci ilin 1 aprelinə qədər 1000 m³ qazın alış qiyməti 48 dollar və bu müddətdən sonra isə 52 dollar təşkil etmişdir. Nəticədə əvvəlki qiymətlə 892 682 milyon, yeni qiymətlə isə 546 444 milyon m³ qaz alınmışdır. Ümumilikdə isə yeni müqavilə ilə «İntera» şirkətinin öhdəliyi Azərbaycana 1 il ərzində 27 milyard m³ həcmində təbii qazın nəql olunmasından ibarətdir. Aşağıdakı 1990-2000-ci illərdə respublikaya idxal edilən təbii qaz üzrə qıstogram verilmişdir.

Qıstogram 3

1990-2000-ci illərdə Azərbaycanda idxal qazının həcmi

Azərbaycan Respublikasında 1990-2000-ci illərdə idxal qazının dinamikası (milyon kub. metr)											
Təbii qaz	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
	13113	14165	5265	2972	2502	1160	24	-	-	-	274

1993-1996-cı illərdə Türkmənistan Respublikasından alınan təbii qazla bağlı olaylar ictimaiyyətin daha çox diqqət mərkəzində olmuşdur. Alışı supervalyuta ilə ödənilən, müəyyən qədər də, digər neft məhsulları hesabına mübadiləsi nəzərdə tutulan qaz idxalı ölkədə siyasi-iqtisadi vəziyyətin kəskin, normativ-hüquqi bazanın qeyri-təkmil çağında reallaşdırılmışdır. 1000 kub metrin dəyəri 80 ABŞ dolları məbləğində hesablanan təbii qaz səmərəsiz istifadə edilərək dövlətə orta hesabla 80 milyon dollar məbləğində borclu etmişdir. Müvafiq enerjidaşıyıcısı daxili qiymətlərindən 8-10 dəfə baha, hiperinflasiyanın 1000-1200 faizlik şəraitində dönməli sərt valyutaya alınaraq lüzümlülük dərəcəsi, rəşional bölgüsü, istehlak dəyəri ciddi məsuliyyət süzğəcindən keçməmiş və səmərəlilik aspekti nəzərə alınmamışdır. Hərbi əməliyyatlar keçirilən, döyüşlər gedən məmləkətdə təbii qazın bu sayaq idxalı və hətta onu işğal altında olan ərazilərə atəşkəs rejiminin tətbiqindən 6 ay sonra da, ötrülməsi təcrübədən və məntiqdən kənar bir haldır. Proses zamanı əvəzi vaxtında reallaşdırılmayan ödənişlər yığılıb böyük miqyas yaradaraq, dövlətlərarası borc statusuna çevrilmişdir. Məlumatlara görə, həmin dövrdə Türkmənistan qazının Ukraynaya, Ermənistana və dişardakı digər alıcılara 45 dollara satıldığı müşahidə olunmuşdur. 1994-ci ildə «Azəriqaz» DŞ-yə dövlət təminatı ilə yüksək faizli bank krediti almaqla müvafiq ixrac əməliyyatları aparmaq və bununla da borcların ödənişini gerçəkləşdirməyi vəziyyətdən çıxış yolu hesab etmişlər. Götürülmüş 12,8 milyard manatlıq kreditin zamanın inflyasiya tempi ilə əlaqədar olaraq ödəniş faizləri 160-320% arasında tərəddüd etmişdir. Kredit məbləqləri təbii qaz üzrə borcun ödənilməsi üçün Türkmənistan Respublikasına klirinq üsulu ilə respublikadan

mal göndərən təşkilatların hesablaşma hesabına göçürülmüşdür. Bu təşkilatlar arasında əksərən özəl, kommersiya təşkilatları və yaxud da, təbii qaza görə «Azəriqaz» DŞ-yə böyük miqdarda borclu iri sənaye müəssisələri əksəriyyət təşkil etmiş və göndərilən mal-materialların əsas hissəsi milli iqtisadiyyatın sərvətləri kimi, respublikanın daxili ehtiyacları üçün vacib olan strateji məhsullardan ibarət olmuşdur. İcməli su göndərişləri istisna olmaqla Türkmənistana yüzlərlə ton qazma boruları, dizel yanacağı, aviokerosin, sürtkü yağları, barit, sink prokatı, müxtəlif neftmaşın avadanlıqları, qazma kranları, dərinlik nasosları, metal kəsici dəzgahlar və sair müvafiq dəyərli məhsullar göndərilmişdir. Bir qədər də, kommersial maraqları ifadə edən barter stilistikası zəif və naşın nəzarət kontekstində dəqiq uçotun aparılmasına öz təsirini göstərmişdir. Təbii qaz üzrə ödənişlərin əksər hissəsi təmin edilsə də, bu və ya digər səbəblərlə Türkmənistan tərəfi qalıq borcunun azı iki dəfə çox olmasına iddialıdır. Əməliyyatlar prosesində nəzərə çarpan başqa iqtisadi prodokslu daha bir hal ondan ibarətdir ki, konturagent müəssisələrin bir qismi kredit pulunu alsalar da müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirməmiş və onlara kredit faizləri tətbiq edilməmişdir. Alınmış 12,8 milyard manatlıq kredit, faiz hesabı ilə 28 milyard manat həddinə çatmış və onun tam ödənilməsi 1997-ci ilin may ayında mümkün olmuşdur. Bütün əzəli və müəyyən qədər də, sonrakı sövdələr sanitariya-profilaktik tədbirlər o qədər də iqtisadi maraqlara, milli mənafeələrə uyğun gəlməmiş, çətin iqtisadi vəziyyətdə olan respublikanın maliyyə sistemini daha da ağırlaşdırmışdır. Lüzumsuz idxal əməliyyatları «Azəriqaz» DŞ-nin də maliyyə çevikliyi, ödəniş qabiliyyətini, təchizat sistemini sarsıdaraq, fəhlə və qulluqçulara veriləsi əmək haqlarının müntəzəmliyi pozmuş, onu ağır kritik vəziyyətə düşürmüşdür. Təbii qazdan belə səmərəsiz istifadə digər iqtisadi fəsadlar da, törəmişdir. 1995-ci ildə respublika prezidenti H.Ə.Əliyev

cənablarının müvafiq göstərişinə əsasən Türkmənistandan təbii qaz alışı dayandırılmış və bu mənfi praktikaya son qoyulmuşdur.

Respublikanın qaz təsərrüfatında mövcud problemlərin həllində əksər çətinlikləri transformasion uyğunlaşma ilə bağlamağa əsaslar yetərincədir. Lakin çətin kapital qıtlığı şəraitdə də, müyyən vəzifələrin yerinə yetirilməsi alternativləri də axtarılıb aranmalıdır. İlk növbədə dövlət özünün prinsipal tənzimləyici funksiyasını bütün dairə boyunca hərəkətdə təmin etməlidir. Keçid iqtisadiyyatında mənfi aspekt institusional baxımdan çətin adaptasiya ilə bağlıdır. Bunun üçün dərinləşən böhrandan faciəvi zolağı keçməməyin qarşısı alınmalıdır. Köhnə institusional təsisatların formal davamiyyəti, yenilərin isə tam bazar tələblərinə cavab verməməsi keçid dövrünün qapanmasına təsir edir. Bütün bu təzahürlər görünməz olaraq ümumi toplumda iqtisadi irələyişi cilovlayır. Dövlət iqtisadiyyatın stasionar və qeyri-stasionar vəziyyəti şəraitində bütün güc və iradəsi ilə iştirak edir. Akademik Z.Ə.Səmədzadənin qeyd etdiyi kimi «Yalnız güclü dövlət, onun məharətlə tənzimlənməsi və iqtisadi həyata mülayim, orta dərəcədə qarışması böhrandan çıxış üçün zəmin yaradar, onun sabitləşməsinə və gələcək inkişafını təmin edə bilər, bunun üçün isə dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləmə sahəsindəki vəzifələri prinsipial baxımdan müəyyən edilməli və onun mexanizmi yaradılmalıdır»¹

Xəzərin Azərbaycan sektorunda aşkarlanan nəhəng miqyaslı təbii qaz ehtiyatları, daha naqdlı isə «Şahdəniz» yatağının reallaşan istismarı qaz təchizat sisteminin yenidən qurulmasını şərtlə etmişdir. Təbii qaz alıcılığının Qərbdəki çoxluğu diqqətə çəkiləndə milli qaz təchizat şəbəkəsinin bazaryönümlü, dünyəvi standartlı struktur və infrastrukturunun tez bir zamanda yaradılması problemi daha aktual və

¹ Z.Ə.Səmədzadə. «Dağlıq Qarabağ: naməlum həqiqətlər». Bakı: «Vətən» nəşriyyatı. 1995. səh.81.

təxirəsalınmaz səciyyə daşıyır. Bu qədər ehtiyatın izafi bolluğu şəraitində yeni mobil təchizat şəbəkəsinin yaradılması iqtisadi gücün daha da artırılmasına xidmət edir.

3.4. Rentabelli fəaliyyət və itkilərin minimumlaşdırılması

Rentabellik anlayış olduqca geniş məzmunlu olmaqla, səmərəliliyi stimullaşdıran mühüm iqtisadi kateqoriya kimi, həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Klassik ensklopetik interpretasiyada rentabellik kapitalın, məhsulun və aktivlərin rentabelliyinə bölünür. Ümumi rentabellik mənfəətin əsas fondların orta illik dəyəri və normallaşmış istehsal dövrüyyə fondlarının cəminə nisbəti ilə ölçülür. Özlüyündə bu göstəricilər də, məhsul vahidinin əsas fondların orta illik dəyərində nisbəti-fondverimi və ya əksinə, fondtutumu kimi də təyin edilir. Tərəqqi edən iqtisadi sistemlər rentabelliğin arxetektikasını da dəyişikliklərə uğradır. Bizim təhlil fokusunda rentabelliğin iqtisadi-riyazi modelləşməsi deyil, onun səmərəlilik parafrazı önə çəkilir.

Təbii qaz sektorunda da, rentabelliklə bağlı problem böyük iqtisadi mahiyyət və əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycanın ilk təbii qaz məmləkətlərindən biri olması və uzun illər bu enerjidaşıyıcısının bolluğuna alışma, onun rentabelli və səmərəli istifadə aspektini o qədər də, diqqət mərkəzinə yaxın etməmişdir. Təbii qazdan gen-bol istifadə edilən respublikada onun dəqiq sərfi və uçotu xüsusi əhəmiyyət daşımamışdır. 1970-1980-ci illərdə öncə Abşeronda, sonradan respublikanın digər bölgələrində də, geniş yayılan gül, tərəvəz yetişdirən istixanaların yaradılması meyli yalnız təbii qazın ucuz qiymətliliyi və bolluğu şəraitində yüksəliş tapmış və uzun müddət məhz ona istinadən səmərəliliyini qoruyub saxlamışdır. Qazlaşma primatında bütün SSRİ məkanında lider olan Azərbaycan onun səmərəli və rentabelli istifadəsində müvafiq primatlığı əldə edə bilməmişdir. Mərkəzi hökumətin ciddi

nəzarətindən kənar olaraq təchizat kompleksinin yerli idarəetmə orqanları tərəfindən tənzimlənməsi, regionun əsas kommunikasiya xətlərinin keçdiyi məmləkət kimi, onun tranzit statusluluğu, təbii qaz sərvətlərinin qonşu respublikalara qeyri-şərtsiz göndərişi, ölkədə mavi yanacağın əsl qiymətinin dərkinə bir qədər məhdud etmişdir. Azərbaycanda bu və ya digər səbəblər təbii qazın texnoloji şəbəkəsində çoxpilləliyə, çoxfunksionallığa, itkilərinin faktiki olaraq qeyri-standart artımına rəvac vermişdir. Təbii sərvətlər hər bir ölkədə ictimaiyyətin və konkret olaraq əlahidə qrupun iştirakı olmadan yaradıldığından o, bütünlüklə xalqa məxsusdur. Ona körə də, milli sərvətimiz dəyərli resurs kimi təbii qazın da səmərəli istifadəsi tək cə dövləti vəzifə deyil, həm də, ümumxalq nəzarətində, ictimaiyyətin diqqətində olmalıdır. Sovetlər İttifaqı zamanlarında pambığı son qozasına qədər yığmağa raport verməyə alışsaq da, ideoloji prizmadan müəyyən nisbətə kənar qalmış energetik resursların istehlakında qənaətcilik dərin əxz olunmamışdır. Ucuz energetik stimullaşma özü energetik resursların səmərəli istifadəsinə biganəlik gətirmişdir. Qaz təsərrüfatında da əsas tələb təchizat olduğundan itkilər məsələsi o qədər də, əhəmiyyətli qəbul olunmamışdır. Ümumxalq sərvəti kimi, yaranışında xüsusi əmək sərf edilməyən təbii resurslar beləcə ikinci, üçüncü növ kateqoriyalı məhsullar olaraq uzun müddət səmərəli istifadə çevrəsindən çıxmışdır.

Keçmiş SSRİ dövründə qaz itkiləri xüsusi metodika üzrə planlaşdırılır və bir qayda olaraq 1,2-2 faizdən çox olmurdu. Respublika qaz təchizatı kompleksinin mühüm təsərrüfat kompleksi olan «Azəriqaznəql» istehsalat birliyində qaz itkiləri planı 1992-ci ildə 7%-ə, 1993-cü ildə 8,6%-ə qaldırılmış və hazırda da, mövcud beynəlxalq normativlər və standartlardan xeyli yüksək miqdarı təşkil edir. Ötən illər ərzində isə orta göstəricidə faktiki itkilər 15%-dən də çox olmuşdur. İtkilərlə bağlı diqqəti çəkən anamaliyalardan biri də idxal qazı ilə

bağlıdır. Belə ki, 1993-cü ildə Türkmənistandan 2,963 milyard kubmetr təbii qaz alınmış və həmin ildə «Azəriqaz»da qaz itkilərinin həcmi 1,351 milyard kubmetr təşkil etmişdir. Göründüyü kimi, idxal edilən qazın 45,6%-i ümumi toplumda əriyərək puç olmuşdur. Bu isə qiymətdə 100 milyon ABŞ dollarından da çoxdur. Müqayisə üçün qeyd olunmalıdır ki, qaz itkiləri Gürcüstanda 1993-1995-ci illərdə 2,73%, 2000-ci ildə 1,03% planlaşdırılmış, Ermənistanda isə müvafiq olaraq 1,33% və 1,11% təşkil etmişdir.

Təbii qaz itkiləri ilə bağlı məsələ müxtəlif dövləti instansiyalarda müzakirə predmetinə çevrilsə də, problemin həlli nəticəli olmamışdır. Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, milli sərvətlərin mühümlüyü aspekti yeni düşüncə orbitində təhlil edilmişdir. İlk illərdə bu sahədə də təbii hesab ediləcək nöqsanlar olmuşdur. Türkmənistandan alınan qazla bağlı olaylarda bu səmərəsizlik özünü ciddi biruzə vermişdir. Lakin sonradan bu mənfi təzahür zərərsizləşdirilmiş, 2000-ci ildə Rusiyadan təbii qaz üzrə alış aktında daha ciddi nəzarətə götrülmüşdür. Bu təqdirəlayiq halın bütün qaz sektoruna daha qənaətcil normativ və standartlı tətbiqi səmərəliliyin artmasına xidmət edəcəkdir.

Qaz təsərrüfatında rentabelliklə bağlı məsələ onun hasilat və istismarını bütün dövriyyədə əks etdirən istehsal xərcləri və qiymət məsələsidir. Neftin qiyməti məlumdur ki, küc və maraqlar balansını çətin və mürəkkəbliyi şəraitində formalaşır. Burada hasilatın kvotalaşdırılması mexanizmi də, əksini tapır. Daş kömürün dünya ehtiyatlarının son dərəcə yüksəkliyi onun stabil qiymətlərdə satışına imkan yaradır. Neftin qiymətlərində də, bir qədər stabillik vardır. Bundan fərqli təbii qazın idxal-ixracının tarixən formalaşmış qaydalar prosesində qiymətlər ənənəvi olaraq enerjidaşıyıcılarını qiymət səbətində məxsusi formada əks etdirilir. Dünyada hər il benzin və təbii qazın qiymət yüksəlişi daha kəskinliylə artıma məruz qalır. Milli maraqları və iqtisadi təhlükəsizliyi əhəte edən geopolitik

strategiya qiymət məsələsində daha diqqətliliyi tələb edir. Bu reallıqlardan çıxış edərək həm köhnə yataqlardan istismar olunan və həm də yeni dəniz strukturlarından çıxarılaçaq perspektivli təbii qazın daxili və ixrac satış qiymətləri rentabellik mülahizələrinə, istismar xərclərinin optimallığına uyğun müəyyən olunmalıdır. Daxili bazarda qiymətin elastikliyi, liberallaşma meyli və daha konkret isə onun differensiasiyasının aparılması zərurətləri mövcuddur. Buna görə də, təbii qaz daxili bazarda da öz yüksək qiymətində satılmalıdır. Ümumiyyətlə, enerjidaşıyıcılarının daxili istehsalçılar üçün də satış qiyməti dünya standartlarına uyğun təyin edilməlidir. Dünyəvi standartlı ödənişlər qənaətciliyə yardım etməklə yanaşı, həm də aksiz yükü yüksəkliyini də təmin edəcək daha çox büdcə əhəmiyyətli olacaqdır.

Beynəlxalq aləmdə də, enerji daşıyıcılarının ödənməsi sistemi diferensial xarakter daşıyır. Belə ki, inkişaf etmiş dövlətlərdə qaz əhaliyə sənaye sektoruna nisbətə 3-5 dəfə baha satılır. Azərbaycanda isə əksinə əhali təbii qazdan istifadə haqqını minimal tarif dərəcələri ilə ödəyir və əsas yük müəssisə və təşkilatların üzərinə düşür. Aydınır ki, sosial təminatı zəif olan respublika əhalisinə enerjidaşıyıcıları o cümlədən də, təbii qazı baha qiymətə satmaq müşkül məsələdir. Bununla yanaşı respublika əhalisinin müəyyən hissəsi, xüsusən bir milyondan artıq qaçqınlar kontingenti qaz pulunun ödənilməsində imtiyazlara malikdirlər. İmtiyazlı qaz isə hazırda əhaliyə satılan qazın 10-15%-i həcmindədir. 2002-ci ilin dövlət büdcəsinin formalaşdırılmasında imtiyaz strategiyasına meylin minimuma endirilməsi siptomları təzahür etməkdədir. Yeni layihədə enerjidaşıyıcıları üzrə güzəşt kvotasının natural deyil, pul formasında təsbitləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

Yaranmış indiki iqtisadi şəraitdə qaz pulunun yığılmasındakı çətinliklər, «ödəməmələr» problemi kompleksin normal fəaliyyətinə mənfi təsir etməkdədir. Hazırda debitor və kreditor borclarının miqyası ayrı-ayrılıqda trilyon manatdan da

artıqdır. Eyni zamanda, sistem daxili borclar da yüksək hədliliyi ilə fərqlənir. Bundan savayı qazın verilməsi dayandırılmış rayon və şəhərlərdə uzun müddət mövcud olmuş təsərrüfatsızlıq, nəzarətsizlik nəticəsində çoxlu qaz kəmərləri sıradan çıxmış, talan edilmiş bu da öz növbəsində qaz itkilərinin həcmninə müvafiq normalardan xeyli yüksəlməsinə təsirini göstərmişdir. Milli qaz sektorunda rentabelli və səmərəli fəaliyyəti artıran cəhətlər tək cə sadalanan amillərlə əhatə olunmamışdır. Bu gün səmərəli funksional fəaliyyət kəskin investisiya ehtiyacındadır. İntestisiya mühitinin isə daha da yaxşılaşdırılması dərinləşən islahatlar strategiyasından keçir. Burada ilk öncə istehsalın geniş restruktizasiyası və habelə yetərli dərəcədə də, diversifikasiyası təşəbbüsləri müdafiə olunmalı və sahədə müvafiq işlər yerinə yetirilməlidir. İslahatlar milli neft strategiyasının tərkib hissəsi kimi, kompleksli, sistemli elmi əsaslandırılmış, milli maraqları əks etdirən məzmun və formada aparılmalıdır.

Azərbaycanın artan qaz potensialı əsas verir ki, biz yaxın gələcəkdə böyük neft kəmərlərinin çəkilişi ilə yanaşı, iri qaz kəmərlərinin inşasını da reallaşdıracağıq. Respublikamızda yanacaq hasilatının perspektivləri bəlkə də, daha çox qazla bağlıdır. Bu kontekstdə sahədə yeni mexanizmlərin tətbiqi prosesi ləngiyir, qazdan səmərəli istifadə etmə imkanları məhdudlaşır. Burada çıxış yolları müxtəlif variantlı ola bilər. Lakin bütün variantlar səmərəliliyin, iqtisadi artımın təmin edilməsinə yönəlmədir. Bu strategiya isə vurğulandığı kimi, islahatlar prosesinin dərinləşməsindən və təkmilləşməsindən keçir. Fikrimizcə qaz təsərrüfatında islahatların dərinləşməsi prosesi aşağıdakıları əhatə etməlidir:

- qaz təsərrüfatına daxil olan qurumların vəsaitlərinin, maliyyə-pul resurslarının, borcların, əmlakının tam dəqiqləşdirilməsini təmin etmək;
- «Azəriqaz» QSC-nin statusu onun nizamnaməsinə və daha dolğun isə mövcud inteqrasiya reallıqlara uyğun

olaraq bir daha dəqiqləşdirilməli, səhmləşmə prosesi reallaşdırılmalıdır;

- təşkilatı açıq tipli səhmdar cəmiyyətə çevirməklə təchizat strukturlarının özəlləşdirilməsi;
- xarici şirkətlərlə bağlanmış müqavilələrə, aparılacaq geoloji kəşfiyyat işlərinə, qaz ehtiyatları göstəricisinə müvafiq olaraq respublikanın yaxın onilliklər üçün illik bölgülərdə qaz balansını işləyib, hazırlamaq;
- çevik və məhsuldar idarəetmə strukturu təşkil etmək;
- böyük tranzit perspektivinə müvafiq olaraq kompleksdə yüksək potensialı, Qərb standartlı nəqletmə şəbəkəsi yaratmaq;
- qaz itkilərinin qarşısını alan kompleks tədbirlər hazırlamaq, itki normativini minimuma endirərək dünya standartları və texnoloji səviyyədə olmasını təmin etmək;
- qaz emal edən, təmizləyən, maye və sıxılmış qaz istehsal edən mini zavodların inşasını nəzərdən keçirmək;
- təbii qaz yataqlarının istismarında «Azəriqaz» QSC-nin ayrıca qurum kimi iştirakını təmin etmək;
- satışda peqament, qabaqcadan ödəniş, avans və akkreditiv sisteminə keçidə qərar vermək;
- qazın qiymətinin liberallaşdırılmasını təmin etmək, kommersion təşkilatlarında, iri qaz istehlakçısı olan sənaye müəssisələrində müasir qaz sayğaclarının qurulmasına nail olmaq, qaz pulun yığılması rejimini möhkəmləndirmək.

Qaz təchizatında səmərəliliyin artırılması müəyyən qədər də ARDNŞ-dən aslıdır. Bunun üçün burada səmt qazın tutulmasını təşkil etmək, havaya sovurulan qazın formal qəbulu praktikasına son qoymaq, qaz hasilatının maya dəyərinin aşağı salınması tədbirlərini həyata keçirməklə onun optimal və liberal satış qiymətini müəyyən etmək vacib şərtlərdəndir. Qaz

sektorunun rentabelli fəaliyyəti heç şübhəsiz ki, tam bazar təsisatlı strategiyadan keçir. Bu işdə müvafiq dövlər proqramlarının işlənilib hazırlanması, ardıcıl milli mənafeələrə cavab verən səmərəli fəaliyyətin təşkili mühüm məsələ olaraq qalır. Yeni yaradılan Yanacaq Energetika Nazirliyinin əsas missiyalarından biri məhz qaz təsərrüfatının rentabelli işləmə rellərinə qoyulması ilə bağlılığı ifadə edir. Bu yolda səmərəlilik onun strateji və operativ tənzimləmə çevikliyindən də çox aslı olacaqdır.

3.5. İnvestisiya təminat

Azərbaycan dünya iqtisadiyyatına dərin inteqrasiyada, rifahi dirçəlişin təminatında mühüm baza imkanlarına, əhəmiyyətli coğrafi və geoiqtisadi mövqeyə malikdir. Zəngin təbii sərvətləri, neft-qaz resursları ilə perspektiv bazarların yaxınlığında, Avropa, Rusiya, Yaxın Şərq, Cənub-Şərqi Asiya tranzit yollarının qovşağında yerləşən respublikanın XXI əsrdə dünya ölkələri sırasında layiqli yer tutmasına geniş imkanları vardır. Xəzərin nəhəng karbohidrogen ehtiyatları onun mənimsənilməsi üçün əlverişli infrastruktur, ixtisaslı ucuz işçi qüvvəsi və digər bu kimi özəlliklər buraya yön alan investisiyaların kommertiya səmərəliliyini daha da artırır. Respublikanın geosiyasi durumunun bu aspektləri yüz il öncə olduğu kimi, yenə də iri dövlətlərin strateji maraqlarında əks olunur.

Təsərrüfat həyatının mühüm qaynaq elementi investisiya sabaha atılan addım kimi istehsalın yüksəlişi və genişlənməsinə yönələn şəraitin təşkilində əksini tapır. Onun məğzi mahiyyətini əsas kapitalın yeniləşməsi və təkrar istehsalı təşkil edir. Müasir istehsala artan uzunmüddətli amillər, daim yüksələn kapitaltutumu xasdır və onun səmərəli fəaliyyəti bütün ciddiliyi ilə işlənməmiş investisiya strategiyasından asılıdır.

Milli iqtisadiyyat investisiyaların cəlb edilməsi Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi, inkişaf perspektivləri indiki mərhələdə daha çox neft-qaz sənayesinə, onun potensial gücünə istinad olunur. Maliyyə riskinin nisbi mülayim məkanı kimi, böyük investisiya təminatlı energetik sektorun özünün də müvafiq sahədə istəkləri olduqca yetərlidir. Bu baxımdan qaz sənayesinin, xüsusilə, onun təsərrüfat bölümünün investisiya tələbləri yeni iqtisadi sistemə keçid və həm də uzunmüddətli mənəvi, fiziki aşınma ilə əlaqədar daha da artmışdır. Qeyd olunmalıdır ki, qaz sektorunun investisiya ehtiyacları problemi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Dünyanın aparıcı neft şirkətləri Azərbaycanın qaz sektorunda səmərəli sərmayə qoyuluşunda daimi axtarışda olmuşlar. 1998-ci ilin yanvarında dünya neft nəhəngi EXXON və ARDNŞ Azərbaycan qaz ehtiyatlarının birgə tədqiqi barədə saziş imzalanmışdır. Aparılan tədqiqatlarda məqsəd ölkəmizdə qaza olan tələbatı müəyyən etmək, onun ixrac etmək imkanını, alternativ satış bazarlarını və qaz ehtiyatlarının işlənməsi variantlarını hərtərəfli qiymətləndirməkdən ibarət olmuşdur. Birgə tədqiqatların əsas vəzifələrindən biri də, Azərbaycan üçün qaz hasilatının, qaz ehtiyatlarının daşınmasının və bölüşdürülməsinin ən səmərəli mümkün variantlarını işləyib hazırlamaqdır. Münasib, əlverişli, çevik maneəvli investor axtarışındakı seçim meylləri bu işdə müəyyən tərrəddüdlərlə müşayiət olunsaydı, beynəlxalq maliyyə institutları stiuasion gerçəkliyə müvafiq kiçik həcmli kreditlərlə milli qaz təsərrüfatına yeni texnoloji nəfəs gətirmişlər.

1993-cü ildə Ümumdünya İnkişaf və Yenidənqurma Bankı Azərbaycan qaz sisteminin bərpası layihəsinin maliyyələşdirilməsi üzrə qərar qəbul etmişdir. Bu strateji mahiyyətli istiqamətin təşəbbüsçüsü, əsas səbəbkarı Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası olmuşdur. Elə həmin il

Yaponiya hökuməti də, Azərbaycanda qazın nəqli sistemində investisiyaya olan ehtiyacın üstün cəhətləri müəyyənləşdirilmiş, sahədə müvafiq işlərin görülməsi üçün layihə hazırlanmasına əvəzsiz olaraq pul vəsaiti ayırmışdır ki, bu da Dünya Bankı xətti ilə proqram üçün kredit verilməsində əsas götürülmüşdür. Layihənin müəllifi və məsləhətçisi Fransanın «Sofreqaz» şirkəti Azərbaycanın qaz sisteminin bərpasına 90 milyon ABŞ dollar həcmində sərmayə qoyulmasını məqsədəuyğun saymışdır. Bu layihənin gerçəkləşməsində qazdan istifadənin səmərəliliyini artırmaq, köhnəlmiş və etibarsız sayğacları dəyişdirməklə itkiləri azaltmaq, ölçü cihazlarını təkmilləşdirmək, sayğacların sınaqdan keçirən avadanlıqlar almaq, sayğacları olmayan istehlakçılara sayğaclar quraşdırması əsas məqsəd kimi götürülmüşdür. Bundan başqa, istifadə olunan qazın uçotunu təkmilləşdirmək, müasir qaz sayğacları və avadanlıqlarının tətbiqi hesabına qazın reallaşdırılması üzrə əməliyyatların kommersiya əsasına keçirmək, qaz sektorunun inkişafına və qaz təchizatı kompleksinin kommersiyalaşdırılmasına köməklik göstərmək, xətlərdə sızmanın aşkarlanması, qazın keyfiyyətinin analizi və katod mühafizəsi sisteminin yaxşılaşdırılması da əsas vəzifələrdən olmuşdur. 1996-cı ilin oktyabr ayında Azərbaycan hökuməti ilə Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası arasında 20,2 milyon ABŞ dolları məbləğində Azərbaycanın qaz sənayesinin inkişaf üçün kredit ayrılması haqqında saziş imzalanmışdır. Layihənin ümumi dəyəri 24 milyon dollardır və qalan 3,8 milyon dollarını ödənişini «Azəriqaz» QSC öz üzərinə götürmüşdür. Nəzərdə tutulan işlər əsasən xarici mənbələrdən daxil olan investisiyalar hesabına reallaşmaqdadır. Bununla bələ, müvafiq sahədə işlərin səhmanlanmasında daxili imkanlar da az deyildir.

Məlum olduğu kimi, MDB ölkələri və Monqolustan üçün Avropa İttifaqının təşəbbüsü ilə yaradılmış TASİS proqramı bu ölkələrdə bazar iqtisadiyyatına və demokratik cəmiyyətə

keçiddə «Nou-xau»nu dəstəkləmək, iqtisadi-siyasi münasibətlərin inkişafına lazımi zəmin yaradılmasını həyata keçirir. TASIŞ proqramı çərçivəsində 1996-cı ilin noyabrında Fransanın «Sofreqaz» şirkəti, Yunanıstan «Enerqo qrup» şirkəti ilə birgə Azərbaycan Respublikasının qaz təsərrüfat kompleksinin abonent xidməti şöbələrinin işinin yaxşılaşdırılması layihəsi hazırlanmışdır. Əməliyyat, hüquqi əsaslar, təşkilat və idarəetmə nöqtəyi-nəzərdən abonent xidməti şöbələrinin fəaliyyətini yaxşılaşdırılması məqsədi ilə təchizat kompleksini real və çevik tövsiyyələrlə təmin edilməsi, müəssisələrinin fəaliyyət planının investisiyalar üzrə gəlir və xərclərin analizinə müvafiq tərtibi, müasir proqram təminatı və avadanlıqlarla milli kadrların Avropada təhsilinin təşkili lahiyənin struktur elementlərini təşkil etmişdir. Bununla yanaşı, layihədə abonent xidmətində yeni idarəetmə sisteminin tərtibi və müvafiq fəaliyyət üçün işçilərin tədrisi, «pilot layihəsi» də nəzərdə tutulmuşdur. Konkret olaraq isə bu sistem «Azəriqaz» QSC-nin Səbail rayon Qaz İstismar İdarəsində tətbiq edilmişdir. Göründüyü kimi təməli qurulan bu işlərin ardıcıl davamlılığı daha yüksək tələbli investisiyalar tələb edir. Bunun üçün isə qaz təsərrüfatının investisiya cəlbədiciyini artıran profilaktik tədbirlərin hazırlanaraq mütəmmedi gerçəkləşməsi tələb olunur.

Qaz təsərrüfatının strateji subyektlərindən olan qazığı anbarları qeyd olunduğu kimi mühüm həyati əhəmiyyətə malikdir. Yay aylarında qazın istifadəsinin kəskin azalması zamanı yaranan artıq qalığı bu anbarlara doldurulmaqla qış mösümündəki defisit aradan qaldırılması təmin edilir. Qaz təchizat kompleksinin böyük şəhərləri təminatında sınıanmış qaydasına görə, müvafiq qaz yığıcı anbarları təşkil etmədən, onun istehlakçılara fasiləsiz çatdırılması mümkün deyildir. İş bitməsi isə yalnız anbarların qurulması ilə bitmir. Vaxtaşırı sazlama, tənzimləmə, təmir işlərinin görülməsi, texnoloji yeniləşmə prosesinin gerçəkləşdirilməsi vacib istehsalat

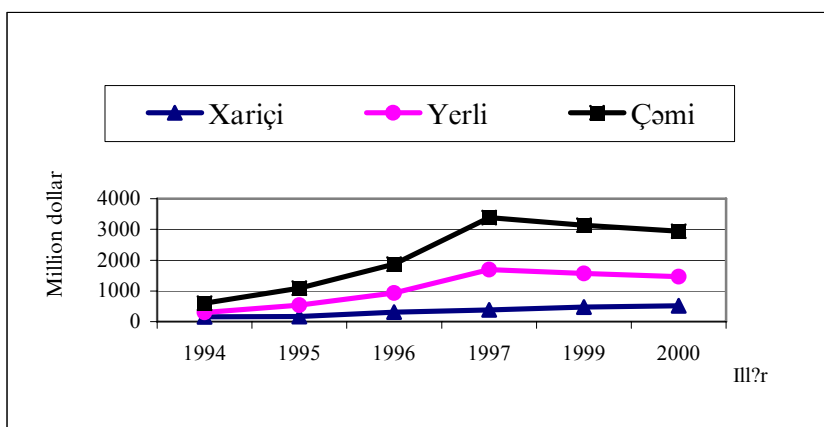
məsələlərindən hesab edilir. Qazın anbarlara yığılımı sonra yenidən istehlakçıya göndərişi o qədər də, mənfəət gətirmir. Buna görə də sahə əlahiddə investesion tələblərlə çıxış edir. Uzun müddət qayğısız mühitdə fəaliyyət göstərərək, yeniləşmə ehtiyaclarının artdığı indiki şəraitdə isə bu tələblər daha kəskin xarakter almışdır. İstismar prosesində avadanlıqların mənəvi və fiziki köhnəliyi, qaza olan ehtiyacın yüksəlişi bu anbarların tezliklə modernləşdirilməsini, güc potensialının artırılmasını və yenidən quraşdırılmasını tələb edir. Anbarların gücünün artırılması məqsədi ilə TASİS layihəsi çərçivəsində 1997-ci ilin keçirilən tenderdə yenə də «Sofreqaz» şirkəti qalib gəlmiş və icra ilə əlaqədar müvafiq işlər görülmüşdür. Layihəyə həmçinin, «Azəriqaz» DŞ-nin səhmdar cəmiyyəyə çevrilməsi ilə əlaqədar rentabellik, iqtisadi-maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədli proqram da daxil edilmişdir.

İnvestesion prosesdə xarici tərəfdaşlara ifrat meyl də məqul hesab edilə bilməz. Beynəlxalq maliyyə qurumları ilə əməkdaşlıq predmetləri daxilə tədqiq və təhlil edilməlidir. Nə qədər qlobal səciyyəli olsalar da, bu institutlar kapital dünyasının lider ölkələrinin əmlakına əsaslanır. İlk baxışda mülayim görüntü verən müvafiq kreditlər buketi isə iqtisadi maraqlarla yanaşı, siyasi missionerizmi də ifadə edir. Beynəlxalq maliyyə institutları içərisində yetərli səhmlər paketinə malik ABŞ-ın təsisçilərindən ilki olduğu Dünya Yenidənqurma və İnkişaf Bankı fərqlənir. Nə qədər səmərəli fəaliyyəti diqqətə çəkilsə də, böyük dövlətin maraqlarının gerçək ifadəsi aydınlığı ilə sezilir. Afrika, Latın Amerikas, Asiyanın inkişaf etməkdə olan ölkələrinin təmsalında analoji tarixi «səmərə» gerçəkliyi məlumdur. Bu ölkələrin əksəriyyəti belə kapitalın asılılıq sferasına o qədər möhkəm daxil olmuşlar ki, bəzi məmləkətlərdə hətta bu əsnada simbioz iqtisadi mühit formalaşmışdır. Borclu ölkələrin kreditörlərinin nomenklaturasında belə yardımlar siyahının əvvəlində dayanır. Tanınmış milyonçu biznesmen və xeyriyyəçi Cors Soros buna

rəğmən deyir: «Dünya bankının kredit fəaliyyətinin qeyri-səmərəli, qeyri-adekvat və müəyyən mənada əksməhsuldar olması ilə razıyam, o resipient (*kapital qoyuluşuna cəlb edilən ölkələrdə*) ölkələrin mərkəzi hökumətlərində təsir rolunu gücləndirir». Görünür start öhdəliklərini başa vurmuş bank yeni transformasiya mərhələsinə qədəm qoymuşdur. İndi Dünya Bankının Dünya İnkişaf Agentliyinə çevrilməsi ideyası güclənir. Biz heç də beynəlxalq maliyyə qrupları, BVF, DB və digərlərinin fəaliyyətini kiçiltmək niyyətində deyilik. Qaz sektorunda elə sahələr vardır ki, onları xarici texnologiyalara əsaslanan investisiyalarsız da daxili mənbələr hesabına modernləşdirmək mümkündür. Bir halda ki, nisbi daxili mənbələr də mövcuddursa, onda bütün gücü xaricə yönəltmək nə qədər məqbul sayıla bilər? Bunları nəzərə alaraq investasion strategiyada milli mənafeələr, səmərəlilik dərəcəsi, alınmış kreditorların gələcək nəsillərin rəğbət və nifrətinə müvafiqliyi ön planda dayanmalıdır. Respublikada investesyon balınsın dəyişməsi meylə sezilməkdədir. Artıq dövriyyədə daxili investisiyalar da əzəmətini nümayiş etdirirlər.

Aşağıda qrafik illüstriyasyada son 10 il ərzində respublikanın məsrəf edilən investisiyaların daxili və xarici təsnifatda strukturu verilmişdir.

**Azərbaycan iqtisadiyyatına
1990-2000-ci illərdə cəlb olunan investisiyalar**
(Xarici investisiya - \$6020 milyon, yerli \$2477 milyon)

Azərbaycan iqtisadiyyatına investisiyalar (1994-2000-ci illər üçün)						
	1994	1995	1996	1997	1999	2000
<i>Xarici</i>	153	169	312	387	480	516
<i>Yerli</i>	150	375	621	1308	1091	953
<i>Çəmi</i>	303	544	933	1695	1571	1469

Qrafik illüstrasiya və müvafiq Cədvəldən tam aydınlıqla görmək olur ki, respublikada daxili investisiyalarda iqtisadiyyata yetərli miqyas və səviyyədə tətbiq edilir. Bu meylin gücləndirilməsi təşəbüsləri müdafiə olunmalı, meyarları müəyyən edilməlidir. Qeyd olunduğu kimi, qaz təsərrüfatında da islahatları dərinləşdirməklə, ödəməmələri təcrid edən mexanizmlərin tətbiq ilə xeyli maliyyə kapitalı əldə etmək mümkündür. Bununla belə, xarici investisiyaların da səmərəli və təminatlı növlərinə istinadlar olunmalıdır. Xəzərin dərin qatlarından çıxarılan neftlə birlikdə qaz hasilatı da, təmin edilir.

Böyük miqyaslı qazın tutulması, sahilə çatdırılması, yeni standartlı müvafiq infrastrukturun inşasını zəruri edir. Bütün bu işlərin isə daxili resurslarla ərsəyə yetməsi müşkül məsələ olaraq qalır. Bu əzəmətli işlərin maliyyələşdirilməsi problemi xarici investorlar tərəfindən tədqiq edilir və izlənilir. Almaniyanın kimya nəhəngi BASF-ın törəmə təşkilatı olan böyük neft kompaniyası «Vintershal» Avropa məkanı, eləcə qaz sənayesi ilə bağlı kompleks işlər üzrədə dünyada aparıcı şirkətlər qrupuna daxildir. Bakı da hələlik neft işləri ilə məşğul kompaniya respublikamızda böyük qaz layihələrinin işlənməsində hazırlığını da nümayiş etdirir. Qaz təsərrüfatının yenidən təşkilində sərmayə qoyuluşunda maraqlı şirkətlər yetərincədir. Burada isə əzəmətli işlərin görülməsi, böyük maliyyə axını yatağın işlənməsinin, onunla əlaqədar Bakı-Tibilisi-Ərzurum qaz kəmərinin inşasının tam kommersiyalaşma fazasına daxil olması ilə bağlı olacaqdır. Böyük layihələrin gerçəkləşməsi bütünlükdə qaz sektorunu, onun ilkin infrastukturu və struktur kompleksini əhatə edəcəkdir.

IV FƏSİL

İQTİSADI REKONSTRUKSIYA

4.1. Qaz sektorunda islahatların dərinləşməsi problemləri

Real bazar strukturlu iqtisadi quruculuğu təmin etmədə Azərbaycan yetərli maddi və mənəvi imkanlara, təbii, iqtisadi, elmi və insani resurslara malikdir. Mövcud potensialı daha əsaslı qiymətləndirməklə resursların məqsədyönlü yerləşməsinin, səmərəli bölgü və istifadəsinin ümumi rəasional formulasının müəyyənləşdirilməsi mühüm milli aktual bir məsələ kimi qarşıda durur. Bununla paralel iqtisadiyyatın tam dövriyyədə hərəkətə gətirilməsi, bazar prinsiplərinə müvafiq makroiqtisadi tarazlığın əldə edilməsi, ölkədə aparılan iqtisadi islahatların dərinləşməsi və təkmilləşməsi, proseslərin permanent xarakterliliyini şərtləndirir. Konyukturanın diktəsinə uyğun olaraq iqtisadiyyatda islahatların radikallığının yüksəldilməsi, tələb artdıqca yeni bazar mexanizmlərinin, iqtisadi alətlərin tətbiqi sferasının genişləndirilməsi, əmək potensialından məqsədyönlü istifadə zaman baxımından səfərbər edilməyə, ciddi nəzarət götürməyə məhkumdur. İqtisadiyyat bütünlüklə investisiya ehtiyacında bulunduđu kimi, onun daha çox mənfəətli olan ayrı-ayrı strukturları da kəskin kapital kasadlığı keçirməkdədir.

Respublikada aparılan islahatlar prosesinin köklü təbəllüdatlar tələb edən ağır sahələrindən bir də qaz sektorudur. Qaz sektorunun təşəkkül tapdığı anlardan, xüsusən də, Azərbaycanda onun bir mərkəzdə deyil, daim ayrı-ayrı qurumlarda fəaliyyət göstərməsi, bu mühüm iqtisadi sahədə vahid sistemli normativ-huquqi və istehsalat-təsərrüfat mühitinin formalaşmasına imkanlı şərtlər verməmişdir. Müxtəlif dövrlərdə hər bir qurumda əlahiddə fraqmental aparılan islahatlar şübhəsiz ki, sistemli, nəticəli olmamışdır. Digər tərəfdən bol resurslar aspekti sahədə səmərəlilik,

rasionallıq və qənaətciliklə bağlı təzahürləri araşdırmaması, təchizatın pisləşməsi təhlükəsinin tədqiq olunmaması ilə müşaiət olunmuşdur. Dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş respublikada azadlığın kinqstonları açılanda, planlı sistemdə raportlar nomenklaturasına düşməyən energetik təchizat sistemi ən öncül problemlərdən birinə çevrilmişdir. Hətta ilk quruculuq illərində bolluğun kasadlıqla əvəz olunması meyində, enerjidaşıyıcıların həyati əhəmiyyəti, onların dəyər və maliyyə cəhəti dərin dərk edilməmiş, vəziyyətin nağıllara bənzər keçici və tez düzəlib aydınlaşacağı ovqatı təsürratlara hakim kəsilmişdir. Bu sırada tələm-tələsik, dəyər-dəyməzinə xaricdən idxal edilən təbii qazın aqibəti isə məlum faktır. Digər tərəfdən, hasilat prosesində keçmiş ittifaqın varlı energetik təminatından istifadə edərək neftli qazın tutulmaması, məşəllərdə yandırılması prosesinin çağdaş zamanda da, əhəmiyyətli nisbətdə davam etməsi, itkiləri bağlamaq üçün geniş imkanlı şərait qaz problemlərin həlli məsələsində islahat aparmanı ləngindmişdir. Respublika prezidenti yanında enerji təminatları ilə bağlı mütəmmadi keçirilən müşavirlər ictimaiətdə energetik resurslardan səmərəli istifadə meylini gücləndirmiş və bu strategiyaya cavabdeh, bəkirə söz demək imkanları tükənmiş generalları yeni taktikaların işlənməsində məsulliyətini artırmışdır. Yaranmış yeni iqtisadi reallıqlar energetik təhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsi ilə müşaiət olunaraq, limitləşmə, kvotalaşma prinsiplərinə keçidə zəmin olmuş, yeni islahatlar proqramının işlənməsini gündəmə gətirmişdir. Qaz sektorunda müəyyən labüd inzibati tədbirlər həyata keçirilmiş, personal məsuliyyət rejimi ciddiləşdirilmişdir. Texni-texnoloji tədbirlər nəticəsində neftli qazın tutulması səviyyəsi yüksəldilmiş, itkilər üzrə nəzarət gücləndirilmiş, maliyyə problemlərinin bir qədər mülayimləşdirilməsi və investisiya tələbli sahələrdə minimal səviyyədə kapital qoyuluşu mənbələri əldə edilməsinə nail olunmuşdur. Nəhayət daha möhtəşəm iqtisadi strateji xətt kimi,

yanacaq enerji kompleksi qurumlarının bir mərkəzdən tənzimlənməsi təmin edən vahid mərkəzi icra orqanı Yanacaq Energetika Nazirliyinin yaradılması gerçəkləşdirilmişdir. Bununla belə, təqdir olunmada qiymətli tədbirlər geniş həcmli kompleksin böyük yüklü problemlərinin həllində hələ ki, kifayətedici nəticəliklə fərqlənməmişdir. Köhnə istismar sahələrində hasilatda enmənin qarşısının alınmasına müvəffəq olunmamış, əhalinin mavi yanacaq fasiləsiz, davamlı təchizatı qənaətbəxş səviyyəyə yüksəlməmiş, istehsal xərclərinin normativliyi ciddi təmin olunmamış, təchizat xidməti və bunlarla bağlı bazar təminatlı bir sıra səmərəlilik problemlərinin həlli reallaşdırılmamışdır. Qaz proqnoz balanslarının tərtibində və onun səmərəli təminatında optimallığa nail olmadan ilbəil keçici xarakterində qalmaq davam edir. Sahədə hələ də çoxlu qanun boşluqları mövcuddur. Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarında təchizatın yaxşılaşdırılması, itkilərin qarşısının alınmasında müvafiq normativ-hüquqi aktların qəbulu işi qənaətbəxş sayıla bilməz. Bu prosesi çox vaxt subyektiv amillərin təsiri ilə ləngimələrə məruzdur. Səmərəliliyin artırılması, itkilərin minimum həddə endirilməsi problemi daha çox yerlərdəki işin təşkilindən aslıdır. Diqqətə çəkilən qaz sektorunun bu həlli vacib problemləri reallıqlara, ötmüş mərhələlərin iqtisadi trendinə istinadən geniş spektrli retrospektiv və prespektiv təhlilə əsaslanan islahatlar proqramının hazırlanıb, ardıcıl yerinə yetirilməsi ilə mümkündür. Əlbəttə, islahatlar strategiyasının hazırlanması, informasiya, innovasiya və daha əsaslı investisiya təminat aspektlərini önə çəkir. İlk baxışda bu qaranlıqlaşan fonda heç də, bliskrik nəticələr əldə etmək şansı hərrac olunmur. Çoxlu iqtisadi-texniki faktorlar potensial və resurs aspekti araşdırma, təhlil və tədqiq tələb edir. Digər tərəfdən, aydınlaşan Şahdəniz perspektivi və bu ətrafda sürətlə dəyişiləcəyi gözlənilən Xəzərin qaz resursları faktoru dünyanın yeni geosiyasi iqliminə uyğun uzunmüddətli strateji planın

hazırlanması şərtləndirir. Bu baxımdan, dövlətin tənzimləyici taktiki səyləri, bazarın görünməz əli ilə qarşılıqlı təmasda böyük vüsətli, təxirəsalınmaz müvafiq proqramın reallaşmasını təşkil və təmin etməyə səfərbər olunmalıdır. Məhz dövləti qətiyyət bazarın iqtisadi reallıqları vəhdətdə nəzərdə tutulan nəticələri əldə etməyə qabil imkanlıdır. «Xalqların sərvətlərinin təbiəti və səbəblərinin tətbiqi» əsərində klassik iqtisadi irsin lideri kimi tanınan A.Smit müəyyən etdiyi «görünməz əl» prinsipinə görə, insan öz xudbin maraqlarını təqib edərək görünməz əllə ictimai maraqlara xidmət edir, dövlətin isə bazar rəqabəti mexanizminə müdaxiləsi neqativ nəticələrə gətirir. Onun fikrincə, bazarın görünməz əli ictimaiyyəti optimal iqtisadi nəticələrə gətirməsinə baxmayaraq, ayrı-ayrı adamlar öz eqoist maraqlarının hayındadırlar. Real dünyada heç bir iqtisadiyyat həqiqətdə özünün ideal aləminə müvafiq deyildir. Bütün hərəkətlərə bazar iqtisadiyyatının qeyri-mükəmməlliklərdən və onun nəticələrindən doğan ətraf mühitin yüksək çirklənməsinə, işsizlik, kasıb və zənginləşmədə artım yaranışlarına görünməz əl rəhbərlik edir. Bu prinsipal istinad onunla bağlıdır ki, ictimai elm təyinatlı iqtisad təlimi də «Edip effekti»ndən azad deyildir. Yaxud da milli məsələdə deyildiyi kimi, «sən saydığını say, gör fələk nə sayır» reallığı da mövcuddur. Lakin bu o, demək deyildir ki, bəşər övladı məqsədlərə nail olmada sürrealist tərəddüdü riflər və miflər vahəsindən keçmək imkanlı deyildir. Əksinə, bu, fəlsəfi şərh fors-mocor yönümlü gerçəklik faktorunu nəzərə almağa istiqamətlənmişdir. Böyük musiqi şedevrləri ilə yanaşı pedaqoq, nasir, mütəhərrir fəaliyyətində çoxsaylı felyeton, pamflet, satirik hekayə, miniatür kimi, digər oricinal əsərlər də yaratmış Üzeyir Hacıbəyov 1908-ci ildə «Tərəqqi»³ qəzetində nəşr etdirdiyi «Biz necə iş görürük» yazısında necə iş görürük sualının klassik bəğalətli şərhini vermişdir. Təqdim olunan görünüş ondan ibarətdir ki, qonşularımızın siçanla fil arasında

³ Üzeyir Hacıbəyov «Ordan-Burdan», Bakı. Yazıçı. 1981, səh.112.

iş görülməsinə başlayanda, yatmış bizlər fil boylu iş yapılması məqamında ayılıriq. Bu andan başlayaraq birdəfəlik fil ölçülü iş görürük. Lakin bu yüksəklikdə işin hasil olunmamasını anladıqda pillə-pillə siçan məqamına qədər enirik. Dərk edəndə ki, hər şeyi kiçikdən, yəni siçandan başlamaq lazımdır, bu an içimizdən çıxan pişik siçanı tutub yeyir. Bu ibrətamiz reallıq indi də əlamətlərini saxlamış, çağdaş zamanda da necə iş gördüyümüzün məxsusi forması öz klassikliyindən qurtulmamışdır. Bunları diqqətə gətirməyimizdə məqsəd heç də, məsləhət pafosu daşımayaraq vərdişlərimizdə dərin kök salmış iş qurmaq bacarığımızı xatırlamaq, ona təkrarən nəzər yetirməyimizdən irəli gəlir.

İnstitusional struktur bazarın mühüm elementidir. Bütünlükdə iqtisadiyyatda o cümləndən, qaz sektorunda da iqtisadi islahatlar institusional təməli dəyişikliklərlə müşaiət olunmaya məhkumdur. İqtisadiyyatın bir sahəsi əski inzibatçılıq, digər hissəsi psevdobazarçılıqla işləyə bilməz. Dünya təcrübəsi göstərir ki, bazar iqtisadiyyatı keçid mərhələsində bütün suları cavablandırmır. Sistemin bazar stasionarlığı bütün seqmentlərin vahid orbitdə nizamlı düzlüşü ilə effektivdir. Sosial və iqtisadi məsuliyyətin artırılması isə burada vacib şərtlər sırasındadır. Xalq təsərrüfatının dövlət diricorluğu ilə idarə edilməsi keçid dövründə xüsusi zəruriliklə fərqlənir. Burada dövlətin qəti müdaxiləsi labüddür. Biz üç əsr öncə məşhur iqtisadçı A.Smitin görünməz əl prinsipini diqqətə çəkməklə heç də hər şeyi kor-koranə olmaqla bazarın ixtiyarına verilməsini təqdir etmirik. Ötən çoxəsrlik müddət ərzində xeyli empirik nailiyyət əldə olunmuş, yeni iqtisadi tənzimləmə mexanizmləri sınaq edilmişdir. Çağdaş iqtisadiyyat quruculuğu prinsipləri iqtisadi həyata dövləti müdaxiləni labüd edir. Lakin bu müdaxilə vurğulandığı kimi bazarın reallıqlarının nəzərə alınması fonunda əhəmiyyətlidir. Bazar iqtisadiyyatının müxtəlif imkanları şəbəkəsində rəqabəti dəstəkləməklə səmərəliliyin artırılması, vergi və bölgü ilə ədalətin təminatı, işsizliyi, inflyasiyanı

azaltmaqla iqtisadi yüksəlişin, makroekonomik sabitliyin əldə edilməsi məsələləri dövlət fiskal və maliyyə kredit siyasəti vasitəsilə həyata keçirilir.

Respublika qaz sistemi ləngimiş olsa da, yeni texnoloji reabilitasiya və iqtisadi rekonstruksiya mərhələsindədir. Ölkədə qaz sisteminin yenidən qurulmasına energetik kompleksin modernləşməsinin tərkib hissəsi kimi baxmaq lazımdır. Reabilitasiya və modernizasiya ilə bağlı məsələ ötəri xarakter daşımır. Belə həcmli işin həlli proqramsız və layihəsiz ötürməz. İslahatlar sisteminin struktur elementi kimi, hər bir yeniləşmə, innovasiya layihəsi strateji planlaşma katoloquna daxil edilməlidir. Səmərəliliyin yüksəldilməsində müvafiq qurumlarda ayrı-ayrı işçilərin marağın artırılmasına qayğı göstərmək, ciddi iş rejimi tətbiq etmək gərəklidir. Bu işdə qətiyyət nümayiş etdirərək mümkün səhləşmə və özəlləşdirmə proseslərinə də səy edilməlidir. Bazar şəbəkəsinin genişlənən əhatə dairəsi artıq təchizat sisteminin özəl əllərə verilməsi məqamı yaxınlaşdığı siqnalını verməkdədir. Burada müvafiq qanunlar qəbul edildikdən sonra ayrı-ayrı münasib məntəqələrdə ilk növbədə qaz təchizatı şəbəkələrinin özəlləşməsi daha münasib və vacibdir. Belə proses abonent sisteminin fəaliyyət səmərəliliyinin artmasına səbəb olar, ödənişlərin vaxtı-vaxtında yığılmasına dayanaqlı implus verir. İndiki məqamda əhalinin sosial vəziyyəti enerjidaşıyıcılarının pulunun ödənilməsinə müvafiq deyildir. Lakin iqtisadi artım təmin edildəkcə əhalinin sosial müdafiəsi və yaşayış səviyyəsi yaxşılaşdıqca abonentlərin ödəniş qabiliyyəti də artacaqdır. Belə olan tədqirdə, borc problemi təbii iqtisadi şərtlərlə aradan qalxacaqdır. İslahatlar prosesi göründüyü kimi, əsaslı sürətdə respublikada gedən islahat prosesinin dərinləşməsindən asılıdır. Burada isə çoxlu iqtisadi-texnoloji tədbirlər həyata keçirilməlidir. «Enerji resurslarından istifadə haqqında» qanunun müddəalarına uyğun Dövlət Energetika Nəzarəti orqanının təsis edilməsi və onun müvafiq sahələrlə yanaşı qaz təsərrüfatına nəzarət etməsinin

təminatı da reallığa çevrilməlidir. Qaz təsərrüfatının yenidən qurulması və reabilitasiyası dərin elmi təhlilə əsaslanmalıdır. Aparılan islahatlar nəticəsində bu gərəkli, mənfəətli sahə iqtisadiyyatımızın dəyərli hissəsi kimi daim xalqa xidmətdə bulunacaqdır.

Xəzərin qoynunda qərarlaşan «Azəri-Çıraq» və «Günəşli» yataqlarının birgə işlənməsi üzrə bağlanan konsorsium təyinatlı beynəlxalq neft kontraktı «Əsrin müqaviləsi» milli neft-qaz sənayesini daha aktiv mərhələyə çıxarmışdır. Bu nəhəng və möhtəşəm investisiya layihəsinin gerçəkləşməsinin ilk fazası artıq tarixə qovuşmuşdur. Hər bir Azərbaycan vətəndaşına adı qürur gətirən, məzmunu tanış olan «Əsrin müqaviləsi» əsl mahiyyətini böyük neft axını təmin oldunduqda daha aydın bəyan edəcəkdir. Çox uzaq olmayan gələcəkdə Xəzərin bu tükənməz sərvəti hamımızın sosial-iqtisadi həyatında ciddi əks olunaraq, gələcək nəsillərə də ərməğan aparacaqdır. Respublika prezidenti H.Əliyevin təşəbbüsçüsü və təşkilatçısı olduğu neft strategiyası neft-qaz sərvətlərinin milli mənafeələrə uyğun dolğun və səmərəli istifadəsinə bənzərsiz imkanlar açmışdır. Bütün tarixi yaranış ərzində heç zaman vətən nefti indiki qədər bizim olmamışdır. Yaradılan neft fondu da, bu milli sərvətin Azərbaycan xalqına məxsusluğunun bir daha təcəssümüdür. Hamıya bəllidir ki, bu fondun missiyasını təgcə çağdaş nəslin iqtisadi tələblərinin ödənilməsi təşkil etmir. Qeyd olunduğu kimi, tükəndikdə natural olmasa da, kapital kimi gələcək nəsillər də neftin virtual energetik-iqtisadi ləzətini dadacaqlar. Bununla belə, Azərbaycan yeni ampulalı enerji nəhənginin-iqtisadi-siyasi məkanına daxilolma astanasındadır. Karbohidrogenli qohumlarını mütləq əksər parametrlərdə üstələyən təbii qaz Xəzərdən xəzər gilavarı kimi, əsən sərin mehi ilə tezliklə iqtisadi həyatımızın əsas iqtisadi-energetik iqlim barometrinə çevriləcəkdir. Şahdəniz öndər olmaqla, Xəzərin Azərbaycan sektorunun digər qaztəyinatlı karbohidrogenli strukturları yaşadığımız diyarın odlu şöləsini daha uzundilli edəcəkdir. Bu

romantik, virtual görünən ovqat fundamental real köklü dayaqalara malikdir. Ən acı proqnozlar vəsf etdiklərimizin yarısından az olmayacaqdır. Gerçəkdən Azərbaycan yeni potensiallı energetik eranın astanasındadır. Sabaha açılan neft arteriyaları özünün real varlığını əyani isbat etməmiş püskürən qaz alovları yeni energetik nizamı təmin edəcəkdir.

Azərbaycan böyük qaz resurslarından daha məxsusi və milli mənafeələrə daha yüksək səviyyədə uyğun gələn istifadə imkanlarını möhkəmlətməlidir. Varlı resurslar kontekstində beynəlxalq energetik bazarda təbii qazın, qaz enerjili resursların reytinginin, dəyər və qiymətinin artdığı çağdaş zamanda respublikamızda təbii qazla bağlı əlahiddə konsepsiyanın işlənilməsi hazırlanması məsələsi təxirəsalınmaz milli məsələ kimi qarşıda durur. Şübhəsiz ki, təbii qazla bağlı böyük və fraqmental işlər ahəngində davam edir. Şahdəniz yatağının işlənməsi vəzifələri, böyük qazın nəqli problemləri beynəlxalq müqavilələrə uyğun yerinə yetirilir. Bakı-Tibilisi-Ərzurum qaz kəmərinin kommersiya mərhələsinə keçməsi, 2004-cü ildə ilk təbii qaz partiyalarının Qərbə çıxışı planları və bununla bağlı digər məsələlər respublika prezidentinin apardığı neft strategiyasının tərkib hissəsi kimi geniş diapazonda təcəssüm olunmaqdadır. Bütün bu səmərəli işlər heç şübhəsiz ki, elmi-konseptual məzmununda işlənərək daha fundamental dayaqlara söykənəcəkdir. Fikrimizcə təbii qazın böyük işlənmə layihəsi özünütəmin və maliyyələşdirmə meyarlarını əks etdirərək müvafiq təyinatda təsis olunması vacib şərtləndirilən «Milli qaz fondu» qaynaqlanacaqdır. Təbii qazın işlənməsi ilə bağlı fondun yaradılması heç də, texnoloji investesion maliyyələşməni nəzərdə tutmur. Bu fond həm də, energetik sektorun digər vacib elementlərinin stimullaşdırılmasını və neft fonduna paralel olan digər alternativ funksiyaları da yerinə yetirməlidir. Fondu daha praktiki və çevik etmədə müvafiq olan bankın təsis edilməsi də nəticəliliyi artırır. Neftin neft, təbii qazın da öz payı nəsllərin xidmətində durmalıdır. Virtual cizkilərdə bu ayrı-ayrı resursların

Azərbaycan məkanında faktiki və hipotetik natural həcmələri fərqli olsa da kapital, ekoloji faydalılığın ümumi toplumunda təbii qazın nefti üstələməsi şansı yetərli və aydın görünəndir. Böyük mavi axından optimal faydalanma aşağıdakı əsas üç sosial-iqtisadi və humanitar nəticəliyi ilə fərqlənəcəkdir.

- ❖ təbii qaz əlavə kapital qaynağı funksiyasını yerinə yetirəcək;
- ❖ energetik və iqtisadi təhlükəsizliyin təminatına yardımçı olacaq;
- ❖ ekoloji faydalılıq gətirəcək.

Təbii qazın daxili energetik balansda maksimum dominatılığın təminatı milli ekoloji mədəniyyətin yüksəlməsində əhəmiyyətini nümayiş etdirəcəkdir. Fikrimizcə, təbii qaz konsepsiyası ümumi energetik strategiyanın tərkib hissəsi kimi *«təbii qaz daha çox daxildə, neft isə maksimum dışarda»* prinsipinə əsaslanmalıdır. Yeni informasion vasitələr qaz ticarətini asanlaşmasına və birbaşa xidmət çevrəsində hərəkətinə imkan yaradır. Dünyada gedən analogi proseslərə müvafiq perspektivdə Azərbaycan İES-lərinin də təbii qazla işləmə sisteminə keçməsi labüd olacaqdır. Elektrik istehsal edən komplekslərin, sənayenin qaz tələbli sahələrinin, əhəlinin energetik təhcizatının qazla işləmə rejiminə keçidi qərarlaşdırılmalıdır. Bununla bağlı qaz emalı spesifik müəssisələrlə yanaşı kimya sənayesinin qaz resurslu istehsal zavadlarının da inşası proqramları hazırlanmalıdır. Qaz bolluğu heç də əvvəlki zamanlarda olduğu kimi, israfçılıq tendensiyaları ilə müşaiət olunmamalıdır. Hazırda təbii qazın nəqli sistemində sıxılmış qazın ötürülməsinin yeni texnoloji həlli axtarırları geniş vüsət almışdır. Yeni stirlinq texnologiyalar bu sahədə ümumi və rentabelli sıxılmış qazın nəql olunmasına imkan verir. Dünya praktikasında ayrı-ayrı sənaye sahələrinin mərkəzləşmədən azad olunması belə texnologiyaların tətbiqinə daha geniş imkanlar yaradır. Az qaztutumlu texnologiyaların mənimsənilməsi, qaz sənayesinin cihazqayırma sahələrinin yardılması, elmi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsi, bu sahədə

servis, konsaltinq xidmətləri sferasında rəqabətqabiliyyətli mövqeyin əldə olunması qarşıda duran prinsipal məsələlərdəndir.

Təbii qazın eləcə də neftin bolluğu heç də ona dəlalət etmir ki, enerji təminatı fasiləsiz rejimdə işləyəcəkdir. Bu resursların hətta təminatlı ölkələrində qıtlıq fəsadları baş qaldıra bilər. Elə yaşadığımız 2001-ci ilin yanvarında qüdrətli enerji təminatlı ABŞ-da, onun Kaliforniya ştatında müdhiş energetik böhran hələ də, yaddaşlardan silinməmişdir. Bu faktor isə qaz və digər enerjidaşıyıcılarla təchizatda səmərəli və çevik işlək infrastrukturun yardılmasının vacibliyini önə çəkir. Təbii qazla bağlı bütün texniki-texnoloji, iqtisadi-sosial məsələlər diqqətə gətirilən konseptul cəhətli geniş islahatlar strategiyasından keçir. Bunun üçün ilk növbədə təxirəsalınmaz tədbirlər kimi respublikanın tələbat qazını və gələcəkdə artıq qaz satışını və tranzit qaz aspektini müəyyən etmək, qaz ambarlarının gücünü tədricən 10 milyard m³ çatdırmaq, qaz emal edən, təmizləyən, maye və sıxılmış qaz istehsal edən mini zavodların tikintisini nəzərdən keçirmək, xarici şirkətlərlə bağlanmış müqavilələrə, aparılacaq geoloji kəşfiyyat işlərinə, qaz ehtiyatları göstəricisinə müvafiq olaraq respublikanın yaxın 20-30 ildəki qaz balansını müəyyən etmək, ARDNŞ-da səmt qazın tam tutulmasını təşkil etmək, qaz hasilatının maya dəyərinin aşağı salınması tədbirlərini həyata keçirməklə onun liberal tənzimlənən qiymət siyasəti aparmaq, satışın akkreditiv formasına keçidə üstünlük verilməlidir. Bununla belə, kommersiya və iri qaz istehlakçısı olan sənaye müəssisələrində müasir çevik sistemli qaz sayqajlarının qurulmasına nail olmaq, qaz itkisinin həddinin minimuma endirərək onun dünya standartları və texnoloji səviyyədə olmasını təmin etmək, qaz pulunun, xüsusən isə əhalidən yığılması rejimini möhkəmləndirmək, elitər yaşayış massivlərindən başlayaraq əhaliyə qazın verilməsini «kart sayğaclarının» vasitəsi ilə təmin etmək və digər təşkilati, iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsinə nail olmaq gərəkdir.

Fikrimizcə sadalanan strateji məqamlar təbii qaz islahatının nəzəri əsasları kimi aşağıdakı prinsipləri ehtiva etməlidir;

- geniş dövrüyyəni əhatə edən mümkün vahid qaz sektorunun diversifikasiya modelində unifikasiyası;
- resurslar və potensialın geniş inspeksiyasının aparılması;
- modern, maneəli yeni infrastrukturun yaradılması;
- elektrik enerjisi istehsalının qaz sistemli iş rejiminə keçidinin gerçəkləşdirilməsi;
- tsikli mərhələləri əhatə edən daxili və ixrac qaz balansının hazırlanması;
- böyük mavi axının təmin edilməsinin ekoloji əsaslandırma və ekoloji səmərəlilik proqramının hazırlanması;
- emal, istehsal və təchizat sferasında özəl və qarışıq səhmdar əməkdaşlığa keçid mexanizmlərinin hazırlanması və gerçəkləşdirilməsi;
- abonent sistemində peqament və akkreditiv təyinatlı maliyyə texnologiyalarının tətbiqi;
- Qaz fondu və Qaz bankının təsisatı;
- ödəniş sisteminin, maliyyə dayanıqlığının möhkəmləndirilməsi, daxili audit şöbəsinin təşkili;
- nəzarət rejimini, təhlükəsiz işlək mühiti gücləndirən avtonom qurumların təsisatı;
- xidmət-servis işində «Nou-xou»ların geniş tətbiqinin stimullaşdırılması;
- əhəlinin enerji təminatını yaxşılaşdıran uzunmüddətli tədbirlər planının hazırlanması;
- rəşional, itkisiz işlək mühitin formalaşdırılması;
- idarəetmədə mütərəqqi menejment texnologiyasının tətbiqi.

Azərbaycanın qaz sektorunda islahatlar palitrasında digər çalılara da nəzər salmaq şansıdan istifadə olunmalı, praktiki iqtisadi əhəmiyyətli, xərc və məsuliyyəti nisbətən məhdud olan

tollinq və ya tranzit təhcizatçı modellərin seçim variantları da diqqət fokusundan yayınmamalıdır. İslahatlar strategiyasının qaz sektorunda əhatə dairəsi heç də nəzərdən keçirilən konturlarda tamamlanmır. Hər bir tezis strateji planın atributu kimi, subsektorlara bölünərək, həm də ayrıca təhlil obyektinə kimi, tədqiq olunur. Növbəti oçerklərdə qaz sektorunun ayrı-ayrı bölümləri mümkün araşdırma və analizə məruz qalmışdır.

4.2. Normativ hüquqi bazanın genişləndirilməsi

Azərbaycanda qaz sənayesinin təşəkkülü və inkişafı qeyd olunduğu kimi, Sovetlər İttifaqının mövcudluğu dövrünə təsadüf etmişdir. Buna görə də, qaz hasilatı, təhcizatı və sənayesi ilə bağlı baş qanunvericilik aktları, əsas normativ-hüquqi sirkulyar sənədlər Moskva tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır. İttifaq dağıldıqdan sonra dövlət müstəqilliyini bərpa edən respublikamız müvafiq qanunların müstəqil və həmçinin yeni reallıqlara, bazar prinsiplərinə uyğun olaraq yaradılması zorunda qalmışdır. Sadə olmayan bu işin yerinə yetirilməsi profesianallıqla yanaşı, həm də müəyyən ənənəvi təcrübə və səriştə tələb edirdi. Çoxsaylı problemlər mənğənəsində çarpışan respublikada ilk illər qaz sektoru ilə bağlı yeni qanunvericilik şəbəkəsinin formalaşması xüsusi diqqətdən bir qədər yayınmışdır. Digər tərəfdən bu sferada fəaliyyət göstərən qruumlarda da yeniləşmə təşəbbüsləri bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərdən zəif olmuşdur. Obrazlı deyimdə buzun sındırılması isə ötən əsrin sonlarına təsadüf etmişdir. İlk olaraq bu sahədə baş normativ-hüquqi sənəd «Qaz təhcizatı haqqında» qanunun qəbulu olmuşdur.

Qaz təhcizatı haqqında qanun layihəsi Azərbaycan Respublikası və xarici ölkələrin istilik enerji kompleksi üzrə qüvvədə olan qanunvericilik və digər sənədlər əsasında ilkin olaraq, «Azəriqaz» QSC-nin Qaz Problemləri İnstitutunda işlənilib hazırlanmışdır. Milli Məjlisdə müzakirədən keçdikdən

sonra «Qaz təchizatı haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunu qəbul edilmiş və 1998-ci ilin 28 sentyabrından qüvvəyə minmişdir. Müvafiq qanun qaz və maye halında enerjidaşıyıcısı kimi işlədilən bütün qaz növlərinin, o cümlədən, təbii qazlar da daxil olmaqla istehsalı, emalı, nəqli, saxlanması, paylanması, satışı və istifadəsi üzrə fəaliyyət növlərini tənzimləyir və energetika qanunvericiliyinin əsas prinsipləri üzərində qurulmuş qaz sahəsinin fəaliyyətlərini özündə əks etdirir. «Qaz təchizatı haqqında» qanununun qəbul edilməsinin milli energetik sektor üçün qiymətinin əvəzsiz olduğu ilə yanaşı, həm də bütövlükdə respublika üçün də əhəmiyyətli bir hadisədir. Bu qanun Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin, o, cümlədən sualtı kəbellər və boru kəmərləri ilə sərhədlərdən çirklənmə, iqlim dəyişiklikləri ilə bağlı müqavilələrin təsirini azaltmır.

Şübhəsiz ki, uzun müddət müstəqil dövlətçilik ənənəsindən kənar düşərək, müvafiq qanunvericilik sferasında müəyyən peşəkar mütəxəssis məhdudluğu problemi qəbul edilən qanunu da müəyyən qüsurlardan azad etməmişdir. Bununla yanaşı, «Qaz təchizatı haqqında» qanun heç də qaz dövriyyəsi ilə bağlı bütün sahələri əhatə etmir. Təbii qaz yataqlarının kəşfi, işlənməsi, hasilatı, ilkin emalı, nəqli, hazırlanması, hasilat məntəqəsindən təchizat məntəqəsinə qədər nəqli, eyni zamanda, mühərriklərdə yanacaq şəklində işlədilən qazın istifadəsi, nəqli digər qanunlarla tənzimlənməsi nəzərdə tutulmuşdur ki, onların da işlənilməsi və hazırlanması qəbul edilməsi zamanın ehtiyacına buraxılmışdır. Bununla yanaşı, qeyd olunmalıdır ki, qəbul edilən qanun üzrə sub normativ-hüquqi sənədlərin, təlimat və əsasnamələrin işlənilməsi və hazırlanması prosesi də ləng inkişaf edərək məntiqi sonluğa yetişməmişdir. Fikrimizcə, iqtisadiyyatın əsaslı inkişafı, böyük qaz hasilatı təmin olunduqca, təbii qazdan istifadə şəbəkəsi genişləndikcə bu istiqamətdə də təkmilləşmə prosesləri sürət

götürəcək, sahəvi tsikli tənzimləyən müvafiq yeni qanunlar işlənilib hazırlanacaqdır.

Qaz sənayesi və təsərrüfatında sahibkarlığın, biznes işinin inkişafı yeni qanunvericilik aktlarının qəbulu şəbəkəsini genişləndirilməsini şərtləndirir. Geniş dövrüyyədə qaz sektorunu tənzimləyən yeni qanunların qəbulu icra, təsərrüfat və eləcə əmək intizamını, təhlükəsizlik rejimini və digər nizamlanması vacib hesab edilən spesifik sahələrdə səmərəliliyi daha da artıracaqdır. Qaz təsərrüfatında əməyin mühafizəsi sferasında nəzarətin möhkəmləndirilməsi, qaz təsərrüfatının yeni təhlükəsizlik qaydalarının işlənilib hazırlanması diktə edir. Məlumdur ki, üstün keyfiyyətləri geniş nomenklatur siyahını xatırladan təbii qazın, həm də ani alışaraq partlayıştörəmə kimi, hələ ram olunmayan neqativ xüsusu cəhəti onunla davranmada əlahiddə rejimin tətbiqini şərtli edir. Ona görə də, texniki-iqtisadi yönümlü reqlametasion normativ aktlarla yanaşı, təhlükəsizliyi təcrid edən nizamlayıcı təlimatlarında işlənilib hazırlanması vacib məsələlərdəndir. Ümumiyyətlə isə, texnik tərəqqi, bazar münasibətləri, müstəqillik və digər bu kimi aspektləri nəzərə alıb bu sahədə yeni qaydalar sistemini yaratmaq lazımdır. Burada əlahidə neft və qaz haqqında böyük istehsalat rejimini əhatə edən qanunlar toplusunun işlənməsi önə çəkilməlidir. Ümumi götürdükdə qazla bağlı qanunlar, normativ-hüquqi aktlar şəbəkəsi olduqca geniş miqyaslıdır. Belə şəbəkəlilik hər bir istiqamət üçün əlahiddə qanunlar qrupunun işlənməsini şərtləndirir. Bunla yanaşı məxsusi normativ aktları qaz kodeksi formasında paketləşdirmək də əhəmiyyətli ola bilər.

Qaz qanunvericiliyi ilə bağlı mütərəqqi vəziyyət daha çox inkişaf etmiş ölkələrdə təşəkkül tapmışdır. Rusiyada da bu sahədə görülən işlər yüksək qiymətləndirilir. Bu da təbiidir. Planetin 1№-li təbii qaz potensialı ölkəsində müvafiq işlərin səviyyəsi də, ön sırada dayanmalıdır. Ölkədə qazla bağlı çoxsaylı qanunların qəbulu artıq həmin sahənin daha preferik

guşələrini əhatə edir. İlin sonuna qədər ölkədə neftli qaz (*səmt qazı*) haqqında Dövlət Dumasında federal qanunun qəbulu gözlənilir. Şübhə yoxdur ki, respublikamızda təkrar-təkrar vurğuladığımız böyük qaz hasilatı dinamik inkişaf müstəvisinə keçid etdikcə təbii qazla bağlı silsilə qanunlarda həyata vəsiqə alacaqlar. Qanun təkmilliyi dövlətin mühüm vəzifəsi kimi öndə gedir. İqtisadiyyatı idarə edilməsində dövlətin ən mühüm funksiyalardan biri də məhz mütərəqqi qanunların qəbulu, onların ədalətli icrası ilə bağlıdır. Psixoloji isbat belədir ki, qadağa daha çox libido-həzz gətirir. Qədim Çin filosofu Lao Szi qanunlara rəğmən demişdir: «Ölkədə nə qədər qadağanedicilər qanunlar var, xalq yoxsul olur. Qanun və qərarlar artdıqca oğru və quldurların sayı da artır». Bəzən qanunların simvolik xarakterliliyi, onların obyektiv reallığını əks etdirməməsi ictimai fikirdə müxtəlif təzadlar yaradır. Qanunlarda ziddiyyətlər, boşluqlar, subyektiv təhrifli müddəalar reallığı əks etdirməyən maddələr istehza obyektinə çevrilir. Belə təzahürləri ingilis yazıçısı Siril Parkinson özünün eyni adlı «Parkinsonun qanunları» kitabında satirik və ibrətli səpgidə çox gözəl əks etdirmişdir. İstehza və zarafatlar üzərində qurulan həyati gerçəkliklər müəllifin yumoristik təhlilində təzadlı obrazını alır: «xərclər gəlirlərin səviyyəsinə çatmaq üçün yüksəlir, tabədə olanların sayı istehsal həcmindən asılı olmayaraq daim artır, iş onun yerinə yetirilməsi üçün verilən bütün vaxtı aparır». Təhlildə bu çalarlardan istifadəyə müraciət onunla bağlıdır ki, bizim də iqtisadi həyatımız belə təzadlardan azad bir zona deyildir. Əksinə belə təzahürləri sezilən məkanlardandır. İqtisadi aktivliyi, siyasi fəallığı ilə seçilən xalqın ədaləti də böyükdür. Şübhə yox ki, iqtisadi islahatlar dərinləşdikcə qanun təkmilliyi də bütün tərəfləri intizamlı təmin edən məcrada inkişafına çatacaqdır.

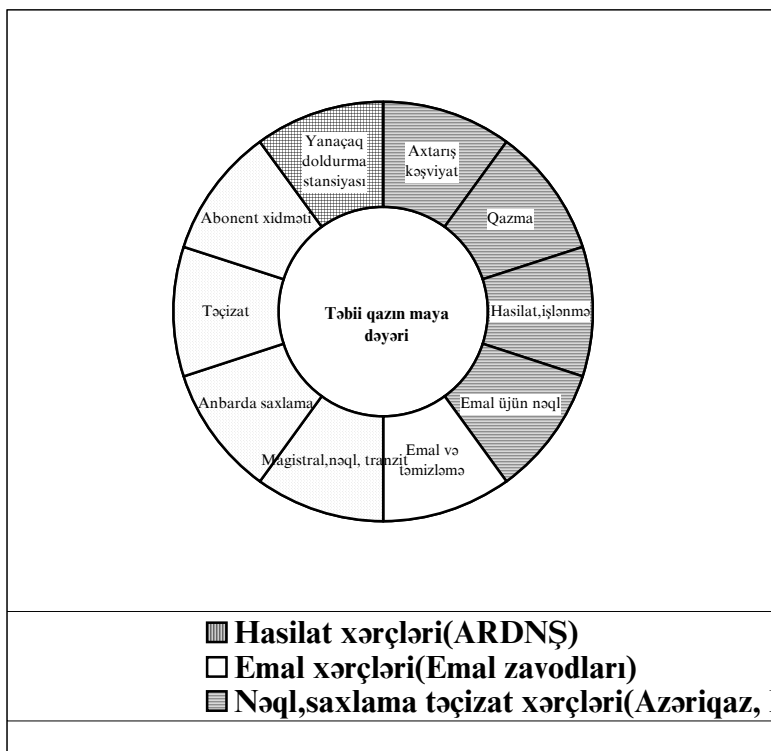
4.3 İstehsal xərcləri və qiymət təzadları

İstehsal xərcləri və ya məhsulun maya dəyərinin komponentlərini müəyyən edən qaydalar hər bir dövlətin fiksəl siyasətində özünəməxsusluğu ilə əksini tapır. Qərarlaşdırılan təsnifat, miqdar və limitlər daxili iqtisadiyyatda məhsulun istehsal xərclərini müəyyənləşdirən əsas normativ sənəd kimi qəbul olunur. Praktika ilə yanaşı, istehsal xərclərinin mahiyyəti, quruluşu, ölçü miqdarı da nəzəri-elmi əsaslı məzmunu malikdir. Yeni iqtisadi gerçəkliklər dinamik vəhdətdə istehsal xərclərinin praktiki və nəzəri cəhətlərini təkmilləşdirilməkdədir. İstehsal xərcləri iqtisadi səmərəliliyin mühüm hissəsini təşkil edir. İstehsal vasitələri, əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə, istehsalın, məhsul satışının və təsərrüfatın qənaətli təşkili nəticə e'tibarı ilə maya dəyəri göstəricisində əks olur. Maya dəyəri həm də dəyərin xüsusiləşmiş bir hissəsi kimi əmtənin dəyəri ilə xərclər arasındakı qırılmaz əlaqəni təyin edir. Məhsuldarlığın artması özünü canlı əmək məsrəfinin azaldılmasında göstərir və əmək haqqı vasitəsi ilə maya dəyərinin səviyyəsinə təsir edir. Sahəvi müstəvidə maya dəyərinin strukturu daimi kəmiyyət olaraq qalır və istehsalın üzvi quruluşu nə qədər yüksəkdirsə, istehsal olunmuş istehsal vasitələrinin dəyərinin xüsusi çəkisi də bir o qədər çox olur. Maya dəyərinin strukturunu və dəyişkənlik perspektivini bilməklə, onu azaltmaq yollarının təyinatı asanlaşır.

İstehsal xərclərinin optimallaşdırılması, iqtisadi təminatlı maya dəyəri normativinə nail olunma qaz sektorunda da aktual mövzu, operativ və strateji tənzimlənmə elementidir. İstehlakçıya çatdırılana qədər təbii qaz bir neçə məlum texnoloji prosesdən keçir. Hər bir tsikl ayrıca xərc tələb edir. Sonda bütün xərclərin kommulyativ məbləği yekun istehlak məhsulunun maya dəyərini təşkil edir.

Qaz sektorunu bütün dövriyyədə əhatə edən xərclər şəbəkəsi aşağıdakı sxem diaqramda verilmişdir.

Qaz sektorunu bütün dövriyyədə əhatə edən xərclər şəbəkəsi

Hər hansı bir istehsalat obyektində əlavə xərclə yüklənən təbii qaz son nəticədə xarici bazara əlverişli çıxış tapırsa onun qeyri-rentabellik məsələsi o, qədər də kəskin xarakter daşımır. Lakin bu o, demək deyildir ki, əlahiddə çıxırmadan fərqli olaraq, neftlə birlikdə hasilatda onun istehsal xərcləri önəm daşımır. Səmt qazın neftdən ayrılmasının özünün də, xeyli texniki prosedurları vardır. Hətta bu qazın istehlak effekti məhdud olduğu məqamlarda belə, onun yandırılması da xərc tələb edir. Digər tərəfdən əksər qazı dənizdən çıxarılan

respublikada təbii və ya neftli qaz kateqoriyasından aslı olmayaraq, onun hasilat infrastrukturunun inşası və saxlanması ilə bağlı xərcləri təssəvür etmək çətin deyildir. Sonrakı emal, nəql və təchizat kompleksi isə daha çox xərc aparan sahələrdəndir. Bu silsilədə hazırkı faktiki işçi sayı 20 min personalı əhatə edir. Bütün bunlar isə istehsal xərcləri ilə bağlı məsələnin daim diqqət orbitində olmasını qaçılmaz edir.

Qaz təsərrüfatında hazırda respublikada istehsal xərclərinə təsir edən ən mühüm amillərdən biri qeyd olunduğu kimi, işçi sayının texnoloji potensialla tam uyğun gəlməməsidir. Qaz təchizatı sistemində satış qazının, istehsal xərclərinin və maya dəyərinin müəyyən edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir. Uzun illər qazın istehsal xərcləri ilə bağlı normativlər Sovetlər İttifaqının mövcudluğu zamanı Moskvada həll edilərək, icra üçün yerli orqanlara göndərilirdi. Təchizat qazının istehsal xərclərinin komponentləri isə respublikanın preqativində idi. Dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra, satış qazının istehsal xərclərinin də müəyyən edilməsi öz mütəxəssislərimizin sərəncamına keçmişdir. Yeni reallıqlar qazın maya dəyərinin məsrəf elementlərini də dəyişikliklərə məruz qoymuşdur. Hazırda qazın satışının maya dəyəri çox yüksək həddə çatmışdır. Qeyd olunduğu kimi, son illərdə ARDNŞ-də qazın hasilat xərcləri orta hesabla 80-90 min manat olduğu halda «Azəriqaz» QSC-yə 1000 kub metr qaz bundan xeyli ucuz, hasilat maya dəyərinin təxminən 70%-i miqdarında satılır. Burada da müvafiq hesablamalar əsasında daxili xərclər qazın alış qiymətinə əlavə edilməklə onun orta maya dəyəri 100-110 min manat həcminə yüksəlir. Bir cəhət də vurğulmalıdır ki, qiymət hesablamalarında əvvəlki zamanlarda Türkmənistandan alınan qaz üzrə müəyyən məbləğlər də əksini tapır. Aparılan təhlili araşdırma göstərir ki, ölkədə təbii qazın istehsal xərclərini müəyyən edilməsinin dəqiq normativ metodologiyası yoxdur. Təbii inhisar subyektləri silsiləsinə daxil olan qaz

sektorunda istehsal xərcləri və maya dəyəri ilə bağlı təsbit olunmuş unifikasiya metodoloji normaların tətbiqini tapmaması zərərli tendensiyadır. Böyük qaz hasilatına başladığımız indiki məqamda, təbii qazın axtarış-kəşfiyyatından son istehlak məntəqəsinə çatdırılması ilə bağlı bütövlü xərcləri ifadə edən metodikanın işlənib hazırlanması təxirəsalınmaz vəzifəyə çevrilməlidir.

Təbii qazın istehsal xərclərinin təhlili simbioz olaraq onun qiyməti məsələsini önə çəkir. Bu gün daxili bazarda onun qiyməti məsələsi ciddi sosial ovqatlı olmasa da sabahkı böyük istehsalda problem daha ciddi təyinatlı, milli-iqtisadi və həm də siyasi əhəmiyyətli olacaqdır. Öz növbəsində perspektivli qazın qiyməti məsələsi artıq indidən proqnozlu, iqtisadi-mənfəətli hesablanmanı diqqət edir. Uzunmüddətli rotasiyalı, çevik şkalalı qiymətqoyma metodikasının və bağlı strategiyanın işlənib hazırlanması indidən marketoloji işlərin aparılmasını şərtləndirir. Menecmentin yaradıcılıq funksiyası olmaqla marketingin fəaliyyəti tələb və təklif qovşağı bazarında tərəflərin görüşünü təşkil etməkdən ibarətdir. Ona görə də bu bazar seqmetinin bizim hərəkətlər seçimimizdən asılı olmayaraq qaz sektorunda geniş tətbiqinə də fikir verməyimiz lazım gələcəkdir.

Bazar iqtisadiyyatında qiymətin ən mühüm əlaməti onun dövlətin tənzimləyici təsirinə sərbəstliyindədir. Sərbəst qiymətlər tələb və təklifin fəvqündə dayanaraq, dövlət əsarətindən uzaq olduğu kimi, tənzimləyici qiymətlər də tələb və təklifin inhisarındadır. Lakin bununla belə sərbəst qiymətlər dövlət təsirinə məruz qalmanı da sınıya bilər. Sərbəst qiymətlərdən fərqli olaraq tələb edilmiş qiymətlər dövlətin xalis inhisarına bağlıdır. Qiymət siyasətində məqsədlər uzunmüddətli və qısamüddətli mərhələlərdə nəzərdə tutulur. Qiymət siyasətində uzunmüddətli mərhələdə satışın təminatı, mənfəətin maksimallaşdırılması formalaşmış bazarın saxlanması prioritet vəzifə kimi qarşıda durur. Qısamüddətli mərhələdə bu strategiya mövcud qiymət liderliyinin saxlanması, potensial rəqabətin məhdudlaşdırılması,

bazarın sabitliyi, imicin qorunması qiymətə, tələbə təsir edən amillərin mühafizəsini nəzərdə tutur.

Təbii qazın istehlakçılara çatdırılmasında 50%-dən çox üçüncü ölkələr iştirak edir. Bununla belə, tranzit prosesinin geniş yayılmasına baxmayaraq bu sahədə beynəlxalq hüquqi öhdəlikləri təmin edən qaydalar işlənilib hazırlanmamışdır. Lakin beynəlxalq ticarət təşkilatlarının bu sahədə qaydaları olsa da, onun təsir sferası təşkilatdan kənar ölkələrə şamil olunmur. Avropa energetik xartiyası da yalnız dövlət daxili konfliktlərdə tranzitə mane olan öhdəlikləri ehtiva edir. İndi təbii qazın əhəmiyyətinin artması fonunda dünya bazarında onun qiymətinin yüksəlişi gözlənilir. Kompaniya Lehman Brothers 2000-2002-ci illər üçün qazın qiymətinin artacağına proqnozunu verir. Bu proqnoza görə qiymətlər 2001-ci ildə 3,5 dollar əvəzinə 4,2 dol/mln. BTE, 2002-ci ildə 2,8 dollar əvəzinə 3,5 dol/mln. BTE təşkil edəcəkdir. Bu gerçəkliklər bizim gələcək mövqeyimizi ümidli etsə də, biz sakit ovqatlı hisslərə qapılmadan təbii qazın qiymət strategiyası ilə bağlı fundamental işlərimizi qətiyyətlə və ardıcıl surətdə aparılmasını təşkil etməliyik.

Aparılan təhlil bir daha əsas verir ki, Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası dərinləşdikcə, daxili təsərrüfat əlaqələri bazaryönümlü məzmun aldıqca, qiymətinin müəyyən edilməsində nəzərdən keçirilən praktiki və metodiki prinsiplərdə həllini tapacaqdır. Onun tənzimlənməsi dövlətin nəzarətindən tam çıxmasa da liberal xarakter alaraq, köhnə yataqlarda istismarın rentabelli davam etdirilməsinə başlıca zəmin olacaqdır.

4.4. Borclar probleminin təcrid edilməsi və səmərəli maliyyə sisteminin təşkili

Köhnə təsərrüfat sisteminin dağılması ilə əlaqədar makroiqtisadi tarazlığın pozulması, ənənəvi ticari əlaqələrin, bazarların itirilməsi və bu proseslərə hazırsızlıq yeni iqtisadi münasibətlərin qurulmasına ləngidici təsir etmişdir. İndiki

reallıq, hadisələrin dialektik məntiqi axını mövcud iqtisadi strukturların, istehsal münasibətlərinin bazar prinsiplərinə transformasiyasının daha yüksək templərlə sürətləndirilməsini şərtləndirir. Müasir mərhələdə ən ümdə lokal məsələ keçid və adaptasiya prosesinin son dərəcə qısa zaman kəsiyində reallaşdırılmasından ibarətdir. Burada təbii sərvətlər, maddi imkanlar potensialı nəzəri planda optimal görünsə də, heç də məqsədli nəticəni tamamlamır.

Yeni iqtisadi sistemə keçiddə Azərbaycan iqtisadiyyatının üzləşdiyi çətinliklərdən biri də borclar və yaxud da daha böyük diapazonda geniş tədqiq hədəfli ödəməmələr problemidir. Ödəməmələr respublikamıza da bir qədər də ittifaqın tənəzüllü zamanlarından keçərək miras qalmışdır. Lakin ittifaq zamanında çox da sürəkli və miqyaslı olmayan borclar ciddi nəzarətə götürülmüş, tənzimlənmiş və bu meylə qarşı inzibati tədbirlər görülmüşdür. Mövcud problem indinin özündə də bütün postsovet ölkələrində müəyyən fərqi nişanələrlə qalmaqda davam edir. Bazar iqtisadiyyatı sisteminə istiqamət götürmüş bu dövlətlərdə problemi müxtəlif biçimdə həll etməkdədirlər. Respublikamızda da borclar şəbəkəsində aparılan tədbirlərin qiymətləndirməyə əsasları vardır. Lakin bununla belə köhnə borcların qaytarılmasında irəliləyişlər nəzərə çarpsa da yenilərinin yaranmasının qarşısını almaq mümkün olmamışdır. Qəbul olunan çoxsaylı qərarlar borcların qarşılıqlı əvəz edilməsi, struktur dəyişiklikləri, barter prosesi və digər tənzimləyici tədbirlər qənaətedici nəticələrlə hələ ki, tam müşayət olunmamışdır.

Məhdud ödənişqabiliyyətliliyində müəssisələrin haqqını çevik ödəyə bilmədiyi enerjidaşıyıcılarından, kommunal və nəqliyyat xidmətlərdən istifadə etməsi keçid iqtisadiyyatına xas olan xüsusiyyətlərdəndir. Müvafiq büdcə maliyyələşməsinin olmadığı və ya dövlət büdcə kəsiri ilə əlaqədar olaraq xeyli büdcə təyinatlı təşkilatlar da yanacaq-energetika kompleksi müəssisələrinin nəqliyyat-kommunal xidməti idarələrinə olan

borcları qaytarmaq qabiliyyətli deyildirlər. Respublikamızda fəaliyyət göstərən və yaxud da fəaliyyəti müvəqqəti dayandırılmış istehsal, xidmət müəssisələri, büdcə təşkilatları elektrik enerjisinə, qaz, su təchizatı, kommunal xidmətlər üzrə müvafiq kreditor borclarına malikdirlər. Əhalinin də kreditor borcları milyardlarla manat həcmindədir. Dövlətin inhisarında olan enerjidaşıyıcıları, xidmət-təchizat üzrə yaranmış borcların yığılmasının səmərəli təşkil olunmaması, bu sahədə israfçılıq, qeydə alınmama, uçotdan yayınma və digər neqativ hallar ölkə iqtisadiyyatının inkişaf templərində əks olunur. Biz energetik kompleksdə borclar problemini təhlil etdikdə heç şübhəsiz ki, müvafiq məsələyə tədqiqat predmetimizin leymotivini təşkil edən qaz sektorundakı reallıqlara daha çox diqqəti cəlb edilməsinə önəm veririk. Bununla belə, respublika iqtisadiyyatının bu mühüm sahəsində yaranan təzadlı meylin lokol olmadığını, həm də onun ümumi fonunda daha çox energetik sektordakı şəbəkəliliyinə nəzər yetirməyin labüd və zəruri əsaslılığını şərtləndiririk.

Qaz təsərrüfatı sistemi debitor və kreditor borclarının ən geniş təşəkül və sığınacaq məkanlarındanır. Respublikada əksər borcları yanacaq enerji kompleksi və məhz onun təchizat-xidmət strukturları o cümlədən, qaz təsərrüfatı əhatə edir. Ölkənin Yanacaq Energetika Kompleksinə daxil olan üç iri istehsal qurumu, «Azəriqaz» QSC, «Azərenerji» SC və ARDNŞ-in Dənizdə Neftqazçıxarma İstehsalat Birliyinin bir-birlərinə borcları yüksək səviyyədədir. İndi bu borclar trilyon manat hesablı ölçüdədir. Bu borcları yeni yaradılmış Yanacaq Energetika Nazirliyi öz əhatə sektorunda zərərləşdirmək, təcrid etmək, mümkün daxili resturiksiya prosesi keçirmək təşəbbüslərində bulunmalı və reallaşdırmalıdır. Bununla yanaşı qeyd olunmalıdır ki, qaz təchizatı sistemi borcların yığılmasına görə həm də, digər funksional xüsusiyyətli qruplar arasında autsayderlər qrupuna liderlik edir. Əlbəttə bu görünüş acı hisslər doğurandır. Lakin gerçəkləşmiş mənzərə elə beləcədir.

Bunun üçün isə təchizat sistemində dəqiq hesablanmış proqramatik missiyyalı iqtisadi və hətta direktiv xusulu tədbirlərin görülməsi vacib və şərtlidir. Təhcizat şəbəkəsində köklü nəticələr verəcək kompleks, sistemli islahatlar proqramının işlənməməsi burada maliyyə böhranını kəskinləşdirir, bütövlükdə təsərrüfatın normal fəaliyyətinə ciddi təsir edir. İnteraktivasiya proseslərinin əhatəli, dəqiq aparılmaması, sayğacquraşdırma işinin qeyri-təkmilliyi və ləng inkişafı, satış pulunun yığılmasındakı səmərəsizlik, abonent sistemindəki qeyri-mütəşəkillik və digər analoji səbəblər ümumi toplumda maliyyə sisteminin dayanıqlılığına, çevikliyinə, təşkilatın ödənişqabiliyyətinə fundamental zərbələr yetirir. Satılan məhsulun ödəniş məbləğinin əksər hissəsinin geri qayıtmaması, pul dövriyyəsinə məhdudlaşdıraraq, istehsal ritminə pozucu təsir edir. Statistik məlumatlara görə, 2000-ci ildə Azərbaycan QSC istehlakçılara 432372,1 milyon manatlıq qaz satmışdır. Bunun 22,4%-ini, yəni 97040,1 milyon manatını ödəmək mümkün olmuşdur. Səhmdar cəmiyyətin 01.01.2001-ci il tarixinə borclarının miqdarı 1697934,9 milyon manat olmuşdur. Əksər borclar «Azərenerji» SC və əhalinin payına düşür. Bu şəbəkədə daha qabaritli borclar aşağıdakı təsnifatda verilmişdir:

ARDNŞ	48833,2	milyon manat;
Büdcə təşkilatları	70750,3	milyon manat;
Azərkimya DŞ	15462,6	milyon manat.

«Azərbaycan» QSC-nin 2000-ci ildə təhvil aldığı təbii qazı aşağıdakı kimi reallaşdırmışdır:

Əhaliyə	1701,6	milyon manat;
Sənayeyə	446,5	milyon manat;
Kommunal təşkilatlara	741,4	milyon manat;
ARDNŞ	115,4	milyon manat;
«Azərenerji» SC	1160,2	milyon manat;
Cəmi	4165,1	milyon manat.

İttifaqı dağıldıqdan sonra bazar iqtisadiyyatının tələbləri bir çox sahələrdə təmin olunmadığı kimi, qaz təchizatında da köhnə xidmət strukturlu rejim davam edir. Yeni mütərəqqi üsullu şəbəkənin qurulması isə o, qədər də asan başa gələn iş deyildir. Bu da sahəvi, texnoloji, iqtisadi və hətta psixoloji amillərlə bağlıdır. Bazar tələbli iş qurmaq imkanları nisbətən böyük olan Rabitə Nazirliyi prosesin spesifikliyini nəzərə alaraq rabitə pulunu yığılmasında müvəffəqiyyətlərə nail olmuşdur. Belə ki, xidmət haqqını ödəməyən abonentlərin telefon rabitəsi dərhal kəsilir. Bu imkan ondan irəli gəlir ki, ATS-lərdə hər bir abonentin ayrıca rabitə xətti var və onu istənilən vaxt kəsmək mümkündür. Lakin elektrik enerjisi, su, qaz təchizatında bunları etmək mümkün deyildir. Bunun üçün də sahədə müvafiq mütərəqqi tənzimləyici üsulları axtarmaq, axtarmaq lazımdır. Belə üsulların isə dünya təcrübəsində sınılanmış variantları olduqca geniş və çoxcəhətlidir.

Müəssisələr arasında olan qarşılıqlı borcların azaldılması istiqamətində dövlət müəyyən tədbirlər görmüş və görməkdədir. Təcrübə göstərir ki, qanun və qərarlar bəzən mükəmməl olmadığı üçün onların icrası da qismən təmin edilir. Problemə institusional yanaşmada əsas cəhət kimi, dövlətin büdcə təşkilatlarının xidmət, kommunal, enerji xərclərini ödəməməklə özünün ödəməmələri təhrik etməsi önə çəkilir. Ümumiyyətlə, borcların keçid dövrü üzrə təhlildə əksər mütəxəssis rəyi, elmi-analitik tendensiya bu institusional baxışı önə çəkir. Borclar probleminə bir çox digər qanun və qərarların işlənməsi təmin olunmur. Məlum olduğu kimi, borclar məsələsində respublikada «Müflisləşmə və iflas» haqqında qanun mövcuddur. Qanun isə hələ ki, heç bir müəssisədə tətbiq olunmamışdır. Şübhəsiz müflis və iflas müəssisələr vardır və onlar çox güman ki, hamılıqla dövlətə məxsusdur. Dövlət isə bu müəssisələrin normal işləməsini və yaxud da onların özəlləşməsini təmin etməlidir. «Enerji resurslarından səmərəli istifadə haqqında» qanuna əsasən bu

resursların səmərəli istifadəsinə nəzarəti həyata keçirən enerji nəzarəti təşkilatı yaradılmalıdır. Qanuna görə bu təşkilatın səlahiyyətləri çox genişdir. Məhz bu qurum tam yaradıldıqdan sonra bu sahədə israfçılığa son qoyula bilər. Sırr deyil ki, debitor və kreditor borcları məsələsində də şişirtmələr mövcuddur. Yeni qurum uçotdan yayınma və digər neqativ hallarının qarşısını ala bilər.

Borcların azaldılması daim dövlətin diqqəti altında olmalıdır. İndiki iqtisadi-siyasi durumla əlaqədar çoxlu güzəştlərin, imtiyazların olması da prosesə öz təsirini göstərməkdədir. Görünür bu sahədə kifayət qədər təcrübə əldə olunmamışdır. Əhaliyə xidməti yaxşılaşdırmaq, bu sahədə borcların olmamasını təmin etmək üçün sahədə özəlləşdirmə aparılmalıdır. İlk öncə elitar yaşayış massivlərində su, qaz və elektrik enerjisi ilə təchizatı özəl təşkilatlara vermək lazımdır. Burada vurğulandığı kimi, Avropa ölkələrinin qabaqcıl təcrübəsindən də istifadə etmək, xüsusən kontinent ölkələrində tətbiq olunan kart sistemi sayğacları quraşdırılmasına üstünlük verilməlidir. Belə ki, sahədə özəlləşdirmə abonent xidmətində səmərəliliyi yüksəldəcək, kart sistemli xidmət isə pulunun əvvəlcədən ödənilməsini reallaşdıracaq və borclar probleminin həllinə təkan verəcəkdir. Əhalidən keçmiş borcların yığılmasını müvafiq inzibati-iqtisadi tədbirlərlə, dövlətin sərt nəzarət proqramı ilə reallaşdırmaq, xüsusən də bu işə yerli icra orqanlarını cəlb etməklə həlli daha mümkünaatlı və səmərəlidir.

İqtisadi fəaliyyətdə maliyyənin əlahiddə rolu vardır. İstehsal dövriyyəsində maliyyə aktları paralel olaraq bütün təsərrüfat əməliyyatlarında əks olunur. Maliyyə həm də məhdud pul vəsaitlərinin zaman və qeyri-müəyyənlik şəraitində bölgüsünü təmin edən ən universal iqtisadi alətdir. Qaz sektorunu əhatə edən qurumlarda da maliyyə məsələsinə diqqətin artırılması vacib məsələlərdən ən öncəsi hesab edilir. Məlum olduğu kimi, qaz təchizatı sistemində satış məhsulunu reallaşmasından əldə edilən pul vəsaitlərinin yalnız 20-25%-i

geri qayıdır. Satışdan daxilolmalar isə heç də tamılıqla nağdı pul formalı olmur. Belə tendensiya isə sistemin həyat qabiliyyətini məhdudlaşdırır, onu əksər mühüm ödənişlərdən təcrid edir. Bu sayaq iş rejimi demək olar ki, «Azərbayq»ın yarandığı ilk anlardan start götürür. Çevik ödəniş fondlarının yaradılmaması sistemi ilə işləmə prinsipi həm də qənaətçiliyə, az olan maliyyə resurslarından da səmərəli istifadəyə ziyanlar yetirir. İndi müvafiq fondların formalaşdırılması simvolik səviyyə daşıyır və faktiki olaraq banklarda bu yönümdə müvafiq hesab açılmır və fond yığımı prosesi gerçəkləşdirilmir. Digər tərəfdən ödəmələr problemi də fondyaratma prosesinin qarşısını alan başlıca faktora çevrilmişdir.

İqtisadiyyatın strukturunda köklü dəyişikliklər baş verdiyi müasir mərhələdə yeni təsərrüfat sisteminə uyğun təsisatlar və iqtisadi münasibətlər qurulur. Lakin borclar problemin həllində hələ ki, belə köklü dəyişmələr təşəkkül tapmır. Maraqlı hallardan biri də burada bir çox mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları öz təsərrüfatlarında mövcud olan daxili borcların qarşılıqlı əvəz olunmasına yetrli yanaşmaması ilə bağlıdır. Müvafiq orqanlar bəzən sırf təsərrüfatçılıqla məşğul olaraq, tənzimləyici funksiyaları yerinə yetirmirlər. Borclar probleminde dövlət öz təsirli tədbirlərini görməlidir. Özəlləşdirmə ilə əlaqədar bir çox müəssisə və təşkilatlarda proses zamanı onların borclar problemi əhatəli həllini tapmır. Yeni sahibkarlar isə təbii ki, köhnə dövləti borcları geri qaytarmağa ciddi səylər göstərmirlər. Qazın verilməsi dayandırılmış rayonlarda hətta fəaliyyət göstərən müəssisələr belə keçmiş borcları daha qaz almadıqları üçün geri qaytarmağa həvəs göstərmirlər. Bəzən bir neçə milyon manata özəlləşdirilən müəssisənin tək cə enerjidaşıyıcılarından istifadəyə görə milyard manatlarla hesablanan borcları olur. Çox zaman da özəlləşdirmə prosesində qiymətləndirmədə belə borclar subyektiv xüsusda dəqiq hesablanmır, uçotdan yayındırılır və yaxud da müəyyən güzəştlərin tətbiqi hesabına

ləğv olunur. Özəlləşdirilən müəssisə və təşkilatların borc problemini tənzim edən qanun və çoxsaylı hökumət qərarları mövcuddur. Fikrimizcə müvafiq normativ-hüquqi aktların özündə də yenidən işlənmə üçün əsaslar yaradan cəhətləri vardır. Məhz bu cəhətlər qərarvermə subyektivliyində əks olunur. Şübhəsiz ki, bu neqativ meylin qarşısını alan ciddi iqtisadi mexanizmlər tətbiq edilməlidir. Apardığımız araşdırmaların nəticələrini ümumi planda tezislər şəklində aşağıdakı formada ifadə etmək olar:

- + borcların dəqiq inspeksiyasının aparılması;
- + pul dövriyyəsini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə fiskal-vergi siyasətində ödəməmələri təcrid edən ödəniş sistemlərinin, maliyyə proseduralarının, yeni borcların yaranmasına rəğmən müvafiq iqtisadi texnologiyaların işlənilib hazırlanması və tətbiqi;
- + vergi məqbulunu formalaşdıran meyllərdən imtina etmək;
- + qaz sektorunda veksəl və faktoring strategiyasına keçidin sınıanması və tətbiqi;
- + energetik kompleksdə qabaqcadan ödəniş və akkreditiv sisteminin təminatına nail olmaq;
- + çevik maliyyə münasibətlərini tənzimləyən ödəniş qrafiklərinin hazırlanması;
- + xidmət sektorunda imtiyazlar sisteminin korrekte edilməsi.

Rəhbələrdə maliyyə cavabdehliyini artırmaq, dövlət himayəçiliyindən, subsidiyalardan çəkinmək, mükəmməl qiymətqoyma siyasəti, vergi islahatları aparmaq, mülkü məcəlləyə ödəməmələr üzrə məsulliyəti sanksiyalaşdıran maddələr daxil etmək, ümumiyyətlə, köhnə sistemin demontajını gərcəkləşdirmək qeyri-ödəmələrin tarixə qovuşmasının sürətləndirəcəkdir. Bununla belə konyukturaya müvafiq olaraq hər bir sahə üzrə borcların qarşılıqlı əvəzləşdirilməsi, dondurulması, restruktizasiyası orta müddət

üçün struktur xidmət servis təşkilatları ilə büdcə arasında müvafiq normativlərə, limitlərə uyğun olaraq müəyyən natural mübadilə, klirinq əməliyyatlarının aparılması planda spesifik metodologiyanın işlənilib hazırlanması da, nəzərdən keçirilə bilər. Lakin bütün bunlar iqtisadi təhlükəsizlik mülahizələrini rəhbər yutaraq müəssisələrin davamlı işlənməsinə, maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına, rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsinə iqtisadi artımın təminatına və əsasən də mühasibat uçotu proseduralarının deformasiyaya uğramamasına xidmət etməlidir. Ödəməmələr probleminin həlli Azərbaycanın qaz sektorunun da bazar prinsipləri ilə tam işlənməsinə təkan verəcək, ölkəmizin iqtisadi dirçəlişində yeni mərhələsini açacaqdır.

4.5. Əhalinin enerji təminatının yaxşılaşdırılması problemləri

Energetik sektorun səmərəliliyinin artırılması enerji potensialından rəşional istifadə, əhalinin və iqtisadiyyatın enerjidaşıyıcıları ilə təminatı daim dövlətin diqqət mərkəzində olan prioritet sahələrdəndir. Sovetlər İttifaqının mövcudluğu illərində əhalinin energetik tələbatları məsələsi mübahisəli, problematik xüsusiyyət daşımasa da qış mövsümünə hazırlıq prosesi mütamadi aktual müzakirə mövzusu, ciddi nəzarət obyektı olmuşdur. Bol enerji resurslu böyük məmləkətdə, xüsüsən də bu sıradan daha fərqli təminatlı Azərbaycanda Respublikasında əhalinin enerjidaşıyıcıları ilə təhcizatının pisləşəcəyi problemi ümumilikdə götürüldükdə sovet adamının düşüncələrinə sığmayan psixoloji hallar sırasını təşkil etmişdir. Bu cəmiyyətdə sənayenin, aqrar sektorun inkişafı, ərzaq təminatı, xalq üçün mallar istehsalı dominant sahələrdən olmuşdur. Dağılan İttifaq isə elə ilk anlardan planlı sistemə və qeyd olunduğu kimi, SSRİ kimi nəhəngə xas olmayan iki, daha mühüm iqtisadi konturda nastalci hissələrini biruzə verdi. Gələn

siqnallar maliyyə və enerji təminatı ilə bağlı aspektləri ifadə edirdi. Bazar iqtisadiyyatının fundamental təməlinin bərkiməyə start götürdüyü çağdaş zamanda istiqlala qovuşmuş və bu istiqlalı uzun zamanlarda belə dadmış istənilən məmləkət üçün siyasi müstəqillik və iqtisadi təhlükəsizlik qədər vacib olan digər mühüm məsələ energetik təhlükəsizliyin təminatı problemidir. Energetik təhlükəsizlik əksər təminatların atributu, qırılmaz rəbitəsidir. Bu gün Azərbaycanın dayanaqlı sabit ictimai-siyasi həyatı daxili çevrədə yetərli qədər də müvafiq faktorla bağlıdır. Məhz buna görə də, ölkəmizdə də enerji təminatı məsələləri daha çox nəzarətə götrülür, hökumət tərəfindən operativ tənzimlənmə statusunu möhkəmləndirir. Müvafiq sahədə daha qətiyyətli tədbirlər spektri respublika prezidenti H.Əliyevin əhalinin, iqtisadiyyatın enerjidaşyıcıları ilə təminatının yaxşılaşdırılması ilə əlaqədar fərman, sərəncam və göstərişlərində əksini tapır və görülmə tədbirlər mühüm əhəmiyyətli proqram sənədi kimi qiymətləndirilir.

Artıq bir neçə ildir ki, məişətdə qazdan istifadədə ölkə əhalisinin heç də hamısı yetəri təmin olunmur. Bununla belə, son 2-3 il ərzində əyalət mərkəzlərinə, ətraf ərazilərə təbii qazın verilməsi bərpa olunmuşdur. İctimaiyyətin razılığı ilə müşaiət olunan bu təqdirəlayiq hal həm də, regionlarda iqtisadi tərəqqi templərinin yüksəlişi stimullaşdırır. Bununla belə fasiləsizliklərlə əhatə olunan, mövsümü xarakter daşıyan bu tədbirlərin daimilik müstəvisinə keçidi də həllini tapmalıdır. Qış aylarında rayonlara verilən qazın tam və ya qismən kəsilməsi müəyyən gərginliklər yaradaraq əhalini alternativ yanacaq növlərindən istifadəyə sövq edir. Bu isə meşələrin, yaşılı zolaqlarının məhvə aparır, ekoloji təzadlarda əks olunur. Kənd rayonlarına öncə elan edilən limit və normalarda yanacağın verilməməsi əhalini sərt qış mərhələsində çətin vəziyyətə salır. Qaz balansının tərtibində və faktiki bölgədə nöqsanlar, qusurlu meyllər yanacaq resurslarından səmərəli istifadə də tarazlığın pozulmasına gətirir.

Təbii qazın təchizatında normativ və standartlar aspektində neqativ təzahürlü meyllərin mövcudluğu təkrar vurğulanmışdır. Belə hallar məişətdə işlədən qaz aparatları və cihazları üzrə normativ yandırma tələblərinin qeyri-müvafiqliyində daha çox özünü büruzə verir. Qazölçü sayğacların geniş tətbiq edilməsindəki məhdudiyyətlər, digər tərəfdən imtiyazlı yanacağın çox böyük miqyaslılığı da problemlər şəbəkəsini kəskinləşdirir. Fikrimizcə, indiki məqamda respublikamızda hasil olunan yanacaq qazları ilk növbədə məişətdə istifadə olunması daha məqsədmüvafiqliyi ilə fərqlənə bilər. Məlum olduğu kimi, respublikamızda 8 milyondan bir qədər çox əhali yaşayır və orta hesabla 6 milyard kub metr təbii və neft qazları hasil edilir. Mövcud normativlərə görə məişətimizdə geniş yayılmış bir dördgözlü və bir suqızdırıcı cihaz üçün adambaşına 19 milyon kilokalori istilik törədən mənbə tələb olunur. Bir kub metr təbii qazın istiliktörətmə qabiliyyətinin respublika iqtisadiyyatında 8500-9000 kilokalori miqdarında təsbitliyini nəzərə alsaq, hər adam üçün bir il ərzində 225 kub metr qaz tələb olunduğunu müəyyənləşdiririk. Lakin hazırda respublika əhalisi faktiki olaraq 2 milyard kub metrdən çox qaz istehlak edir. Göründüyü, kimi burada yetərli ölçüdə səmərəsizlik mövcuddur. Digər tərəfdən elektrik enerjisindən də başlıca olaraq müxtəlif texniki məqsədlər və işıqlandırılmada istifadə olunmalı, evlərin qızdırılmasında elektrik cihazları və qızdırıcıların tətbiqi məhdudlaşdırılmalı, qaz itkilərinin azaldılması təmin edilməlidir.

Beynəlxalq aləmdə formalaşmış praktikaya əsasən illik qaz balansı öncə əhali, məişət və sənaye sektorları üzrə paylanır, yerdə qalan hissə isə enerji sektoruna verilir. Azərbaycanda isə bir qədər fərqli meyl hakimdir. Digər tərəfdən, elektrik enerjisi təsərrüfatında olduğu kimi təbii qazın da xeyli hissəsini istixanalar, uçotda olmayan kommersiya strukturları, qeyri-standart qaz cihazlarından istifadə edilən və

xəttə gizli qoşulanlar israf edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, respublikada 1,1 milyon qaz abonentlərinin istifadəsində 155 min standart qaz cihazları, 930 min qızdırıcı radiatorlar, 307 min qeyri-standart qaz kalonkalara, 35 min divar və 32 min kərpijlil peçlər vardır. Hesablamalara görə respublikada geniş intişar tapmış qeyri-standart qızdırıcı cihazlarının yandıra biləcəkləri qazın həcmi 2,6 mln. miqdarında ola bilər. Lakin statistik məlumatlara və hesabatlara əsasən bu növ qaz cihazlarından ildə orta hesabla 1,3 milyard kub metr qaz yandırılır. Bu hesaba isə qeydiyyatda olmayan çoxsaylı obyektlər və fərdi təsərrüfatlar daxil deyildir. Bu miqdar qaz isə orta həcmdə üç abonentin məsrəf normasına bərabərdir. Belə praktiki reallıq isə yüksək səviyyəli qeyri-səmərəliliklə müşayiət edilərək əhəlinin təbii qazla tələbatının dolğun ödənilməsində əks olunur.

Əhəlinin mavi yanacağa olan tələblərinin yüksək təminatında təcə inzibati meyın gücləndirilməsi şərtli deyildir. Həmişə əhəmiyyətli səmərəlilik nümunəsi kimi iqtisadi tədbirlər öncədir. Yeni islahatlar mərhələsi yüksək qaztutumlu obyektlərin, istehsal sahələrinin, istilik şəbəkəsi qurğuların az enerji məsrəfli sitemə keçidini, modifikasiyasını təxirəsalınmaz vəzifə kimi qarşıya qoyur. Mütərəqi innovasion-texnoloji nailiyyətlərin qaz təchizat sferasında tətbiqi yüksək səmərəliliklə müşaiət olunaraq praktiki reallıqlara görə orta hesabla 2 dəfəyədək qənaəti təmin edir. Lakin bu proses özülüyündə həmin texologiyalara köklənən yüksək investisiyalar tələbində bulunur. Hazırkı gerçəkliklər fonunda belə stimullaşma daxili dövlət mənbələr hesabına nisbi vacib hesab edilməsə də, fikrimizcə vətən sahibkarların bu işə cəlb edilməsi milli mənafeələrə cavab verir. Böyük qaz axınının təmin edilib edilməməsindən asılı olmayaraq, bu proses onsuz da insan solumunun tərəqqisi ilə məntiqi həllinə qovuşacaqdır.

Əhəli ehtiyacların enerjidaşıyıcıları ilə səmərəli təmin edilməsində maye, sıxılmış, qablaşdırılmış qaz yanacağından

da istifadəsi genişləndirilməlidir. Bu tələblər ilk növbədə maye qaz istehsalının özünün artırılmasını yeni müvafiq infrastrukturun yaradılmasını diqtə edir. Kommersiya effekti yüksək olan maye qaz biznesinin çiçəkləndirilməsi üçün də milli maraqlarla səsləşən varinatı, yenə də ölkə sahibkarlarının kapitalı ilə bağlamaq lazımdır. Çox mürrəkəblilik və hazırlıq tələb olunmayan bu prosesi milli sahibkarlar özəl spektrdə asanlıqla səmərəli obrazda gerçəkləşdirəcəklər.

Qətiyyətlə demək olar ki, respublikada əhaliyə enerji təminatının, xüsusən də, təbii qaz istehlakının normallaşdırılması imkanları çeşidli və çoxvariantlıdır. Bu vacib işin əməli kəndərində ilk öncə profesionalizmə, patriotizmə söykənən insan kapitalı dayanır. Optimal bölgü, direktiv-iqtisadi tənziqləmə energetik təminatın ən vacib struktur elementidir. Azərbaycanın bu spesifik sahədə də gücü, potensialı, kədr faktoru əsla şübhə doğura bilməz.

PERSPEKTİV İMKANLAR

5.1. Metan epoxası və Şahdəniz epopeyası

Azərbaycanın Sovetlər İttifaqı zamanı geniş oxucu kütləsi üçün nəşr edilən böyük və kiçik ensiklopediyalarında, coğrafi bilgi verən ədəbiyyatlarında Şahdəniz adlı anlayış, toponim, terminə rast gəlmək mümkün deyildi. Elə son 4-5 il öncəyə qədər də bu adın mövcudluğu yenə də çoxlarına bəlli olmamışdır. Lakin elə ötən əsrin son onilliklərində Azərbaycan geoloqlarının Xəzərin köksündə aşkarladıkları neftli-qazlı struktur böyük milli iftixar və qururdan güc alaraq Xəzərin şahı olmağın nəzəri tituluna layiq görülərək Şahdəniz adlandırıldı. Onun praktiki titulunun sertifikatı isə 1997-ci ildə təsdiqini tapan, konsorsium təyinatlı beynəlxalq neft kontraktında prezentasiya olundu. Lakin bu yaranış hələ Şahdənizin qabiliyyət imkanlarının miqyasını təyin etməyə tam müqabil deyildi. Qazılan ilk quyularda aparılan test işləri burada neftən çox təbii qazın və kondensatın olduğunu təsdiqlədi. Həcmə bağlı məsələ isə debatlarla müşayiət olunaraq olduqca qabarıq ahəng aldı. Mütəxəssislər buradakı qaz ehtiyatlarının miqyasını 100 milyard kub metrədən 300-400 milyard kub metr arası olmasını daha çox müdafiə etməkdəydilər. Lakin qazma işin davamlılığı, yeni elmi hesablamalar miqyasın daha böyük olmasını yəqin etdi. Xəzər geologiyasının mahir bilicisi məşhur neftçi-alim Xoşbəxt Yuzifzadə isə buradakı ehtiyatların daha nəhəngölçülü hətta 1 trilyon m³ civarında olduğunu ictimaiyyətə qətiyyətlə bəyan etdi. Əlbəttə buradakı ehtiyatların miqyas məsələsi olduqca əhəmiyyət kəsb edən məsələdir. Dünya ümumi qaz ehtiyatlarının az qala 1%-i həcmində hesablanan bu yataqda ehtiyatların dəqiq miqyası burada hasilat sona yetəndə daha aşkar bilinəcək.

«Şahdəniz» strukturunun kəşfiyyatı, pay bölgüsü və istismarı üzrə kontrakt 25 fevral 1997-ci ildən qüvvədədir. Burada ilkin olaraq BP/Statoyl alyansı 51%, TPAO 9%, NİOK 10%, Elf 10%, Lukoyl 10% və ARDNŞ 10% paylara malikdirlər. Hazırda Şahdəniz yatağının işlənməsinin birinci mərhələsi təsdiq olunmuş və 2004-cü ilin əvvəlinə kimi burada suyun 105 metr dərinliyində 10 quyuluq stansionar platforma, iki ədəd uzunluğu 100 km olan sualtı boru kəmərləri, Səngəçaldə isə yeni qaz terminalı və qaz emalı zavodunun inşası nəzərdə tutulmuşdur. Bu yataqdan ilk mərhələdə ildə 8,1 milyard kub metr qaz hasil olunacaq və gələcəkdə 15 milyard m³ çətdiriləcəkdir. 2001-ci ilin 7 mayında Azərbaycan prezidenti yanında BP şirkətinin layihələrinin təqdimatı mərasimində Şahdəniz strukturunda görülmək real işlərin geniş şərhi verilmişdir. Burada qeyd olunmuşdur ki, Şahdəniz hasilat və boru kəməri üzrə işlərin dəyəri 2,5-2,7 milyard dollar həcmindədir. Bir neçə mərhələdə istismar olunacaq bu nəhəng yataqdan hasil ediləcək qazın ixracatı üçün ölkədə mövcud qaz kəmərlərinə paralel boru kəmərlərinin tikintisi də zəruridir. Azərbaycan və Gürcüstan ərazilərindən Türkiyəyə uzanan bu yeni boru kəmərinin Gürcüstan sərhəddinə qədər olan hissəsi 700 km-dir. Türkiyə hissəsini son məntəqə Ərzuruma qədər «Botaş» şirkəti tikəcəkdir. İşlərin rəvan gedişi təqdirində Şahdəniz qazı 2004-cü ildə Türkiyəyə çətdiriləcəkdir. Təbii qazla yanaşı Şahdəniz yatağında olan kondensat isə ölkədə hasil ediləcək neftin miqdarını 2007-ci ildə 50 milyon tona yüksəlməsinə yardım edəcəkdir. Yataqdan hasil edilən neft və qaz öncə Səngəçal terminalına çətdirilməlidir. Bunun üçün isə terminalda modernləşmə və rekonstruksiya işləri aparılacaq, onun illik gücü neft və kondensat üzrə 26,5 milyon tona, təbii qaz üzrə isə 11 milyard m³ çətdirilməsi nəzərdə tutulur. Saxlamaq üçün anbarlara doldurulacaq tutum gücü 600 min m³-ə yüksəyə qaldırılmalıdır. Yataqda qaz hasilatı 2007-ci ildə 8 milyard m³ illik həcmə çatacaqdır.

Şevron, Şell neft kompaniyaları ARDNŞ-lə birlikdə Azərbaycanın qaz hasilatının perspektivlərini təhlil edən tədqiqat aparmışlar. Tədqiqatda Azərbaycanın uzun müddət üçün təbii qaza tələbatı və təklifi təhlil edilmiş, müxtəlif ssenarilər nəzərdən keçirilmişdir. 2000-ci ilin fevralında Şevron və Total şirkətləri Azərbaycanın qaz ixracı imkanlarını təsdiq edən tədqiqatı ARDNŞ-ə təqdim etmişlər. Ötən il Şevron və Acip şirkəti tərəfindən aparılan və Azərbaycanın cənub regionu sahil boyunca həssaslığı təhlil olunan tədqiqat işi qismən maliyyələşdirilmişdir. Türkmən qazının ildə 16 milyard m³ olmaqla, Türkiyəyə nəqlini nəzərdə tutan layihə Transxəzər dondurulmuşdur. Burada Şahdəniz faktoru təsir gücünü göstərmişdir. Yeni perspektivə rəğmən Azərbaycanın inşası nəzərdə tutulan bu kəmərlə vasitəsi ilə 50% ölçüdə daxili qazının ötrülməsi niyyətində israrı Türkmənistanın layihədən imtina etməsi ilə müşaiət olunub. Məsələdə Şahdənizlə bağlı reallığı anlamaq gərkdir. Axı buradakı nəhəng ehtiyatların geniş miqyaslılığı ondan təkcə respublikanın daxili ehtiyacları üçün istifadə səmərəsizdir. Digər tərəfdən, layihənin məyusluğu fonunda bizim özümüzün də əlahiddə qaz magistral kəmərinə sahib çıxmağımız imkanı da artmışdır. Transxəzər layihəsində həm də, milli mövqə nümayiş etdirərək, kəmərlə öz ərazimiz boyunca tam sahib olmaq şansına nail olma da təsir göstərmişdir. Bu məqama analogiya olaraq qeyd olunmalıdır ki, Ukraynanın tranzit qazının ötrülməsində magistral qaz kəmərlərinə sahibliyi onun qazötürmə məsələsində əsas söz sahibi kimi, çıxışını təmin etmişdir. Bu baxımdan yeni qaz kəmərlərinin inşasında Azərbaycanın kəmərlə əsas mülkiyyət sahibliyi məsələsi nəzərdən qaçılmamalıdır. Transxəzər layihəsindən Türkmənistan imtina etməsi yaranmış yeni vəziyyətdə Türkiyənin tələblərinin Azərbaycan tərəfindən ödənilməsi şansı kerçək mərhələyə keçmişdir. Bu mümkünlük isə qeyd olunduğu kimi, əsaslı dərəcədə Xəzər xəritəsində Şahdəniz ulduzunun parlaması ilə bahəm yaranmışdır.

Bakı-Tbilisi-Ərzurm qaz kəmərinin tikintisində Gürcüstanın mövqeyi də az əhəmiyyət daşımamışdır. İqtisadi resur imkanları məhdud olan ölkənin tarif probleminə həmişə daha çox faydalanmaq prinsiplərindən çəkinməməsini anlamaq çətin deyildir. Rusiyadan kəmərin çəkilişinin rentabelsizliyi, Ermənistanla müharibəli vəziyyət və nəhayət İranla sıcaq olmayan münasibətlər Gürcüstan alternativini önə çıxartmışdır. Burada isə geosiyasi özəllikdən daha çox iqtisadi mənfəət əldə etməyə üstünlük vermişlər. Təbii qazın qiymətinin dünya bazarında neft və mazutun qiyməti ilə funksional asılılığı böyükdür. Hazırda qiymət tərəddüdləri 70-120 dollar arası mövqeydədir. Dünya bankın xəbərdarlıqları ilə üzləşməsinə baxmayaraq qaz tranziti məsələsində Gürcüstan bir daha qətiyyət nümayiş etdirmişdir. Hər 1000 m³ qaz nəqlində orta hesabla 10 dollar istəyində olan ölkənin ucuz qiymətli qazla təmin etmək şərtində tarifi 2,5 dollara endirilməsində razılığa gəlməsinə nail olunmuşdur. Gürcüstan bu sövdələşmədən tranzit qazının 5%-i həcmində daxili ehtiyacları üçün 1000 m³-i 50 dollardan az olmamaqla son həddi yarım milyard m³ hesablanan qaz imkanları əldə etmişdir. Azərbaycan qazına Türkiyə ilə yanaşı İranın da marağı vardır. Sibir qazından keyfiyyət üstünlükləri ilə fərqlənən Azərbaycan qazı həm də hasilatın coğrafi məkanı kimi Qərbdə daha yaxın mövqeyliliyi ilə də fərqlənir. Bu cəhət isə heç şübhəsiz ki, onun mavi yanacağını daha cəlbedici edir. Şahdənizin parlaqlılığı çox gözləri qamaşdırmışdır. Regional qısqanclıq obyektinə olan Azərbaycan Şahdəniz gözəlinə sahibliklə daha da yüksələn maraqlar orbitinə düşmüşdür. Sovetlər İttifaqının süqutu yeni geopolitik mənzərənin açılışı ilə müşayiət olundu. Bu suqut həm də yeni energetik tələblərin, sosial düşüncənin yüksəliş məqamlarına təsadüf etdi. Geopolitik tədqiqatlar metodologiyasında quru və dəniz koteqoriyalarını ifadə edən qlobal geosiyasi prinsiplərə Azərbaycanın zəngin neft ehtiyatları ilə tuş gəlməsi onun siyasi-strateji reytinginin

yüesəlişində əks olundu. Əvvəllər Xəzərin o cümlədən, də Azərbaycanın siyasi-coğrafi çəkisinin yetərli qiymətləndirilməməsi sonradan məyusluqlara gətirdi. Tanınmış rus politoloqu Aleksandr Duqin özünün məşhur «Geosiyasətin əsasları» kitabında qeyd etmişdir ki, «SSRİ Xəzər neftinə xüsusi diqqət yetirməmiş, daha çox Şimali Avroasiyadakı yataqların işlənməsini inkişaf etdirməyə üstünlük vermişdir. Buna görə də, hazırkı nəzarət situasiyasında Xəzərin və Xəzər-Qaradəniz məkanı atlantizm və avroasiyaçılığın global qarşudurması məsələsinə çevrilmişdir».⁴ Şübhəsiz ki, Azərbaycan geopolitikasını onun Xəzərdəki zəngin korbohidrogen resursları, respublika prezidenti H.Əliyevin «Əsrin kontraktı» ilə təməlini qoyduğu yeni neft strategiyası pozulmaz naxışlarla dəyişdirmişdir. Bölgüsü qızgın mübahisələr, müzakirələr mövzusu olan Xəzərdə Azərbaycanın hesablarının tarixi və real mövcudluğu, bu gün onun mövqeylərini gücləndirən şərtlər sırasındadır. Azərbaycan geoloqları yeni neft axtarışında dənizə üz tutmasaydılar, Qara daşlarda qazılan ilk quyu fontan vurmasaydı, Neft daşları şəhərə çevrilməsəydi bu yataqlardan milyon tonlarla ölçülən neft hasil edilməsəydi Xəzər faktoru ilə bağlı respublikamızla hesablaşmada əks tərəflər daha ciddi cəhətlər edərdilər. Məhz Xəzər neftinin Azərbaycan tərəfindən ilkin istismar edilməsi buradakı mövqeyimizi daha arqumentli etmişdir.

Şahdəniz epopeyasının start mərhələsinə nəzər yetirdikdə onun intəhasız prespektivinin təhlilində əsas məqamın nəzərdən keçirilməsi zərurəti yaranır. Təhlil predmetinin ən aktual sualı belədir ki, Şahdəniz neçəyidir? Təbii ki, bu sual növbəti sualları da qaynaqlandıracaqdır. Sonrakı suallar isə faydamızın necəliyi ilə bağlı olacaqdır. Cavablar da sadədir, əgər hamısı bizimsə, təbii qazın 1000 m³-i 100 dollardırsa, ehtiyatlar 1 trilyon m³-dirsə onda dəyər 100 milyard dollardır.

⁴ Дугин А. Основы геополитики: Геополитические будущее России. Мыслитель пространством. М.: АРКТОГЕЯ-центр. 1999. стр. 81.

100 milyard dollar isə bizim üçün kosmik və astronomik görüntüdür. Bu sadə hipotetik təsəvvürdür. Şübhəsiz ki, ehtiyatların miqyası perspektivdə müəyyən olunacaqdır. Azərbaycanın hasilat və işlənmədə payı cəmi 10% olmasını, satış qiymətinin bazara çıxışda konyukturaya uyğun olaraq müəyyənləşəcəyini yəqin etdikdə və nəhayət bununla yanaşı investisiya istismar xərclərini də ümumi toplumdən çıxdıqda xalis mənfəət kiçiləcəkdir. Lakin bu məhdudlaşan landşaftda yatağın Azərbaycanın iqtisadi məkanında işlənməsi və onun böyük multiplikator effekti ilə müşayiət olunacağı perspektivi də yaddan çıxarılmamalıdır. Şahdəniz qazının təmizlənməsi, emalı, nəqli və bütün bunları əks etdirən infrastrukturun qurulması respublikada məşğulluğun təminatında, enerjidaşıyıcılar bazarının genişlənməsində, əhalinin mavi yanacaq tələblərinin dolğun ödənilməsində, iqtisadi potensialının yüksəlişində də əlavə olunan ifadəsini tapacaqdır. Nəhayət 21-ci yüzillik boyu respublikamız regional qaz bazarının mühüm təhcizatçısı olmaqla təbii qaz ixrac edən böyük dövlətlər sırasına qoşulacaqdır.

Şahdəniz salnaməsi Azərbaycanın sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi həyatına yeni dəyişikliklər gətirəcək məqamlarla zəngin olacaqdır. Neft çarqonunda potensialı milyard tona ekvivalent olan stukturlara «*fil*» yataqlar deyilir. Geoloji hesablamalar belədir ki, Xəzərdə Şahdəniz tipli fillərin sayı çox ola bilər. Bu isə yaranmış miqyasın yenidən köklü dəyişiklərə uğramasına gətirər. Ağırlaşan mavi qaz yükünün isə iqtisadi məsuliyyəti qədər də siyasi çəkisi vardır. Bütün bu kerçəkliklər isə neft diplomatiyasının qaz enerjisi ilə gücləndirilməsinə zəmin olacaqdır. Qətiyyətlə demək olar ki, respublikamız Şahdənizlə yanaşı Xəzərdə aşkarlanan, lakin hələ tam qiymətləndirmədən keçməyən əlahiddə qaz yataqları o, cümlədən istismar olunan və olunacaq iri miqyaslı neftli qaz və kondensat hesabına qüdrətli qaz istehsalçısı və ixracatçısına çevrilməsinin epoxial astanasındadır.

5.2. Daxili istehlak bölgüsü

Neftin beşiyi sayılan respublikamız həm də, vurğulandığı kimi, təbii qazın ilk və bol ehtiyat, hasilat mərkəzlərindən olmuşdur. Sənayeləşən qaz hasilatı əsasən iqtisadi inkişaf templərinə müvafiq olaraq balanslaşdırılmış, tələblərin ödənişi daim normal vəziyyətə köklənən proposional bölümdə tərəqqi etmişdir. Bu baxımdan, Azərbaycanca çıxarılan qaz resursları ilk növbədə daxili ehtiyacların ödənişinə səfərbər olunmuşdur. Təbii olan bu reallığın şərhə belədir ki, neftdən fərqli olaraq onun bazarlara çıxışı əsasən kommunikasiya nəqliyyat infrastrukturunu və böyük ötürücüqabiliyyətli magistral qaz kəmərləri inşası vasitəsilə mümkündür. Neft və neft məhsulları isə obrazlı desək, dünyayı qədimdən çəlləklərlə istehlakçının huzuruna çatdırılmışdır. Qazla isə belə davranışa yalnız ötən yüzillikdə nail olunmuş və müasir texnologiyalar vasitəsi ilə artıq xeyli bir müddətdir ki, onu qablaşdırılmış formada dünyanın istənilən nöqtəsinə göndərişi gerçəkləşdirilir. Məhz mükəməl qaznəqliyyat sisteminin böyük dövr ərzində regionda olmaması bu mühüm təbii sərvətin respublika xaricinə daşınmasının uzun müddət qarşısını almışdır. Qaz magistral xətlərinin İttifaq ərazisində geniş təşəkkül tapdığı çağlarda isə burada hasilat səngimiş, böyük dövlətin digər makroregionlarında iri miqyaslı, güclü ehtiyat potensialı təbii qaz yataqları kəşf olunaraq ictimaiyyətin sərəncamına verilmişdir. Bununla belə, Cənubi Qafqaz respublikalarının müvafiq enerji növü ilə təminatı Azərbaycanın təbii ehtiyatları və əsasən də İrandan alınan qazın onun nəql sistemi və qaz infrastrukturunu ilə ötrülməsi hesabına reallaşdırılmışdır. Bu gerçəklik isə respublikanın qazla təchizatını həm öz ehtiyatları və həm də tranzit qazı hesabına reallaşmasını imkanlı etmişdir.

Artıq 1980-ci illərdə respublikada hasil edilən qaz artan istehlak tələblərinə müvafiq deyildi. Bu illərdə geoloqlar böyük perspektivli qaz yataqlarının Xəzər şelfidə olması qərarını qəti

elmi sübutlarla təsdiq etmişdilər. Qazma-kəşfiyyat və hasilat işləri isə böyük neftin çıxarılması ilə paralellikdə mümkün idi. Bilindiyi kimi, bu genişmiqyaslı iş isə irihəcmli investisiyalar, mütərəqqi texnologiyalar tələb edirdi. Sovetlər İttifaqının mütəmmadi azalan iqtisadi inkişaf templəri bu sahəyə maliyyə qoyuluşlarının yönəldilməsini hər il ləngidirdi. Dışardan daxil olan nisbi ucuz qiymətli qaz da bu perspektivin keçiciliyində əks olunmaqda idi.

Dövlət müstəqilliyin bərpası ərəfəsində Azərbaycanın təbii qaz istehlakı apogeyə çatmışdı. SSRİ kollapsı qazla təhcizatda problemsizliyə öyrəmiş iqtisadiyyatı, respublika əhalisini bu sferada da gözlənilməz çətinliklərlə üz-üzə qoydu. Kapital qoyuluşlarının daha da azalması köhnə yataqlarda təbii resursların tükənməsi ilə qoşa addımlayırdı. Tranzit qazının kəsilməsi, xaricdən qaz alınmasının da müvəqqəti dayandırılması da daxili ehtiyaclar tələbində disbalansın yaranması və artması ilə müşayət olundu. 1990-cı illərin sonlarında yaxın 5-6 il üçün respublika təbii qaz balansının müvəqqəti olaraq orta planda 6 milyard kub metr saxlanması orientasiyası müdafiə obyektinə çevrildi. Yeni geopolitik vəziyyət sənaye istehsalının rəqabət qabiliyyətliyində də əks olunduğundan, burada qaz tələbli və qaztutumlu komplekslərin istehsal gücü də aşağı endi. Artıq 1996-cı ildə 1990-cı illə müqayisədə milli sənaye kompleksləri 4 dəfədən də az qaz istehlakı tələbinə uğramışdılar. Enerji istehsalı müəssisələri isə mazutla işləmə rejiminə keçmiş, kommunal təsərrüfatı da qazla təminatda əvvəlki ahəngdarlığını itirmişdir. Ən böyük zərbəni isə əhali qəbul etmişdir. Mərkəz Bakı, Sumqayıt şəhəri, neft-qaz istehsalını həyata keçirən əyalətlər istisna olunmaqla əksər rayonlara qazın verilməsi dayandırılmışdır. Görülən qənaətcilik, səmərəlilik tədbirləri və eyni zamanda digər istehlak tələbli sferada tənəzüllü meylər hesabına 1998-ci ildən başlayaraq təbii qazın verilməsi müvəqqəti dayandırılmış bəzi rayonlara təhcizat yenidən bərpa edilməyə başlanılmışdır.

İndiki iqtisadi durum Yaxın perspektiv üçün səmərəli kontekstdə daxili ehtiyac balansının orta hesabla 10-12 milyard kub metr olmasını şərtləndirir. Bununla belə, hazırki hasilat tendensiyası 3-4 il öncə formalaşan istehlak balansı üzrə bir neçə ildə qalması proqnoz edilir. Qeyd olunmalıdır ki, istehlak və təchizat qazı respublikamızda formalaşan dayanaqlı iqtisadi konyukturaya görə əsas 5 istehlakçı kateqoriyasında təsnifata məruz qalır. Əhali, sənaye, büdcə və kommunal, energetik, yanacaq enerji kompleksləri. Mövcud təsnifat bu gün də forma və məzmununu qoruyub saxlamışdır.

Aşağıdakı Cədvəldə 6 milyard kub metr parametrində respublikanın təbii qaz ehtiyacları balansı verilmişdir.

Cədvəl 4

Azərbaycan Respublikasında daxili hasilatdan qaynaqlanan çağdaş mümkün istehlak qazının balansı

S/s	QAZIN BÖLGÜSÜ	Milyon m ³
1.	Azərbaycanda hasil ediləcək qaz. CƏMİ	6000
2.	Hasilat zamanı daxili ehtiyaclar və texnoloji itki (ARDNŞ-də)	600
3.	«Azəriqaz» QSC-də qazın qəbulu	5400
3,1.	O cümlədən, «Azəriqaz» QSC-də qazın itkisi və tələbat qazı	200
3,2.	Əhaliyə	2000
3,3.	Kommunal-məişət obyektlərinə (mehmanxanalardan başqa)	700
3,4.	«Azərenerji» SC-yə	2000
3,5.	ARDNŞ-ə	150
3,6.	Sənaye müəssisələrinə və digər təşkilatlara	350

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi ölkə istehlak qazının daha geniş göstəricilər təsnifatında işıqlandırır. Bu baxımdan, təqdim olunan təbii qazın istehlak balansı da struktur dəyişikliyinə məruz qalacaqdır. Lakin qeyd

olunmalıdır ki, istənilən geniş təyinatlı istehlak balansı ümumi görüntüsünü yuxarıda diqqətə çəkilən formadan alacaqdır. Statistika Komitəsinin təbii qazın istehlak bölgüsü üzrə 1990-2000-ci illəri əhatə edən göstəricilər konfigurasiyasını əyani olaraq aşağıdakı cədvəldən görmək mümkündür.

Cədvəl 5

**1990-2000-ci illərdə Azərbaycanada
təbii qazın istehlak dövriyyəsi**

(milyon m³)

İllər	1990	1995	2000
Resurslar	24847	9191	6337
Daxili istehlak	17844	8790	5949
<i>o cümlədən</i>			
Sənaye	9551	4152	2345
Tikinti	36	20	14
Kənd təsərrüfatı	101	49	30
Nəqliyyat	345	166	71
Kommunal təsərrüfatı	3561	1115	741
Əhali	2529	2481	1702
Sair	808	268	569
İxras	5424	-	-
İlin axırına qalıq	1579	401	388

Azərbaycanda təbii qaz hasilatının yaxın 10 il ərzində 5-6 dəfə artacağı dünyanın energetik dairələrdə şübhə doğurmayan faktıdır. İndi Xəzərdə aşkarlanan yeni qazlı yataqların heç birində hələlik əlahiddə qaz istehsalı reallaşmasa da, artıq neçə illərdir ki «Əsrin müqaviləsi» çərçivəsində neftlə birlikdə səmt qazının da hasilatı reallaşır. Hazırda Çıraq-1 platformasından orta hesabla hər gün 3,1 milyon kub metr qaz çıxarılır. Ötən yaxın müddətlərdə onun 1,2 milyon tonu hasilat obyektində

yandırılır, qalan hissəsi isə sahilə çatdırılırdı. Bunun da, səbəbləri bir qədər müxtəlif çeşidlidir. Əsasən buradakı mövcud kompressor stansiyasının hasil edilən qazın həcmi gücündə olmaması, bir qədər də, həmin məhsulun orta hesabla 10-15%-nin aşağı təzyiqliliyi ilə və bu səbəbdən də onun yaxın kompressor stansiyasına gəlib yetişməməsi izah edilir. Gücü artırmaq isə platformanın genişləndirilməsini və bu da öz növbəsində əlavə sərmayə qoyuluşunu tələb edir. Hazırda ARDNŞ-də bu sahədə intensiv işlər körülür və yaxın vaxtlarda sahilə göndəriləcək qazın maksimal həddə yüksəldilməsinə nail olunacaqdır.

Respublikamızda qaz hasilatının genişləndirilməsi perspektivində çox işlər görülməkdədir. Əvvəllər olduğu kimi indi də quru ərazilərdə də yeni qazlı yataqların aşkarlanması prosesi davam etdirilir. Belə ki, hələ 1970-ci illərdə Aqstafa rayonunun Sajdağ, Dəmirtəpə, Udabna sahələrində qazılmış quyularda neft və qaz nişanələri olduğu müəyyən olunmuşdur. Burada müəyyən kapital qoyuluşları ilə qazın çıxarılmasını reallaşdırmaq və yaxın ərazilərin təbii qazla təminatına nail olmaq mümkündür. Xızı rayonu ərazisində dəniz sahilinə yaxın zonda da həmən rayonu təbii qazla təmin etmək imkanında olan qaz yatağı aşkarlanıb istismara verilmişdir. Köhnə dəniz yataqlarında da qaz hasilatı hər il inkişaf tapır. Yüklü strukturlar olan «Balaxanı», «Kürsəngi» və «Bahar» yataqlarında neft-qaz hasilatının miqdarının artması gözlənilir. Burada 6-7 trilyon kubmetr qaz və böyük miqdarda neft və kondensatın aşkar ediləcəyi ehtimalı böyükdür. Fikrimizcə indiki qaz qıtlığı şəraitində kondensatdan istifadəyə də diqqət artırılmalıdır. Keyfiyyəti, təmizliyi, yüksək oktanlığı və hazır məhsul olan benzinə yaxınlığı kondensatın əhəmiyyətini artıran xüsusiyyətidir. Qonşu Türkmənistanda mədən kənarı ərazilərdə avtomaşınlar benzin əvəzinə çox vaxt kondensatdan istifadə edirlər. İndiki məqamda Xəzərdə fəaliyyət göstərən konsorsiumlar kommersiya baxımdan kondensatın hasilatına

meylli deyillər. Yaxın gələcəkdə şübhə etmirik ki, bu enerjidaşıyıcısından da istifadə geniş intişar tapacaq.

Azərbaycanda daxili ehtiyacları təmin edəcək qaz ehtiyatı problemi artıq gündəlikdən çıxmışdır. İndi bu məsələnin həlli yaxın zamanların sınaqlarından keçərək reallaşacaq və çox güman ki, təbii qaz ığıtlığını canlı görüntüsü bir neçə yeni nəsildən yan keçəcəkdir. Bizim nəslin öhdəsinə isə yeni qaz potensialının səmərəli istifadəsi, izafi qazın xarici bazarlara çıxardılması, ondan milli mənafeələrə uyğun dolğun prespektivli yararlanması probleminin həlli düşmüşdür.

5.3. Energetik sistemin qazla işləmə rejiminə keçidi

Elektrik enerjisi istehsalında qazın əhəmiyyəti danılmazdır. Lakin bu izafi qaz ehtiyatlarının mövcudluğunu, hidroenerji mənbələrinin məhdudluğu kontekstində daha faydalıdır. Bu günkü hasilat miqyası, respublikanın elektrik stansiyalarında enerji istehsalını digər mənbələr hesabına təmin olunmasını şərtləndirir. Respublikanın energetik kompleksi tarixən neft və mazut yanacağı hesabına işləmə sistemində formalaşmışdır. İlk karbohidrogen məhsullu elektrik istehsal edən stansiya Bakıda yüz il öncə 1902-ci ildə Bayıl qəsəbəsində inşa edilmişdir. Bu stansiya indi də çevik işlək vəziyyətində fəaliyyətini davam etdirir. İlk enerji sistemləri isə respublikamızda 1930-cu illərdən yaradılmağa başlanmışdır. Elektrik enerjisi istehsalında daha vüsətli işlər isə ötən əsrin ortalarına təsadüf edir. Mingəçevir vadisində Kür çayının cilovlanması o, zaman bütün Qafqaz regionunda ən möhtəşəm enerji istehsalı kompleksinin yaradılmasına səbəb olmuşdur. Burada inşa edilən Su Elektrik Stansiyası həm də ölkəmizdə ən böyük hidroqovşaqdır. Zəmanəsinin qüdrətli inşaat obyektlərindən olan bu hidroelektrik stansiya Azərbaycanın milli iftixarına çevrilmiş, onun ətəyində yerləşən, kiçik bir kənd olan Mingəçevir isə bu qüdrətdən qaynaqlanaraq böyük

bir sənaye şəhəri olmuşdur. Respublikanın məhdud hidroenerji potensialı burada bol olan korbhidrogenli enerjidaşıyıcısından istifadəyə keçidi təmin etmişdir. Mingəçevirin ənənələşən energetik statuslu şəhərə çevrilməsi müvafiq sahəvi yerləşmə baxımından, şəhərdə SES-dən də güclü potensiallı istilik enerji stansiyasının inşasına təkan vermişdir. Artıq 1960-cı illərdən başlayaraq Azərbaycan qonşu respublikaları da birləşdirən vahid energetik sistemə qoşulmuşdur. Əli-Bayramlı və Mingəçevir DRES-lərinin tikintisi və istismara verilməsi isə respublikanın elektrik enerjisində olan tələbatının tam ödənilməsinə təmin etmişdir. 1980-ci illərdən başlayaraq isə Azərbaycan elektrik enerjisi ixrac edən respublikaya çevrilmişdir.

İndi respublikada elektrik enerjisi istehsalı əsasən İES-lərdə təmin olunur və burada hazırda təbii qazın payı 25%-ə bərabərdir. Azərbaycan İES-ləri 10 il öncə hamılıqla qazla işləyirdilər. Hazırda respublikada enerji sisteminin gücü 5088 mvt o cümlədən, İES-lər üzrə 4167 mvt olan elektrik enerjisini 7 İES və 4 HES təmin edir. 1997-2000-ci illərdə respublikada hər il orta hesabla 16-18 milyard kilovatt/saat elektrik enerjisi istehsal olunmuş, onun təqribən 10%-i su, 86%-i istilik elektrik stansiyalarının payına düşmüşdür. Bu potensial isə öz növbəsində 6,5 milyon ton şərti yanacağa ekvivalentdir. Məsrəf edilən yanacağın 90%-i elektirik, 10%-i isə istilik enerjisi istehsalına yönəldilir. Şərti yanacaqda təbii qazın payı 1,5 milyard kub metr-25%, mazutun həcmi isə 4,5 milyon ton-75%-ə bərabərdir. Qeyd olunduğu kimi, 2000-ci ildən başlayaraq respublikada elektrik enerjisi istehsalına yönələn mazutun bir hissəsi xarici bazarlara çıxardılaraq satılır və əldə edilən valyuta hesabına İES-lər üçün təbii qaz alınır.

Mazutla təbii qazın elektrik stansiyalarında yandırılması ekoloji üstünlüklə yanaşı, iqtisadi fərqliyə də malikdir. Belə ki, respublikada İES-lərində yandırılan mazutun yalnız 10%-i müvafiq kəmərlər vasitəsilə və qalan 90%-i isə məntiqi olan

yüksək tarifdə dəmir yolu ilə daşınır. Bununla belə Sovetlər İttifaqı çökdükdən sonra avtonom enerji təminatlı işləmə sisteminə keçən respublikanın energetik kompleksi də normativ, limit və tariflərin qəbulunda müstəqil təyinetmə haqqı qazanmışdır. Avadanlıq və qurğuların göhnəliyi önə çəkilərək bir sıra normativlərin əvvəlki və həm də, beynəlxalq praktiki standartlardan nisbi yüksək ölçüdə qəbuluna qərar verilmişdir. «Azərenerji» SC-də texniki-iqtisadi göstəricilərin müəyyən edilməsi 1 kq mazutun istilik enerjisi 9500 kkal, şərti yanacağın isə 7000 kkal qəbul edilmişdir. Bir ton mazutun qəbul qiyməti 1000 kub metr qazın qiymətindən 20% çox olması şərtləndirilmişdir. Ənənəvi texnoloji tsiklə görə, elektrik stansiyalarına mazutun satışını ARDNŞ, qazın satışını isə «Azəriqaz» QSC həyata keçirir. ARDNŞ-də hasil edilən təbii qazın maya dəyəri də təchizat-satış qazından 40-50% yüksəkdir. Hazırda Azərbaycanda orta hesabla 6 mlrd kub metr qaz istehsal edilir ki, onun da 1,5 mlrd. kub metri «Azərenerji» SC-nin istilik elektrik stansiyalarına verilir. İstilik elektrik stansiyalarının tamamilə qaz sistemi ilə işləməsi üçün hesablamalara görə, 6-6,5 mlrd kub metr qaz tələb olunur. Təbii qazın və ona ekvivalent olan elektrik enerjisinin istilikvermə qabiliyyəti və bununla əlaqədar, onların satış qiymətləri arasındakı uyğunsuzluq mövcuddur. Bir kub metr təbii qazın istilikvermə qabiliyyəti 8500 kilokalori olduğu halda, onun yandırılmasından alınan 2,35 kilovat/saat elektrik enerjisinin yaratdığı istilik enerjisi 2030 kilokaloridir. Əhaliyə 1000 kub metr təbii qaz 57,6 min manata satıldığı halda, həmin miqdarda qazın yandırılmasından alınan və ona ekvivalent olan 2350 kilovat/saat elektrik enerjisinin əhaliyə satış qiyməti 225,6 min manatdır. Buradan da, təbii qaza nisbətən ona ekvivalent olan elektrik enerjisinin kaloriliyinin 4 dəfə az olmasına baxmayaraq, elektrik enerjisinin əhaliyə satış qiyməti təbii qaza nisbətən 4 dəfə bahadır. Digər tərəfdən, energetiklər yandırdıqları qazın haqqını tam ödəmək qabiliyyətində

deyildirlər. İstilik elektrik stansiyalarını işlədən zaman hökmən mazut ehtiyatlarının olması da zəruridir. Bu onunla izah edilir ki, qaznəqətmə sistemində qəza baş verdiyi halda istilik-elektrik stansiyada enerji istehsalı dərhal dayana bilər. Azərbaycanın istilik elektrik stansiyalarında isə qazsaxlanma anbarları nəzərdə tutulmamışdır. Lakin burada kifayət qədər mazutsaxlama anbarları mövcuddur. Qazın verilməsi kəsildiği halda mazut ehtiyatından istifadə edərək enerji istehsalını bərpa etmək mümkündür. Gələcəkdə respublika İES-lərinin qazla işləmə sisteminə keçidi tam reallaşdıqca stansiyalarda qazholderlərin quraşdırılması məsələsi də gündəmə gələcəkdir. İndiki vəziyyətdə istilik elektrik stansiyalarında mazutdan istifadə edilməsinin müvəqqəti labüdlükləri vardır. Elə bu məqsədəuyğunluğu nəzərdən keçirən hökumət orqanları qarşıya çıxan dilemmanın həlli yolunu tapmış mazutun ölkə xaricində təbii qazla əvəz edilməsi strategiyasına üstünlük vermişlər. Bu müvəqqəti hal heç şübhəsiz ki, mənfi təzadlardan azad deyildir. Bütün siyasi-iqtisadi-texniki və maliyyə amilləri burada nəzərə alınmalı, konyuktur tələblər ciddi və qayğılı surətdə tənzimlənməlidir.

Milli energetik balansda qaz ehtiyatlarına nisbətdə mazut ehtiyatları qədərincədir. Son illər mazut ehtiyatının balansı dəyişsə də idiki tələblər səviyyəsində respublika normal mazut ehtiyatına malikdir.

Aşağıdakı cədvəldə Azərbaycanda 1990-2000-ci illərdə yanacaq mazutun istehsalını əks edirən göstəricilər verilmişdir:

Azərbaycan Respublikasında yanacaq mazutunun istehsalı
(milyon ton)

İllər	1990	1995	2000
<i>Resurslar cəmi</i>	7054	4323	4240
<i>o cümlədən,</i>			
<i>İstehsal</i>	6843	-	4072
<i>İdxal</i>	-	-	51
<i>İlin əvvəlinə qalıq</i>	211	103	117
<i>İstehlak cəmi</i>	3237	4112	4134
<i>İxraj</i>	3594	127	2
<i>İlin axırına qalın</i>	223	84	104

Bununla belə gələcəkdə gözlənilən böyük qaz hasilatı ilə əlaqədar elektrik stansiyalarında qazın tam yandırılması bərpa ediləcəkdir. Qazın istilik elektrik stansiyalarında yandırılması həm ekoloji, həm iqtisadi cəhətdən faydalıdır. Əgər qaz ilə mazutun miqdarı kütlə sistemi ilə götürülsə, onda görürük ki, 1 kilovatt elektrik enerjisinin istehsalı üçün 362 qram mazut, 361 qram qaz tələb olunur. Bundan başqa qeyd olunduğu kimi, istilik elektrik stansiyalarında mazutdan istifadə edilməsi əlavə xərclərin yaranmasına səbəb olur. Əsasən dəmir yolu vasitəsilə İES-lərə çatdırılan mazutun nəqliyyat, yükləmə, boşaltma, xidmətçi heyətin saxlanması və bu üsulla elektrik enerjisi alan zaman onun qızdırılmasına, hazırlanmasına sərf olunan məsrəfləri də əlavə xərclər tələb edir. Göründüyü kimi burada iqtisadi mürşüdlük edilmir. Yaranmış reallıq belədir.

Respublika ərazisində fəaliyyət göstərən istilik mərkəzlərinin və elektrik stansiyalarının əksəriyyəti özünün amortizasiyon istismar müddətini başa çatdırdığından itkilərin miqdarı artır. İtkilər həm də elektrik enerjisinin yenidən istilik enerjisinə çevrilməsi zamanı da artıma məruz qalaraq qaz yanacağı hesabına alınan təkrar enerjinin faydalı iş əmsalına təsir edir. Elektrik enerjisi sərfinin qarşısı almaq məqsədi ilə istilik mərkəzlərində qızdırılan sobaların fəaliyyətini bərpa

etmək və onların faydalı iş əmsalının artırmaqla yenidən binaların qızdırılmasının mükəmməl təminatmə rejiminə keçmək mümkündür.

Mavi yanacağa qışda tələbat artdığından qaz təminatının səmərəli tənzimlənməsi məqsədi ilə beynəlxalq təcrübədə iri sənaye müəssisələri alternativ yanacaq sisteminə keçid edirlər. Burada daha çox mazuta üstünlük verilir. Fəslə rejimlə yay mövsümündə təbii qaz, qışda bərk yanacaq növü ilə işləyən müəssisələr bufer istehlakçılar qrupunu təşkil edirlər. Tənzimləyici, bufer istehlakçılar qismində elektrik stansiyaları, neftkimya, metallurgiya və ümumiyyətlə daha çox enerjitetməli müəssisələr iştirak edirlər. Bu növ istehlakçılar qış mövsümündə mazutla işləməklə əhəlinin normal təbii qaz istehlakını təmin etmiş olurlar. Hesablamalar aparmaqla müəyyən etmək olar ki, respublikada ildə 4 milyon ton mazut və 1-1,5 milyard kub metr qaz yandırmaqla indiki istehlak tələblərinə uyğun gələn 17-18 milyard kilovat saat elektrik enerjisi istehsal etmək mümkündür.

1980-ci illərdə qış mövsümündə Bakıya sutkada 13 mln. kub metr qaz verildiyi halda, hazırda bu göstərici 8,5-9 milyon kub metrə enmişdir. Xatırlanmalıdır ki, həmin illərdə respublikada sutkalıq həcmidə 40 milyon kub metr təbii qaz hasil olunurdu. Bununla belə, hazırkı təminatın da yarısı ehtiyat anbarları vasitəsi ilə təmin edilir. Elektrik enerjisi istehsalında indi modernləşmə prosesi güclənməkdə davam edir. Bu da, öz növbəsində stabil enerji təminatını kömək edəcək və abonent sistemdə də ödəniş məsuliyyətini artırılmasına rəvac verəcəkdir. Hazırda Bakı şəhərinin əsas enerji təminatçılarından olan Şimal DRES-nin gücünün artırılması üzrə işlər genişlənməkdədir. Burada yeni buxar qaz stansiyasının tikintisini Yaponiyanın İqtisadi Əməkdaşlıq Fondu kreditləşdirir. Bu stansiya ildə 3 milyard kilovatt saat elektrik enerjisi istehsal etməklə 360 min ton yanacağa qənaət etməyə imkan verəcəkdir. Bu iş üçün nəzərdə tutulan vəsaitlər

həmçinin Qaradağ qaz-kompressor stansiyasının inşasına və Qaradağ-Dığah və Dığah-Şimal DRES qaz kəmərinin tikintisinə məsrəf olunacaqdır. Layihə çərçivəsində 90 km yüksək təzyiqli Qaradağ-Şimal DRES magistral qaz kəməri çəkiləcəkdir. Bu iş ümumilikdə Abşeron bölgəsinin təbii qazla təchizatını əsaslı dəyişikliklərə uğradacaqdır. Layihə 339 milyard ABŞ dolları miqdarında investisiya tələb edir və obyektin istismara verilməsi planın 2001-ci ildə tam reallaşdırılması gözlənilir. Bakı İEM-1-də yeni modern qaz-trubın qurğusunun quraşdırılması, buxar-qaz tipli stansiyanın tikintisi qərarlaşdırılmışdır.

Son 3-4 ildə Azərbaycanın elektrik enerjisi istehsalı sistemində İES-lərdə formalaşmış karbohidrogen balansı qeyd olunduğu kimi, orta göstəricidə 4 milyon ton mazut, 1,5 kub metr qaz həcmindədir. Dünya bazarında 2001-ci il üçün 1000 kub metr qazın qiyməti optimal miqyasda 80-85 dollar, 1 ton mazutun dəyəri isə 130-140 dollardır. İES-lərin sərf etdiyi karbohidrogenləri bu qiymətlərə uyğun hesablasaq, hər il təqribən 600-650 milyon dollar vəsait sərf edildiyini görürük. Bir cəhət də vurğulanmalıdır ki, respublika daxili bazarında karbohidrogen xammalının enerjidaşıyıcısı kimi qiyməti çox fərqlidir. 2000-2001-ci illərdə elektrik enerjisi əhali üçün 96, qalan istehlakçılar üçün isə 156 man. Kilovatt saat tarifindədir. Müqayisə üçün qeyd etməliyik ki, dollara paralel nisbətdə bu göstəricilər aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

**Region ölkələri və ABŞ-da, İtaliyada elektrik enerjisinin
sənaye və əhali üzrə qiymətləri**
(2000-ci il)

(Sent.Kvt\saat)

ÖLKƏLƏR	SƏNAYE	ƏHALİ
<i>Azərbaycan</i>	2,8	2,0
<i>ABŞ</i>	4,8	8,3
<i>Ermənistan</i>	4,0	5,0
<i>Gürcüstan</i>	5,0	5,5
<i>Türkiyə</i>	9,2	9,3
<i>Qazaxıstan</i>	1,5	3,5
<i>İtaliya</i>	18,2	11,3

Cədvələ diqqət yetirdikdə görürük ki, Azərbaycanda elektrik enerjisi nisbətən ucuzdur. Lakin bu görünüşün digər prizmalardan müqayisəsi o qədər də xoş təəssüratlı deyildir. ÜDM nisbətləri, təbii ehtiyatlara izafi maliklik və digər iqtisadi özəlliklər bu baxışda düşüncələrimizi korrektə etməyə yönəldir.

Ölkədə enerji istehsalı stansiyalarında vüsətli modernizasiya işləri davam edir. Buradakı orientasiyada qaz turbinli qurğulara üstünlük verilmişdir. Enerji istehsalında təbii qazın prioritetliyinə yönələn bu xoş təəssüratlı məqam bizim də təhlil və tədqiqat nəticəsi ilə səsləşərək energetik sabahı daha da ümüdlü edir.

5.4. Abonent sisteminin yaxşılaşdırılması tədbirləri

Qaz təchizat sisteminin səmərəli fəaliyyəti istehlakçı tələbinin dolğun ödənilməsində qiymətini alır. Yeni iqtisadi özəlliklər, bazar prinsipləri keyfiyyətli, çevik rəqabətqabiliyyətli istehsal və xidmət sferasının qərarlaşmasını şərtləndirirlər. Çoxçeşidli, geniş assortement şəbəkəli bazar sistemi daim istehlakçı zövqündə tərəqqi etməyə məhkumdur.

Bununla belə elə istehsal və xidmət sahələri vardır ki, orada labüd və qaçılmaz inhisarçılıq hökm sürür. Ən çox iqtisadi-texnoloji inkişaf etmiş ölkələrdə belə qaz, elektrik enerjisi, su təchizatında istehlakçı seçimini alternativ edən kommunikasiyon vasitələr icad olunmamışdır. Ayrı-ayrı təsərrüfatlar, mənzillər bəzən qismən də olsa yaranmış lokal şəbəkədə nəzərdən keçirilən imkanlara sahib çıxırlar. Lakin total qaydada bütöv bir şəhərə və ya kvartala bu xidmət sahələri üzrə paralel xətlərin çəkilişi hələ ki, iqtisadi və texniki baxımdan zəruri hesab olunmur. Keyfiyyət baxımından fərqli olsa da elektrik enerjisi və təbii qazın xüsusi marker növündə təsnifatı yoxdur. Bu cəhət isə istehlakçı üçün fərqli nəticəli deyil. Ona görə də bu tipik xidmət sahələri təbii inhisar subyektini kimi təşəkkül tapmış və inkişaf etməkdədir. Gələcəkdə şübhə yox ki, insan cəmiyyətinin tərəqqisi bu sahədə də korrektorlarını edəcəkdir. Bütün bu mövcud gerçəkliklər heç də ona dəlalət etmir ki, məhz elə təbii qaz istehlakı yalnız təchizatçı istəyindən aslıdır. Əslində isə bu hələdə yetərli alternativizm vardır. Sınanmış bazar segmenti fransızca bu sahədə fərqli xidmətin göstərilməsinin lisenziyalı sistemi kimi müvafiq sferada geniş intişar tapmışdır. Bu özəllik isə abonent sisteminin fəaliyyət strukturundan, onu keyfiyyətli, təminatlı istehlakçı tələbinə müvafiqliyindən daha çox aslıdır. Ölkədə elektrik enerjisi təchizatında artıq ilk fransızca nümunələri görünməyə başlanmışdır. Yəqin etmək olar ki, yaxın mərhələdə qaz təchizatında da lisenziyalaşma möhkəm yerini tutacaqdır.

Qazın əksər geniş təchizat prosesini məhz yerli qaz istismar idarələri, daha konkret isə onların abonent xidmət qurumları reallaşdırırlar. Fərdi istehlakçılar, geniş əhali kütləsi ilə əsas əlaqələr bu xidmət qurumunda reallaşdırılır. Real bazar ölkələrində qaz təchizat sistemi avtonom fəaliyyət göstərir. Səhmdar mülkiyyət kimi dividend bölşdürücülərini maraqları istehlakçıları fasiləsiz və standarta müvafiq qaz resursları ilə

təmin etməkdən ibarətdir. Sivil tərəqqili və yüksək iqtisadi tələblər də bu məmləkətlərdə təchizat prosesinin keyfiyyətli dayanaqlılığında əks olunur. Bütün bunlardan fərqli olaraq respublikamızda abonent şəbəkəsi kiçicik istisnalarla, əski sovetlər sisteminin formalaşmış meyarları əsasında hələ ki, fəaliyyətini davam etdirir. Bu reallıqlara diqqəti cəlb edərək TASİS proqramı üzrə 1996-cı ildən Fransanın Sofreqaz və Yunanistanın Enerqo qrup kompaniyaları respublikanın qaz təsərrüfatında abonent xidməti şöbələrinin işinin yaxşılaşdırılması layihəsini gerçəkləşdirmişlər. Bu layihə əməliyyat, hüquqi əsaslar, təşkilat və idarəetmə nöqtəyindən abonent xidməti şöbələrinin fəaliyyətini yaxşılaşdırılması qaz təchizat sisteminin real və çevik tövsiyələrlə təmin edilməsi, müəssisələrinin fəaliyyət planının investisiyalar üzrə gəlir və xərclərin analizi üzrə tərtibi kimi məsələləri əhatə edir. Layihədə həmçinin abonentlərin yeni idarəetmə sisteminin «pilot layihəsi» şəklində müasir proqram və avadanlıqlarla təminatı «Azəriqaz» QSC-nin nümayəndələrinin Avropa ölkələrində təhsilinin təşkili də nəzərdə tutulmuşdur. Layihə təminatları ilə əlaqədar Bakı şəhərinin Nəsimi, Əzizbəyov və Binəqədi rayonlarında fərdi mənzillərdə Çin istehsalı olan qaz sayğaclarının ilk partiyasının quraşdırılması həyata keçirilmişdir. Həmin proqram təbii qazdan istifadəyə nəzarəti gücləndirməyə və ona qənaət edilməsini nəzərdə tutur. Bu qənaət mütəxəssislərin hesablamalarına görə, 10 min qaz qurğusunda 3000 dollar təşkil edə bilər. Fəqət növbəti quraşdırma prosesi ləngimələrlə müşayiət olunur. Alış və quraşdırma üzrə vəsait çatışmamazlığı problemin həllinə sədd çəkmişdir. Quraşdırılan sayğaclar o, qədər də texnoloji yenilikli olmamış, keyfiyyəti və standartlılığı baxımından da fərqlənməmişdir. Öncə bu sayğacların quraşdırılması qaz təhcizatı üzrə məhsulun maya dəyərində daxil edilmiş və abonentlərdən müvafiq iş üçün pul ödənişi alınmamışdır. İndi növbəti perspektivdə məsələnin həlli

variantı hələ ki, açıq qalır. Qeyd olunmalıdır ki, qaz təchizat kompleksinə Bakı və Gəncə şəhərlərində qaz aparatları istehsal edən zavodlar daxildir. Həmin müəssisələrdə investisiyalar almaqla qaz sayğacları istehsal etmək mümkündür. Tərrəqqi templəri istər-istəməz bizi bu orientasiyada qəti qərarlaşmağa da hökmünü gec-tez verəcəkdir. Bununla belə qaz sayğacları məsələsində son texniki nailiyyətlərə, xüsusən də kart sistemli aparatlara üstünlük verilməlidir.

Qaz təhcizatında fərdi abonentlərlə və qeyri-dövlət müəssisələri ilə nağdı hesablaşmaların yaxşılaşdırılması ciddi olaraq mövcud normativ hüquqi aktlar, müvafiq təlimat və əsasnamələr əsasında aparılmalıdır. Məlumdur ki, Azərbaycanda əhali qaz haqqlarını minimal tarif dərəcələri ilə ödəyir və bütün yük istehlakçı-müəssisələrin üzərinə düşür. Bununla belə qaz təhcizat sistemdə abonentlərlə iş zəif təşkil edilib. Bunun nəticəsidir ki, burada çoxlu itkilərə yol verilir. Pulların yığılı satışın 15-20%-ni əhatə edir. Digər tərəfdən, elektrik enerjisi təsərrüfatında olduğu kimi təbii qazın da xeyli hissəsini istixanalar, uçotda olmayan kommersiya strukturları, qeyri-standart qaz cihazlarından istifadə edilən və xəttə gizli qoşulanlar israf edilir. Fərdi təbii qaz istehlakçılarına bol və ucuz enerji təminatlı əyyamlardan qalan ödəniş texnologiyasının tətbiqinin ısrarlı davamlılığı səmərəsizliyi yüksəldən ən mənfi amillər sırasındadır. Məntiqi real hesablamalardan kənar normativlərin tətbiqi çox zaman istehlakçının aldanışı ilə müşaiət olunur. Qazölçü sayğaclarlarının quraşdırılmaması abunəçinin real istehlakını təyinetmədə çətinlik yaradır. Nəticədə bir tip istehlakçı istifadə etmədiyi qaza görə əlavə ödənişə cəlb olunur, digər tərəfdən isə israfçı real ödənişdən yayınır. Hər iki halda istismar kontorları müfəttişlərin simasında dövriyyədən kənar tənzimləmə aspektinə rəğmənlə faydalanırlar.

«Azəriqaz» QSC-nin tabeçiliyində olan qaz istismar idarələri tərəfindən fərdi abonentlərlə və qeyri-dövlət

müəssisələri ilə nəqd hesablaşmaların təsbit olunmuş normativ-hüquqi aktlar əsasında aparılmalıdır. Qazın dəyərinin avanslaşdırılmış və ya öncədən tam ödənişdə təmin olunmalı, təşkilatlar tərəfindən qazın dəyərinin ödənilməsi təmin edilmədikdə, cərimə sanksiyaları tətbiqi həyata keçirilməlidir. Məlum işdir ki, müəssisələrə qazın verilməsi təsərrüfat müqavilələrinə uyğun olaraq təmin edilir. Burada həmçinin müvafiq gücə malik qaz sayğacının quraşdırılması da zəruri şərtidir. Bu prinsipin pozulması yolverilməzdir. Çox zaman itkilər belə istehlakçılarla əlaqədar olaraq artıma məruz qalır.

Abonent sisteminin yaxşılaşdırılmasında variant müxtəlifliyi geniş ola bilər. Lakin dövlət üçün ən sadə yol elə dövlətsizləşdirmədir. Aydın ki, bu strategiyaya qısqançlıqla yanaşan, konservativ təmayülçülər dövlətin tam nəzarət sisteminin qalmasını müdafiə edəcəklər. Tarıma çəkilmiş bu müvəqqəti, kövrək haldan qurtulmada çıxışlar çoxdur. Əks halda isə dövlətin tam inhisarçılığını müdafiə edənlər qaz təchizat sisteminin də geniş islahatlar prosesi aparmağa, təsərrüfatı labüd özəlləşdirməyə hazırlamağa məhkumdurlar. Bu toplumda ilkin olaraq sınaq işlərinə təşəbbüs edilməli, pilot layihələri reallaşdırılmalı, şəbəkədə ən keyfiyyətli sayğacların quraşdırılması imkanları həllini tapmalıdır. İtkilərin azaltmaq məqsədi ilə aralıq nəzərətçi sayğaclardan da istifadə praktikasına keçmək də məqsədəuyğundur. Respublikamız uzun müddət qaz və elektrik enerjisi sarıdan bolluq təşkil edən regionlardan olmuşdur. Resursların bol olduğu məkanlara isə israfçılıq xasdır. Müasir tələblər, bazar iqtisadiyyatının prinsipləri isə optimal qənaət tələb edir.

Ölkədə qaz təchizat sisteminin təkmilləşdirilməsi, abonent xidmətinin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması bütün qaz sektorunda səmərəliliyinin artırılmasını təmin edəcək ilk amillərdən biridir. Bazar iqtisadiyyatı istehsal və xidmətin nəticəliyini məhz bazardakı uğurlu reallaşmada ifadə olunmasını şərtləndirir. Qaz sektorunda da dövriyyənin təkrar

istehsala keçərək hər dəfə qapanması abonent şəbəkəsində xidmət haqqının tam təmin olunmasının netto-nəticəliyində əks olunur. Göründüyü kimi əslində hasilat, emal və işlənmə ilə əlaqədar işlərlə müqayisədə sadə biçim təəssüratı verən abonent xidməti şəbəkəsinin fəalliyət dəyəri daha qiymətlidir.

Respublikada qaz təhcizat sistemində xidmət işinin təkmilləşdirilməsini təkcə fəaliyyət ahəngdarlığının artırılması ilə bağlamaq düzgün olmazdı. Dünya praktikasında qaz təhcizatında tətbiq edilən və uğur qazanan prinsiplər və reallıqlar nəzərə alınmalıdır. Burada ilk öncə satış məhsulunun keyfiyyətinə, standartına xüsusi fikir vermək tələb olunur. Belə ki, son bir neçə il ərzində respublikanın təbii qaz istehlakçıları təmizlənməmiş, odarant məhsulu əlavə edilməmiş qoxusuz olan qeyri-standart yanacaqla təmin edilirlər. Bu müdhiş mənzərə əksərən Abşerondan kənar regionlarda hasilat qazının yaxın ərazilərə verilməsində müşahidə olunsa da bəzən paytaxt Bakının da ayrı-ayrı məntəqələrində təsadüf edilir. Bu təhlükəli halın qorxunju fəsadı təbii qazın tez alışma və partlayış törətmə xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Təbii halda çox zaman qoxusuz, iysiz və dadsız olan qazın aromatikləşdirmədən məişətdə istifadəsi qəti yolverilməzdir. Bu sıradan bir məsələyə diqqət yetirmək lazımdır ki, SSRİ dövləti süqut etdikdən sonra onun ərazisində yerləşən dövlətlərdə məişətdə istifadə olunan qazla əlaqədar partlayışların sayı artmışdır. Belə hadisələrin olması müəyyən qədər qaçılmazdır. Lakin statistika göstərir ki, qazla bağlı partlayışların sayı yeni iqtisadi sistemə keçiddə daha çox olmuşdur. Rusiya mütəxəssisləri hesab edirlər ki, yaxın dövr ərzində partlayışların sayı azalmayacaqdır. Burada keçid dövrü ilə əlaqədar səbəblərə nəzər yetirilsə də, əsas problem qaz kəmərlərinin və ötürücü qurğuların istismar müddətinin sona yetməsi ilə əlaqədardır. Qaz partlayışları nəticəsində 1998-ci ildə qonşu Gürcüstanda 17 adamın həlak olduğu qeyd olunur. Nigeriyada 1998-ci ildə magistral kəməmindən qaz sızması nəticəsində törənmiş partlayış zamanı yüzlərlə adam həlak

olmuşdur. Müvafiq partlayışlar Azərbaycan üçün də xarakterikdir. Uzun müddət böyük bir əraziyə qazın verilməməsi nəticəsində, bir çox qaz kəmərləri müvafiq səbəblərlə əlaqədar istismara yararsız hala düşmüş və sonradan qazın yenidən verilməsi zamanı bu regionlarda müəyyən partlayışlar müşahidə edilmişdi. Bunlardan 1998-ci ildə Şamaxıda, 2000-ci ildə Bakıda baş vermiş qəzalar daha ağır nəticələrə səbəb olmuşdur. Qazla bağlı qəzaların sayı Bakı şəhərində daha çox artmışdır. Qəzalar həm qaz kəmərlərində, həm məişətdə, həm də maye qazın təchizatı prosesində baş vermişdir. Respublikamızın ən böyük qaz kommunikasiya şəbəkəsi olan Bakı şəhərində qaz plitələrinin və məişət qaz cihazlarının köhnəlmə faizi çox olduğundan və bu sahədə vəsait çatışmamazlığından analoji halların yaxın müddət ərzində çoxalacağı gözlənilə bilər. Lakin avadanlıqların, qaz aparatlarının köhnəliyi heç də, ona dəlalət etmir ki, istehlakçı qeyri-standart qaz almaq məjburiyyətində qalsın. Təmizlənməmiş, normallaşdırılmamış qazın satışı həm də istehsalçı və təchizatçılar üçün də məqbul deyildir. Belə məhsul qurğuları qaznəql xətlərini korroziyaya uğradaraq tez sıradan çıxmasına imkanlar yaradır. Digər tərəfdən, bu, sistemdə törənən qəzaların əksər məsulliyətini də təchizatçılar daşıyırlar. Ona görə də keyfiyyət fərqi seçim imkanları məhdud olan əhəlinin qeyri-standart yanacaq təmin edilməsi təchizatçıların vijdan məsələsi olaraq qalır.

Vəziyyətin yaxşılaşdırılması kompleksdə aparılan islahatlar, prosesin dərinləşməsindən və təkmilləşməsindən, yeni sistemin prinsiplərinə uyğun strukturun formalaşmasından, çevik bazar mexanizmlərinin tətbiqinin genişləndirilməsinin əhəmiyyətli dərəcədə asılılığında ehtiva olunur. Bunun üçün həm də sosial vəziyyəti yaxşılaşdıran proqramların hazırlanması, xidmət təşkilatlarının yeni müstəqil servis sistemə keçməklə səhmləşdirilməsi və özəlləşdirilməsi vacib olacaqdır. Sosial strukturun yenidən təşkili əhəmiyyətini

daha geniş müstəvidə nümayiş etdirəcəkdir. Bu xidmət sahələrinin bazar prinsiplərinə uyğun fəaliyyət zonasına keçidi kompleksdə ümumi islahatlar trayektoriyasında əsaslı dönüşlərdən biri kimi, sahənin yeni iqtisadi sistemə uyğun inkişafına yardımçı olacaq, «liberal iqtisadiyyat» haqqında əsətirli, ehkamlı təsəvvürlərimiz romantik müstəvidən konkret real prizmaya keçəcəkdir.

5.5. Özəlləşdirmə strategiyası və yeni servis xidmətinin formalaşdırılması

Qaz industriyasının artan həcmi respublika ərazisində güclü sənaye infrastrukturunu ilə yanaşı, həm də müqabil sosial infrastrukturun formalaşmasını qaynaqlandırmışdır. XX əsrdə neft-qaz sənayesinin yüksəlişi yeni yaranışlara, elmi-texniki tərəqqiyə, yaşayış məntəqələrinin təşəkkülünə təkan verərək sosial-iqtisadi vəziyyəti stimullaşdıran mühüm amilə çevrilmişdir. Məhz neft-qaz faktoru Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatının XX əsrdə sürətlə dəyişən simasının ilk indikatoru, təkanverici energetik gücü, geniş spektrli təminat bazası olmuş, istehlak tələbinin sürətli artımı isə neft-qaz sənayesinin mütəmadi inkişaf transformasiyasını qaynaqlandırmışdır. Formasiyon, sivilizasiyon təbəllüdatlar hər yeni yaranış və dönüş mərhələsində neft-qaz sənayesinin inkişaf ssenarisinə öz ştrixlərini əlavə etmişdir. Möhtəşəm dövlətin, böyük ittifaqın çökməsi, yeni geosiyasi situasiyanın yaranışı ilə müşayət olunaraq, cəmiyyətin, iqtisadiyyatın mütərəqqi dünya sivilizasiyasına inteqrasiyası üçün böyük imkanlar açılmasına zəmin yaratmışdır. Cərayən edən geniş sferalı siyasi-iqtisadi hadisələr fəaliyyətin bütün sahələrində olduğu kimi neft-qaz sektorunda da köklü dəyişikliklərə gətirən islahatlar prosesinə sürət vermişdir. Servis-xidmət təhcizat və təminat sahəsində də üstün texnologiyaların əhatəli tətbiqi üçün dolğun bazar rəqabətli şərait yaranmışdır. İndi

cəmiyyətin postindustrial mərhələyə keçidi xidmət sferasında güclü, rəqabətli və çoxalternativli, daim yeniləşən və tərəqqi edən servis təminatının formalaşmasını, bununla yanaşı təhcizat-xidmət sektorunun həyat qabiliyyətliliyinin artırılmasında özəl avtonom servisin təşəkkül və inkişafını şərtləndirir.

Yanacaq energetika kompleksində daha geniş özəlləşməni nəzərdə tutan hadisələr XXI əsrdən başlanğıc alır. İqtisadiyyatın liberallaşdırılması, sahibkarlığın genişləndirilməsi, investisiyon prosesin yaxşılaşdırılması səmərəliliyin artırılmasını təmin etmək məqsədini ifadə edən «Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin II dövlət proqramına» uyğun olaraq respublika prezidenti 22 mart 2001-ci ildə YEK müəssisələrinin özəlləşdirilməsi haqqında sərəncam vermişdir. Qərara əsasən «Azəriqaz» QSC-nin strukturuna daxil olan aşağıdakı istehsalat-xidmət kompleksləri özəlləşməyə açıq elan edilmişdir.

- Azqazsazlama Törəmə Səhmdar Cəmiyyəti;
- Bakqazmaş zavodu;
- Qazelektromaş sazlama idarəsi;
- İstehsalat kombinatı;
- Gəncə maşınqayırma zavodu;
- Nəqliyyat Törəmə Səhmdar Cəmiyyəti;
- Səyyarmexqaztikinti Törəmə Səhmdar Cəmiyyəti;
- Azərqaznəql İstehsalat Birliyi.

Müvafiq müəssisə və təşkilatların özəlləşdirilməsini də nəzərdə tutan sərəncamda xarici investorların iştirakına da icazə verilir. Şübhəsiz ki, bu açıq iqtisadiyyat quruculuğu prinsiplərinə müvafiq olan bir qərardır. Burada maraq doğuran məqam iri və demək olar ki, Qaz təhcizat sisteminin ən mühüm və aparıcı istehsalat-nəql kompleksi «Azərqaznəql» İstehsalat Birliyinin özəlləşdirməyə açıq elan edilməsidir. Qərbdə belə müvafiq nəhəng qurumların da özəlləşdirmə obyektinə çevrilsə də bu

strategiya son etaplarda reallaşdırılır. Problematik məsələ isə mütərəqqi qərarların icra və təmin mexanizlərinin işlənməsi və reallaşdırılması ilə bağlıdır. Qaz təchizatı sistemində xarici özəl kompaniyaların iştirakı qiymətləndirilməlidir. Lakin fikrimizcə, bu, işin öhdəsindən özümüzün də gəlməsi üçün müvafiq baza mövcuddur və əsaslar yetərlidir. Xüsusi istedad tələb olunmayan sahədə ən çevik bəşəri texnologiyaların işlənməsi prosesinə yerli mütəxəssislər cəlb oluna bilər. Burada məqsəd ondan ibarətdir ki, istehlakçı tələbi aydın və bəlli şəraitdə yalnız xidmətin yüksəlişi servis üçün yeganə şərtədir. Rəqabətin məhdud olduğu bu təbii inhisar subyektində möcüzə göstərmək çətin olsa da, əsas şərt standartlı, yüksək etibarlı xidməti təmin etməkdir. Bununla yanaşı xidmət-təchizat prosesi beynəlxalq aləmdə geniş tətbiq olunan qabaqcıl prinsiplər və meyarlar əsasında qurulmalıdır. Əyani olaraq energetik sferada servis uğurları ilə fərqlənən Avroatlantik məkanın müvafiq sektordakı nümunələri nəzərdən keçirilə bilər.

ABŞ-da energetik sektor ştatların hakimiyyəti altındadır. Hər ştatın bu sahədə özünün kommunal-təchizat xidməti var. Burada artıq yüz ildir ki, «satış maya dəyəri» formulu ilə həyata keçirilir. Bəzi ştatlarda 1990-cı illərin sonunda energetik sektorda restruktizasiya keçirilmiş, şəbəkə və bölüşdürücülər tənzimlənən inhisarçılara, enerji istehsalı isə azad bazara verilmişdir. İndi ölkədə müəyyən keçici enerji qıtlığı da müşahidə olunmaqdadır. Böhrana səbəbi enerji istehsalının kifayətedici olmamasındadır. J.Buş administrasiyası 2001-ci ilin mayında yeni energetik plan qəbul etmişdir. Problemin həllinə daxili ehtiyatların bir daha səfərbər olunmaması prioritet vəzifə kimi təsbit olunmuş, daş kömür, neft, qaz və atomla işləyən yeni stansiyalar tikilməsi qərarlaşdırılmışdır. 1980-90-cı illərdə Böyük Britaniyada təbii qaz və enerji sektorunda aparılan tam liberallaşma istehsal artımına səbəb olmuş, elektrikin 20%, qazın 40%, istehsal qiyməti aşağı düşmüşdür. Fransa energetik sektorun Avropa Birliyinin etirazlarına baxmayaraq, qətiyyətlə dövlətin inhisarında saxlanılması siyasətini davam etdirir. Bu prinsiplə daha çox

enerji istehsalında «Elektiriste de Frans» və qaz üzrə «Qaz de Frans» şirkətlərində güclü müdafiə olunur. Bu iki kompaniyanın özəlləşməsindən söhbət hələ getmir. Ölkənin böyük neft-qaz kompaniyası Elf/Agiten isə 1980-ci illərdə özəlləşmiş, indi o, Total/Fina/Elf qrupuna daxildir. Real bazar ölkələri ABŞ, Böyük Britaniya və Fransada energetik sektorda yaranmış və inkişafa diqqətin cəlb edilməsi bir də onunla izah edilir ki, burada təhcizat-xidmət sektorunda tam çevik özəlləşmə ilə bağlı məsələlərə ehtiyatlı yanaşma davam edir. Sektorun bütünlükdə özəl əllərə verilməsi tərəddüdlərlə müşayiət olunur. Lakin yenə də qeyd olunmalıdır ki, xidmət sahəsində liberallaşma, dövlətsizləşdirmə təbii axında davamlı inkişaf edəcək, burada da rəqabətli servisin tətbiqi geniş intişar tapacaqdır. Bu paradiqma ona dəlalət edir ki, milli energetik sferada o, cümlədən qaz sektorunda da qəti liberallaşma, böyük özəlləşmə radikal səpkidə aparıla bilməz. Lakin bununla belə köhnə strukturun saxlanması da təqdir oluna bilməz. Ölkəmizdə artıq bir neçə ildir ki, maye qaz istehsalı və təhcizati özəlləşdirməyə açılmışdır. Bu ildən isə hələ ki, emal və təmizləmədə yeganə olan nəhəng Qaz Emalı Zavodu da özəlləşdirməyə verilmişdir. Şübhəsiz ki, çevik investor axtarışında olan bu komplekslərdə qısa müddətdə əsaslı dəyişikliklərin aparılmasında çətinliklər olacaqdır. Lakin bu fakt özü artıq energetik sektorda və təəsürratlı haldır ki, qaz sektorunda özəlləşmənin kerçək praktiki təyinatının tapdığını nümayiş etdirir. Strateji xətt isə qeyd olunan böyük islahat konsepsiyasında dəqiq hesablanmış komponenti kimi qəbul oluna bilər. Burada səhmləşmə və növbəti mərhələdə özəlləşdirməyə imkan açan leyomotivin çox variantlılığı daha məqsədli müdafiə olunma ehtiyacındadır.

Xidmət sektoru pilot sahələrin yaradılması üçün geniş imkanlıdır. Bunu nəzərə alaraq TASİS proqramı üzrə vurğuladığımız kimi, Azərbaycanda nümunə yaradacaq işlər görülmüşdür. Fikrimizcə təbii qazın müvəqqəti verilməsi dayandırılmış bölgələrdə yeni açılış məqamında ayrıca pilotac

xarakterli servis proqramlarının tətbiq edilməsi sınaq bilər. Bununla yanaşı qaz sənayesinin həyati əhəmiyyətli dövlət strukturlarında servisi yaxşılaşdıran tədbirlər aparılmalıdır. Servis xidmətinin geniş həlqədə özəlləşdirilməsi bütün kompleksi əhatə edən sferada üfüqi partnyorluq münasibətlərinin qurulmasına, istehsal prosesinin yaxşılaşdırılmasına zəmin olacaq, planlı sistemin ballasından qurtulmanı təmin edəcəkdir.

VI FƏSİL

İNKİŞAF TENDENSİYASI

6.1. Qlobal axın

Keçmişin tələb və metodlarının dəyişkənliyi, əsaslı dərəcədə indi qlobal axının miqyası, ekoloji meyillər, texniki nailiyyətlərlə şərtlənir. Sosial ədalət normalarını nəzərə almayan bazarın təbii qanunları da yeni iqtisadi tərəqqini öz prinsipləri əsasında qloballaşdırır. Dünya iqtisadiyyatı istənilən ölkənin milli təsərrüfatına əhəmiyyətli təsir göstərir. Bununla belə, o, özünün məxsusi problemlərindən təcrid olunmamışdır. Dünya təsərrüfatının, əmtəə və xidmətlərin, kapital və işçi qüvvəsinin biliyin təcəssümündə vahid bazara çevrilməsi qloballaşmada əks olunur. Özünün müsbət və mənfi cəhətlərilə postindustrial cəmiyyətin mühüm komponenti kimi qloballaşma sürətlə həyatımıza daxil olaraq bütün keyfiyyət çarları ilə ictimaiyyətin geniş təbəqəsini öz təsir sferasına cəlb edir. Beynəlmilləşmə prosesinin çağdaş mərhələsi kimi, qloballaşma yeni, qabaqcıl inkişafda təmsil olunaraq müasir məqamda ictimai varlığın ən dərin sahələrinə belə nüfuz etmiş, təhlil və tədqiq obyektinə, geniş müzakirələr mövzusunə çevrilərək həm də qlobalistik təlim kontekstində elmi məzmun almışdır. Bununla belə, qloballaşma oriyentasiyasında təşəkkül taparaq alovlu gənclik çağlarını yaşayan qlobalistika bir elm kimi, iki onillik mövcudluğu tarixində hələ ki, öz predmetinin konturlarını qəti müəyyən etməmişdir.

Qloballaşmanın ilk təzahürləri hələ ötən əsrin 30-cu illərində ABŞ-dan səmt alan böyük depressiya-ümumdünya kapitalizminin böhranı ilə başlamışdır. Bu böhran planetin əksər hissəsini əhatə edərək beynəlxalq ticarəti sıxıntılara, ümumi proteksionizmi residivə-geri qayıtmaya məruz qoymuşdur. İkinci dəfə, 1971-ci ilin avqustunda ABŞ-ın valyuta sistemində bliskrik böhran dolların qızıl təmayüllü

standartını laxladaraq, onu liberal suveren zolağa çıxarmış və bu olay əksər dünya ölkələrinin iqtisadiyyatına ciddi təsir göstərmişdir. Növbəti qlobal iqtisadi şok neft cəbhəsində 1973-1974-cü illər qiymət böhranı ilə əks-səda doğurmuşdur. Qiymət qalxmaları bir tərəfdən energetik ajlıq, digər tərəfdən istehsalçıları izafi maliyyə resursları ilə silahlanmasına gətirmişdir. 1982-ci ilin yeni qlobal şoku təkrarən neft ixracatçılarının davranışları ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, ixracatçı ölkələr bir tərəfdən izafi neftdollarını böyük təkrar dövriyyəyə qatma təşəbbüsləri, digər tərəfdən isə, bu məbləğlərin Qərbin şəxsi iri bankları vasitəsilə inkişaf etməkdə olan ölkələrə ötürülməsi yeni dünyəvi böhrana gətirmiş və bir çox dövlətlər elə indiyəcən bu sıxıntılardan qurtula bilməmişlər. Bu xusudə yaranan nəhəng borclar ağır yük kimi, ayrı-ayrı ölkələrdə milli iqtisadiyyatın inkişafını ləngidən başlıca maneəyə çevrilmişdir. Son illər Cənub-Şərqi Asiyada, Rusiyada, Braziliyada baş verən maliyyə böhranları yeni qlobal nəticələrə səbəb olmuşdur. BVF bu olaylara mülayimlik gətirmək məqsədilə yeni mühafizə çətrinin inşası axtarışındadır.

Mövcud maliyyə problemlərinin həllində ötən əsrin sonlarında telekommunikasion sistemdəki inqilablar 24 saatlıq fasiləsiz davamlı fəaliyyət göstərən maliyyə bazarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu «Nou-xau»lar hər gün 1,3-1,5 milyard dollar həcmindən möhtəşəm likvid resurslarının dövriyyəsinə təyin edir. Bu nəhəng maliyyə dənizində işbazlar məzənnə dəyişikliklərinə rəğmən arbitrac oyunu apararaq müəyyən mənfəətli nəticələr də əldə etmək imkanı qazanırlar. Lakin «vahid qiymət qanunu» və ya sınıanmış «arbitrac prosesi» heç də həmişə bu niyyətləri reallığa çevirmir.

Kapitalın sürətli artımının məşğulluğun məhsul vahidinə nisbətini əhəmiyyətli ixtisarı, dövriyyə və istehsalın kompyuterləşməsi, nəzarət və qərar qəbuletmə imkanlarının məsafə asılılığından çıxması köhnə hakim tipli müəssisənin

strukturuna, əməyin coğrafi bölgüsünə ciddi tə'sir etmişdir. İndi ABŞ, Yaponiya da elmi tərəqqiyə xərclənən pulların adambaşına düşən bölgüsü 600 ABŞ dolları həddini aşmışdır. Bu sahədə Qərbi Avropa ölkələri də əhəmiyyətli mövqedədirlər. İndi konqlamerant çoxmilli, multnasional, transnasional qlobal korporativ xüsuslu TMK adlanan nəhəng beynəlxalq qurumlar bu keyfiyyətləri ifadə edən təsiredici nüfuzları, çoxmilyardlıq investision qüdrətləri ilə qloballaşma prosesini stimullaşdırırlar. Hərtərəfli mühafizə sistemləri, yüksək madi-texniki baza ilə təchiz edilmiş elmi-tədqiqat institutları, laboratoriyaları, konstruktor büroları TMK-nın artan potensialını, rəqabət qüdrətini tə'min edir. Belə strateji istiqamət milli kapitalın fəaliyyətinin beynəlmilləşdirilməsi, transmilli kapitalın maraqlarının qloballaşması ilə və əvəzlənməsini gerçəkləşdirir. Qloballaşma ilə yanaşı müasir mərhələdə regionlaşma da inkişaf tapır. Dialektik məntiqin təsdiqi kimi beynəlxalq aləmdən XX əsrin iki fəvqəl dövlətindən biri-Sovetlər İttifaqının çökməsi birqütblü ABŞ inhisarçılığının tək hakimiyyətliliyinə rəvac versə də, formalaşma proqnozu çoxehtimallı olan Rusiya-Çin regional strateji alyansı yaqın ki, çoxqütblükdə yeni təzahür olacaqdır.

Qlobal bazarlar təkə iqtisadi aspektdə deyil, sivilisasiyanın digər spektrlərində də işıq verir. Soyuq müharibə, demokratik, hüquqi islahatlar, elmi mədəni əlaqələr buna misaldır. Qloballaşma bir daha isbat edir ki, biz hamımız eyni gəminin sənişinləriyik və onun uğurlu irəliləyişi eynən hamıdan asılıdır.

Qloballaşma aspektinə Azərbaycan gözlüyündən baxmaq zərurətləri də labüd şərtlidir. Beynəlxalq aləmin adi coğrafi, sosial-iqtisadi fraqmenti kimi ilk baxışda kürreyi ərzin quru zolağının 0,0006%-ini, bəşəri sayın 0,13%-ni təmsil edən respublikamız böyük qlobal axında o qədər də, fərqli görünür. Lakin heç də az əhəmiyyət daşımayan geostrateji mövqeyi ilə yanaşı, mühüm karbohidrogen resursları

balansında da planetar miqyasın 2%-lik konturunu cəm edərək ən əlverişli bazarlar yaxınlığında qərar tutması onu beynəlxalq siyasətin uzunmüddətli hədəfinə çevirir. Respublikanın mövcud korbohidrogen ehtiyatlarının bu real payında təbii qazın həcmnin heç də, yarıdan az olmaması onu gerçəkdən postindustrial dünyanın növbəti istəkli enerjidaşıyıcısı titulu qazanmada şanslı edir. Böyük qaz axınının zaman orbitinə yaxınlaşdıqca qlobal axının da özəlliklərinin nəzərə və nəzarətə alınması gücləndirilməyə məruzdur. Lakin qloballaşmaya doğma kimi, aludəçi yanaşmada məqbul hesab oluna bilməz. Lokal reallıqlar da qlobal qarşılıqlı rəbitədə, strateji və taktiki planda həmişə diqqət mərkəzində dayanmalıdır.

6.2. Meqaeconomik sarsıntılar

Yaxın Şərq ölkələrində neft-qaz ehtiyatları nə qədər bol olsa da, tükənməz deyildir. Bu sıradan regionda tükənməzlik sindromu ilə ilk üzleşən Bəhreynin taleyi isə gerçək məlum faktır. İndi ölkədə neftin yaratdığı əvvəlki cah-cəlalədən az əlamət qalmışdır. Faktlaşmış reallıq respublikamız üçün də örnək olmalıdır. Azərbaycanın da neft-qaz ehtiyatları izafi hesab edilir. Lakin burada maraqlı təcrübi bir məqam da vardır. Azərbaycanda quru sahələrində kerçəkləşən neft bəmunun əks sədası tənəzzülü mərhələni aşaraq ötən əsrin sonlarında tarixi bəxşiş kimi, yenidən, bu dəfə isə Xəzərdən həyatımıza daxil olmuşdur. Bu kerçəkliyin əhəmiyyətli praktiki nəticəsi ondan ibarətdir ki, ölkə neftlə bağı yaxşı xatirələrlə yanaşı acılıqlar da dadmışdır. XX əsrin Azərbaycan iqtisadi tarixini neft faktorunun yazdığı mübahisə obyektı deyil. Bununla belə bu təməldə ötən yüzilliyin ikinci yarısından başlayaraq yeni iqtisadi sahələrin də əsası qoyulmuşdur. Lakin müstəqilliyin bərpa edilməsindən sonrakı inkişaf mərhələsinin stimullaşdırılması yenə də neft faktorunun ehtiyacında qaldı.

Xəzərin böyük neft-qaz ehtiyatları əsas verir ki, rahatca bol neftlə bir neçə onillik iqtisadi həyatımızı təşkil edək. Bununla belə neft-qaz sənayesinin digər ölkələrdəki fəsadlı təcrübəsi bizə milli iqtisadiyyatın tamılıqla karbohidrogen resurslarına bağlanmasının kəskin aludəçiliyindən çəkəndir. Bir ildir ki, Azərbaycanda neft fondu formalaşdırılmamışdır. Fondakı vəsaitlərin həcmi artıq 500 milyon dollarlıq həddi aşmışdır və çox keçməyəcək ki, buradakı müvafiq toplum milyard dollarlıq konturlarla ölçülmə mərhələsinə qədəm qoyacaqdır. Lakin elə möhtəşəm neft ölkələri vardır ki, hər il bir neçə milyard dollarlıq neft və neft məhsulları ixrac edələr də daxili dayanaqlı iqtisadi sabillik əldə etmədiklərindən müvafiq fondlar yaratmaq imkanında deyildirlər. Sırasında OPEK və eləcə də dünya neft bazarının fəal təminatçıları nəhəng qeyri-OPEK ölkələrinin də təmsil olduğu belə məmləkətlər hər gün bankdakı hesablarına borcları və təxirəsalınmaz öhdəlikli tədiyyələri ödəməkdən ötrü intizarla neft dollarlarının daxil olmasını gözləyirlər. Neft-qaz resursları çox, lakin iqtisadi hazırlıqları gödək müvafiq ölkələr hasilata başladığı günlərdən normal təsərrüfat quruculuğuna nail ola bilməmişlər. Bol resurslar aspektində başqa bir fenomenal cəhət isə bazar iqtisadiyyatını ilkin reallaşdırmış bir neçə Qərbi ölkəsində nəzərə çarpmışdır. Aşkarlanan iri neft-qaz resurslarından istifadədə bu ölkələr rəhbər tutduqları bazar prinsiplərini yetərli əxz etmədiklərindən iflas təzadlı böhranlarla üz-üzə gəlmişlər. Analoji vəziyyətin daha təhlükəli yaşantısı Nədarlandın təcrübəsində «*Holland sindiromu*» adlan iqtisadi sarsıntıda tarixi izini qoymuşdur. Bu məşhur fenomenal olay xüsusi hadisələr çox-çox öncə görkəmli iqtisadçı alimlər tərəfindən tədqiq və təhlil edilmişdir. Məsələnin şərhinə xüsusi diqqətin yönəlməsi mahiyyətə onunla izah edilir ki, Azərbaycanda iflaslaşma vəziyyətində olan iqtisadi sahələr məntiqi normativdən xeyli çoxdur. İqtisadi sabillik isə əhəmiyyətli dərəcədə neft-qaz industriyasına əsaslanmaqdadır.

Büdcə gəlirlərin böyük bir hissəsi də, məhz bu, resurslar hesabına formalaşır. Yaranmış konyukturun uzunmüddətli davamlığı isə qeyd olunan iqtisadi anomaliyalara gətirə bilər.

«Holland sindiromu» ilə bağlı elmi-tədqiqat prosesi sadə və qısa interpretasiyalı deyildir. Lakin bu hadisənin məhz təbii qazın industrial faktoru ilə bağlılığı mümkün ijmali şərh vermək zərurəti yaradır. XX əsrin əvvəllərində isveçli iqtisadçılar Eli Xekşer və Bertil Olin A.Smitin və D.Rikardonun mütləq və nisbi üstünlüklər nəzəriyyəsinin müddəalarına əsaslanan istehsal faktorlarının müqayisəsi nəzəriyyəsini işləmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, D.Rikardo 1817-ci ildə ölkənin beynəlxalq ixtisaslaşmasının zəruriliyini sübut edərək onu müqayisəli üstünlük qanunu adlandırmışdır. Ötənlərdən fərqli olaraq Xekşer və Olinin nəzəriyyəsinə görə burada bir deyil, iki-kapital və əmək amili iştirak edir. Onların fikrincə, hər bir ölkənin bu iki istehsal faktoru ilə müəyyən dərəcədə bağlılığı var və bu hal beynəlxalq ticarətdə iştirakçıdan asılı olaraq həmin ölkələrdə qiymət nisbətində müxtəliflik törədir. Kapitalın qiyməti faiz dərəcəsi, əməyin isə qiymətini əmək haqqında əks olunur. Burada alınan nəticə ondan ibarətdir ki, əməyin və kapitalın müqayisəli qiymətlərinin səviyyəsi kapital artıqlığı olan ölkələrdə əmək ehtiyatları və kapital defisiti olanlara nisbətdə azdır. Öz növbəsində bu hal eyni malın müqayisəli qiymətlərinin müxtəlifliyinə səbəb olur və hər bir ölkə nisbətən daha çox faktorlar tələb edən əmtəə istehsalını ixtisaslaşdırmağa çalışır. Beynəlxalq ticarətin təsiri altında dünya mal dövriyyəsində iştirak edən əmtəələrin müqayisəli qiymətləri eyniləşməyə meyl edirlər. Bu isə müxtəlif ölkələrdə həmin əmtəələrin yaradılmasında istifadə edilən istehsal faktorlarının qiymət nisbətinin bərabərləşməsinə səbəb olur. Xekşer-Olin nəzəriyyəsinin postulatları əsasında bu qarşılıqlığı ABŞ iqtisadçısı P.Samuelsin aşkarlamışdır. Xekşer-Olin-Samuelsin adı altında təsdiqini almış teoremə görə, xarici ticarətə

qoşulmadıqda əmək və kapitalın qiyməti hər ölkədə fərqlənəcək, izafi faktorun qiyməti nisbətən kiçik, defisitli faktorun qiyməti nisbətən yüksək olacaqdır. Kapitaltutumlu əmtəə ilə ölkənin ixtisaslaşması və beynəlxalq ticarətdə iştirakı ixracat sahəsində kapitalın axınına gətirir.

İstehsal faktorlarının müqayisəsi nəzəriyyəsi empirik yoxlanışlar, konkret statistik məlumatlara əsaslanaraq təftişə məruz qalmışdır. İqtisadçı alimlər ayrı-ayrı ölkələrdə iqtisadiyyatın kapital və əmək bolluğu sahələrinin, onların idxal və ixrac strukturunun korrelyasion asılılığının mövcudluğunu aydınlaşdırmağa səy etmişlər. Daha sanballı nəticəli təyinat isə əlli il öncə rus əsli ABŞ iqtisadçısı, Nobel laureatı V.Leontyev ölkəsinin II cahan müharibəsindən sonrakı ilk illərinin xarici ticarət strukturunu təhlil etməklə nail olmuşdur. İstehsal faktorlarının müqayisəli nəzəriyyəsinin əksinə olaraq aparılmış tədqiqat ABŞ-da idxalın ixracata nisbətə 30% çox olaraq kapital tutumluluğunu aşkarlamışdır. Bu nəticə «Leontyev paradoksu» kimi məşhurdur. Nəticə-paradoks bir neçə istiqamətdə şərh edilsə də, əsas fikir üstünlüyü ondan ibarət olmuşdur ki, ABŞ digər inkişaf etmiş ölkələrə nisbətə elmtutumlu əmtəə istehsalında üstünlüklər əldə etmiş və bu səbəbdən də, ixracatda daha çox ixtisaslı əmək tələb edən, idxalda isə xammal xarakterli böyük kapitaltutumlu xərcli əmtəələr çox olmuşdur. «Leontyev paradoksu» Xekşer-Olin nəzəriyyəsinin praktiki məqsədlərdə düzxətli və sadələşmiş istifadəsindən artıq aludəçiliklə ifadədən çəkilməyə xidmət edir.

Milli iqtisadiyyatın məhsullarının xarici ticarətdə iştirakını dəqiqləşdirən iqtisadçılar ticarət olunan və ticarət olunmayan əmtəə və xidmətlər konsepsiyasını yaratmışlar. Konsepsiyaya görə beynəlxalq mübadilədə iştirak edən əmtəə və xidmətlər ticari, öz yerində beynəlxalq ticarətin obyektivi olmayanlar isə qeyri-ticari adlanır. Praktikada əksər əmtəələr, o cümlədən neft və qaz resursları ticari əmtəə kateqoriyasına

aidir. Belə bölgü şərti xarakter daşıyır və elmi-texniki nailiyyətlər nəticəsində dəyişkənliyə məruz qala bilər. Polyak köklü ingilis iqtisadçısı Q.M.Rıbçinski Xekşer-Olinin istehsal faktorlarının müqayisəsi nəzəriyyəsinin nəticələrini dəqiqləşdirərək isbat etmişdir ki, dünya qiymətlərinin dəyişməzliyində və iqtisadiyyatın iki sektorunun mövcudluğu şəraitində bir izafi faktordan istifadənin genişlənməsi digər əmtənin istehsal və buraxılışının ixtisarına gətirir.

Bütün bu sadalanan iqtisadi elmi nəticələr qeyd olunduğu kimi, bir çox ölkələrdə, o cümlədən Norveç, İngiltərə, Meksikada baş vermiş «Holland azarı» adlanan iqtisadi vəziyyətin anlamına və şərhinə yönəlmişdir. Belə ki, vurğuladığımız bu iqtisadi bazar ötən əsrin 60-70-ci illərində Şimal dənizində Hollandiyanın təbii qaz hasilatına başlanması, sonradan onun ixracatının genişlənməsi ilə bağlıdır. Bununla əlaqədar ölkədə iqtisadi resurslar təbii qaz hasilatına keçiddə yerdəyişməyə məruz qalmış gəlir artımı qeyri-ticari əmtənin istehsal tələbi və artımının genişlənməsinə gətirmiş, eyni zamanda bu hal ənənəvi ixracatönlü emal sənayesi sahələrində istehsalın məhdudlaşdırılması və ölkədə çatışmayan əmtəələrin idxalının yüksəlməsi ilə müşayiət olunmuşdur. Dünya bazarında xammalın qiymət enişləri isə vəziyyəti yeni daha ağır mərhələyə qaldırmışdır. Nəticədə böyük sosial problem yaranaraq əhəlinin gəlirlərinin aşağı düşməsi baş vermişdir. Vəziyyətdən çıxışda isə yenidən qeyri-ticari əmtə istehsalının məhdudlaşdırılmasına və resursların xammal ixracatı sahəsindən əks axını əvvəlki vəziyyətə qayıdışına sə'y edilmişdir. Göründüyü kimi, nəzəriyyəsi çox illər öncə qoyulmuş iqtisadi sistemin analoji vəziyyəti, təbii resursları izafi bol olan ölkələrdə aparılmış yanlış iqtisadi strategiyada təsdiqini almışdır. Bu reallığın Azərbaycan iqtisadiyyatında da xüsusi nəzərə alınması olduqca vacibdir. Bitməkdə olan 2001-ci il son rübünü yenə də kəskin enmiş neft qiyməti ilə başa çatdırır. Qiymətlər artıq qırmızı xətdən də

aşağı enmişdir. Bu isə yeni il büdcəsinin yüklü olmasını artıracaqdır. Dünya neft bazırında yeni qiymət həyəcanı Rusiyada daha fəsadlı çevrədə görünə bilər. Ölkənin məşhur iqtisadçıları belə inkar etməzlər ki, Rusiyanın özü də holland azarına mübtəladır. Neft və qaz ixracatı onun əsas valyuta mənbəyini təşkil edir. Artıq 2002-ci il dövlət büdcəsinin skevesterliyi problemi qarşıya çıxmışdır. Yeni ilin büdcə müəllifləri məxaric hissənin dəyişməzliyi xəttini müdafiə etsələr də opponentlər məhz azalan neft qiymətlərinə rəğmən passiv hissənin məhdudlaşdırılmasında israrlıdırlar. Müqayisə belədir ki, 1998-ci ildə neftin dünya qiymətlərinin enişində əsas ixracatçı dövlətlərdən olan Venesuela 8, Meksika 12 dəfə büdcə məxaricini azaldaraq böhranı nisbi dəf etmişlər. Rusiya hökuməti isə bu məsələdə bayağı qətiyyət nümayiş etdirərək heç bir məhdudlaşmaya getməmiş və nəticədə 1998-ci ilin müdhiş defolt uçrumuna düşmüşdür. Məhz buna görə də, meqoekonomik empirik olaylara ciddi yanaşılmalı, proseslər təhlil edilərək prespektiv addımlarda nəzərə alınmalıdır. Bu baxımdan neft-qaz resurslarının əbədi olmayan keçici ləzzətindən ayrılmaqla iqtisadiyyatın diversifikasiyasına da nail olunmalı, çoxukladlı təsərrüfat sisteminə tezliklə keçid üçün zəmin yaradılmalı, neft daxil olan gəlirlər təkrar istehsala, tez özünütəminatlıq əldə edən sahələrin təşəkkül və dirçəlişinə yönəldilməlidir. Böyük mavi kapital axınından isə daha uzaqhədəfli strateji məqsədlərə yetmədə istifadəyə üstünlük verilməlidir.

Hələ 1990-cı illərin əvvəllərində neft sənayesini xarakterizə edən ehtiyatlar, hasilat və e'malın adambaşına bölgüsü kontekstində obyektlərin əlaqəliliyi və ya məsafəliliyinin təyinatının məjmu riyazi metodu-klaster təhlil əsasında akademik A.X.Mirzəcanzadənin⁵ apardığı tədqiqatı nəticələrə görə Azərbaycan özü kimi ənənəvi neft

⁵ А.Х.Мирзаджанзаде, Ч.А.Султанов. Этюды нефтяной концепции Азербайджана. Баку. 1994. стр.23.

oriyentasiyalı, böyük neft potensialı, lakin bir qədər iqtisadi imkanları məhdud olan Meksika ilə eyni təsnifatda çıxış etmişdir. İnsani və təbii resursları Azərbaycandan qat-qat çox, miqyaslı neft ixracatçısı Meksikada qeyd olunduğu kimi, «Holland sindromu»nun acılarını dadmış və hələ də iqtisadi sferada lazımı stabilliyə yetməmişdir. Bu təhlili aşkarlıq ona dəlalət edir ki, resursların istifadəsində elmi əsaslandırma, ciddi tənzimlənmə, rasional bölgü, ixracat və nəzarət balanslaşdırılmış aspektdə təmin edilməsə, Azərbaycanı da Meksikadakı iqtisadi inkişaf aqibəti və uyğun potensial sarsıntılar gözləyər.

Neft faktoru ilə əlaqədar digər təzadlı hal, beynəlxalq praktikada *Eksport Independency* ixracat asılılığı adlanan iqtisadi köstərici kontekstində respublikamızın qeyr-adekvat mövqeyi ilə bağlılığındadır. Müvafiq göstərici müstəqilliyin 1992-ci ildə mövcud 34%-dən 2000-ci ildə 93%-ə qalxmış və hazırda Nigeriya, Liviya, Oman, Küveyt kimi ənənəvi neft ölkələrindən də yüksəkdir. Məlumdur ki, ixracat göstəricisi, ümumi ixracatda başlıca ixracat məhsulunun mövqeyilə ölçülür. Şübhəsiz ki, respublikamızda da ixracatın əksər hissəsini neft və neft məhsulları təşkil edir. Belə vəziyyət isə qeyd etdiyimiz kimi iqtisadi izini qoymuş «Holland sindromu» təhlükəsi yarada bilər. İqtisadiyyatın digər sahələrinin məhdud istehsal imkanlarının qalması və gələcəkdə təbii qaz ixracının başlanması, sürətli artımı fonunda ixracat asılılığı ölkəmizi daha poradoksal iqtisadi qəzalarla üzləşdirə bilər. Bu iqtisadi təzahürün etimologiyası müəyyən olunmalı, iqtisadiyyatın digər mənfəət gətirən sahələri stimullaşdırmalıdır. Daha çox milli sahibkarlara istinad olunan bu strateji istiqamətin ana xəttini ölkədə orta sinfin təbəqələşməsi prinsipi təşkil etməlidir. Belə istiqamət vətəndaş cəmiyyətinin yüksəlişini ifadə edərək ictimai-siyasi sabitliyin stasionarlığı üçün də son dərəcə mühümdür. Real bazar ölkələrində bütün XX əsr əhatəsində yetişmiş orta zümrə əsas vergi ödəyicisidir və o, bütün

aktivlərin mənbəyində dayanır. Yüksək inkişaf etmiş cəmiyyət quruculuğunda möhkəm iqtisadi təməllərin yaradılması bizim üçün də orta təbəqənin yaradılmasını olduqca vacib edir.

İqtisadi sistemin formalaşmasında dünya təcrübəsində mütərəqqi modellər çoxdur. İnkişaf etmiş Avropa ölkələrindəki standartlar daha çox sosial təminatları ilə fərqlənir. O mülkiyyət bərabərsizliyini milli gəlirin təkrar bölgüsü hesabına azaldır. Bütün bunlar yüksək səviyyəli fiziki şəxslərdən vergi qoyma ilə əldə edilir. Bu model «funksional sosiallaşma» adlanır. Şərh belədir ki, istehsal funksiyaları rəqabətli bazar əsasında özəl təşkilatların üzərinə düşür. Həyat səviyyəsinin yüksək təminatını isə məşğulluq təhsil, elm, sığorta və sair dövlət həyata keçirir. Ölkədə qeydiyyatsız istehsal və idxalın genişlənməsi sərtləşdirilmiş pul-kredit siyasəti müəyyən mənfəəti vəziyyətlərin yaranmasına da rəvac vermə imkanlıdır. Vergidən gizlənmə, uçotdan yayınma halları çoxalır. Bu da öz növbəsində kəskin büdcə böhranı ilə müşayiət olunur. Monitar vəziyyət mühüm, qeyri-təkmil vergi sistemi ilə bəhəm tədavi sferasına təsir göstərir, təkrar istehsal prosesini təcrid və ləngid edir, kredit restriksiyası doğurur, borclarının artmasına səbəb olur. Keçid ölkələrində sınaq edilmiş monitar siyasət ilk mərhələdə məhsuldar olsa da, sonradan bir çox ölkələr «neoklassik sintez konsepsiyasına» üstünlük vermişlər. Müəyyən ölkələr XX əsrin dolanbac iqtisadiyyatından dərs alaraq əsaslı islahat işlərinə baş vurmuşlar. XX əsrin əvvəllərində Rusiyanın baş naziri P.Stolipinin, ABŞ-da prezident T.Ruzveltin reformaları, II cahan savaşıdan sonra AFR-in baş naziri neoliberal təmayüllü L.Erxart, əsrin sonunda R.Reyqanın, M.Tetçerin, Polşada baş nazir L.Balotoroviçin, Argentinanın iqtisadiyyat naziri D.Kovalanın və indiki mərhələdə Türkiyədə K.Dərvişin apardığı iqtisadi islahatlar strategiyası misal ola bilər.

Təbii qazla bağlı yeni inkişaf konsepsiyası təbii qazın ümumdünya tarixi ilə bağlı reallıqları, empirik nailiyyətləri qəti nəzərə almada arzu edilən məntiqi məkana daxil olacaqdır.

Bununla belə milli mental cəhətlər, geosiyasi kerçəkliklər də nəzərdən yayınmamalıdır. Hər millətin, regionun öz ampulası var. Daha çox tərəfli olmağı tələb edən qlobal rollarla yanaşı məxsusilər də yaradılmalıdır. Ambivalent düzlükdən sosial rifahı təmin edən konkret addımlara keçid edilməlidir.

6.3. İnformasion təminat

Təsərrüfat aləmi obrazında çıxış edərək geniş mədəni, hakimiyyət və sair sosial münasibətlər bazasında təşəkkül tapan iqtisadiyyat ilə cəmiyyəti bir-biri ilə çoxlu qırılmaz tellər bağlayır. Cəmiyyət inkişaf tarixinin klassikləşmiş nümunəsinə görə ənənəvi, industrial və postindustrial kateqoriyalara təsnif olunur. Xronoloji ardıcılığa rəğmən ilkin mərhələ neolit epoxasında, aqrar inqilablar zamanında torpaq və təbii xammala əsaslanan ukladda ənənəvi kapitalizmə qədər dövrü əhatə edir. Maşın və mexanizmlər, geniş çeşidli emal, əl əməyinin mexanikləşməsi kimi cəhətləri əhatə edən növbəti mərhələyə industrial quruculuq hakim kəsilmişdir. Ötən əsrin sonlarında isə həyatımıza mühüm resursu insan biliyi və informasiya əsaslanan postindustrial cəmiyyət daxil olmuşdur. Qloballaşma kontekstində istehsalın məhdudlaşması, xidmətin artması, texniki dünyanın sosiallaşma ilə əvəzlənməsi, deindustriallaşma, şəhərdən ətraf regiona, təbiətin qoynuna axınla deurbanizasiya meylinin güclənməsi yeni postindustrial cəmiyyətin həyatı yaşayış tərzinə çevrilmişdir. Yeni cəmiyyətin strukturun ən mühüm funksional komponentini isə vurğulandığı kimi informasiya təminatı təşkil edir. Cəmiyyətin tarixi inkişaf dövrüliyinə edilən aksent təbii qazla əlaqəli konseptual proqramda inteqrasiya proseslər nəticəsində bizim də qədəm qoyduğumuz postindustrial cəmiyyətin özəlliklərini, burada dominant mövqeydə dayanan informatik gücün xüsusiyyətlərini nəzərə alınması ilə bağlıdır. Ölkənin hələ ki, ikinci, bir neçə gerçək məqamdan sonra birinciliyi əldə edəcək təbii qaz sənayesinin

davamlı, rasionallıq yaşantısı dolğun informatik təminatlardan, informasiya analizindən çox asılı olacaqdır. Təkcə məqsətlə tədqiqatları deyil, geniş anlamda beynəlxalq geosiyasi və iqtisadi meyllərin də təhlil aspekti informasiya təminatla bağlanacaqdır.

İqtisadiyyat həm də metamorfiz struktur və funksional xarakterlərin dəyişməsi ilə müşayiət olunan bir inkişaf mərhələsindən, digərinə keçidini əks etdirir. İndiki iqtisadi təfəkkürdə informasiya iqtisadi resurs və iqtisadiyyatın son məhsulu kimi inkişaf üçün daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bitən son onilliklərin real həyat faktorlarının strateji göstəricilərində təşəkkül tapan xarakterik cəhətini müasir informasiya texnologiyasız təsəvvür etmək çətinidir. İnsan sosiolojisinin tərəqqisi nəticəsində gerçəkləşən informasiya inqilab çağdaş zamanda səmərəli kapital artımını qaynaqlandıran əsas mənbəyə çevrilmişdir. Yüz ildən çox sürətli iqtisadi inkişafın industrial tipi tarixi səhnədə özünün mövqelərini resursların qənaətli, insanların qeyri-maddi tələblərinə əsaslanan bilik, əsaslıq yaradıcılıqda qərarlaşan yeni mütərəqqi modelə verir. İnternet-texnologiyalar, elektron kommünikasiya və biznes iqtisadiyyatın bütün sahələrinə nüfuz edərək, onu yeni təbəllüdatlara uğradır. Bununla belə, iqtisadiyyatın virtualaşması meyli güclənir. Virtual iqtisadiyyatda fərqli olaraq qeyri-müəyyənlik daha çox özünü göstərir, determinizmi tez-tez indeterminizm əvəzləyir.

Son 30-40 il ərzində dünya üzrə kompüterlərin sayı 2000-dən 200 milyona, telefonlar isə daha çox 500 milyon ədəd artmışdır. 1990-2000-ci il arası internet istifadəçilərin sayı planetar miqyasda 100 dəfədən çox artaraq 300 milyona yüksəlmişdir. Real bazar ölkələrində ÜDM-in dinamik hissəsi informasiya yönümlü sahələrdən-telekommünikasiya, kompüter mərkəzləri, proqram təminatında hasil olunur. Buraya farmasevtikani də daxil edirlər. Belə ki, çağdaş mərhələdə əlavə dəyər əksərən informasiya faktor hesabına təmin olunur. Öz növbəsində qeyri-əmtə təyinatlı informasiya-maliyyə bazarları,

fyuçers forvart, sığorta, investisiya yaranır ki, onlar da dövriyyəyə görə artıq ənənəvi əmtəə bazarlarını üstələyirlər. «Qlobal kostodians» adlanan telekommunikasiya şəbəkələr, SVİFT, İntersetl, TELEKURS, ENVESTDATA, Reyteriminq 2001, 2002 əhatə edən sisteminin, investisiyalar, qiymətli kağızlar, texnologiyalar və əmtəələrin vahid transmilli elektron bircasının təşəkkül tapması imkan verir ki, ani olaraq istənilən istifadəçi bu gəlirli mənbələrdə vəsaitlərini yerləşdirsin. Pulların dematerialaşması, onların öz material daşıyıcılarından uzaqlaşdırılaraq elektronlaşdırılması prosesi vüsət alır. Funksioner pulu virtual ödənişlər sıxışdırır. «İnformasiya iqtisadiyyatı» adlanan yeni termin dövriyyəyə çıxır. Təşəkkül tapan formada dəyər iqtisadi sistemin məhsulu, yeni informasiya ölçüdə emanasiasiyası kimi iqtisadiyyatda qiymətini informasiyadan alır.

Müasir iqtisadi sistemdə energetik ölçünün tətbiqi cəhətləri uğursuzluğa uğramışdır. Mahiyyətə istənilən əmək ölçüsü istehlak edilən enerji ilə deyil, maddiləşmiş xarakterli informasiya ilə təyin edilir. Belə ki, istehlak edilmiş enerji burada universal hesab edilsə də, onun zəruri və məqsədyönlü təyinatı informasiyanın funksional vüsətindən asılıdır. Bu baxımdan, hər hansı texniki mexanizm maddi prosesin reallaşdırıcısı kimi, həm də digər müstəvidə təhlil və tədqiqatlar üçün informasiya mənbəyi olaraq da çıxış edir. İndi iqtisadi artım material istehsalının enerjisi və istehlakın kəmiyyəti ilə deyil, informasiya istehlakından asılıdır. Son nəticədə iqtisadiyyatın entropik balansını bu eniş əsaslı dərəcədə enerjinin bahalaşması ilə səviyyələyir. Enerji bahalaşmasının entropik effekti enerji alınmasının özünün qiymət artımı və həm də onun yüksək istehlak tələbində əks olunur. Tədqiqat və müşahidələr göstərir ki, alınan enerjinin bahalılığı müasir iqtisadiyyatda xərclər infilyasiyasının əsas səbəblərindəndir. İnformasiya proseslər iqtisadi tərəkürün ənənəvi stereotiplərini «ədəbi iqtisadi həqiqətləri»in təftiş etməyi, ona çağdaş reallıqlar kontekstində yanaşmağı, yeni baxış spektrini diktə edir.

Qətiyyətlə demək olar ki, müasir iqtisadiyyat yeni informasiya fazasına daxil olur. İndustrial iqtisadiyyat epoxasının statistikasında əks olunan prinsipləri yeni gerçəkliklərlə uzlaşdırır. Maddi məhsulun buraxılışının yerini daha çox informasiya məhsul tutur. Bu vəziyyət isə artıq statistiklərin diqqət çevrəsinə daxil olmuşdur. Yaranmış reallıqlar, aparılan diskussiyalar, debatlar BMT-nin statistika komissiyasını da virtual məhsul ölçüsünə yanaşmada yeni axtarışlara sövq edir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Azərbaycanın artan təbii qaz potensialı ölkə iqtisadiyyatını daha davamlı inkişaf fazasına daxil olmasının yeni indikatoruna çevrilmişdir. Yaxın onilliklər ərzində ölkəmiz regionun rəqabətqabiliyyətli qaz təchizatçısı, Avropa qaz bazarının fəal iştirakçısı kimi dünya enrgetik balansında mavi yanacaqın istehsalçısı və ixracatçısı olmaq statusunu tam əldə edəcəkdir. Respublikanın mövcud qaz infrastrukturunu Cənubi Qafqazda ən mükəmməl adekvat sistem kimi dəyərləndirilsə də, genişlənən təbii qaz axınına müqabil çağdaş zamanda yeni mobil şəbəkənin inşası problemi qarşıya çıxmışdır. Ömrü neft epoxasından da artıq olacağı hesablanan təbii qaz erasına labüd keçid üçün respublikada strateji yönümlü işlərin ilk konturları çəkilmiş, miqyaslılığı ilə planetar səviyyə daşıyan Xəzərdəki möhtəşəm «Şahdəniz» yatağında böyük hasilat üçün birinci mərhələni əhatə edən işlərin görülməsi tamamlanmış, Qərbə səmt alan Bakı-Tbilisi-Ərzurum nəhəng qaz magistralının tikintisi kommersiyalaşma mərhələsinə keçmiş, yeni müvafiq infrastrukturun formalaşdırılması prosesinə başlanılmışdır.

Bənzərsiz parametrdə reallaşan yeni qaz potensialının milli mənafeələrə uyğun səmərəli istifadəsinin təminatı fundamental elmi-tədqiqat, empirik-nəzəri təhlil və uzunmüddətli prespektivi nəzərə alan konseptual milli proqramın hazırlanmasını şərtləndirir. Bu miqyaslı işin manifest səciyyəli mümkün yığcam interpretasiyası tədqiqat missiyasının predmetinə çevrilmişdir.

Azərbaycanda təbii qazla bağlı böyük iqtisadi həlqəni ifadə edərək, məqsədli təyinat, situasiyon yanaşma, sosiallaşan bazar iqtisadiyyatı və genetik təhlil kontekstində ilk dəfə olaraq aparılan kompleksli elmi-tədqiqat prosesi elmi yeniliyi ilə fərqlənərək respublikanın artan təbii qaz potensialının dəyərləndirilməsi, qaz sənayesinin müasir vəziyyəti, inteqrasiyon və inkişaf meyilləri, yeni çevik infrastrukturun

formalaşdırılması, geniş texniki-iqtisadi düzümdə onun qlobal və lokal prespektiv imkanlarının tədqiqi problemlərinə həsr edilmişdir. Mövcud reallıqlar və virtual görüntü diapazonunda yerinə yetirilən təhlil işinin yekunu kimi, bir daha resurslar və potensialın geniş inspeksiyasının aparılması, böyük dövriyyəni əhatə edən manevrli yeni vahid qaz sektorunun diversifikasiyon modern modeldə yaradılması, elektrik enerjisi istehsalının qaz sistemli iş rejiminə keçidinin zəruriliyi əsaslandırılmış, daxili və ixrac qaz balansının, böyük mavi axınının təmin edilməsinin ekoloji proqramının hazırlanması və habelə emal, istehsal, təchizat sferasında özəl və qarışıq səhmdar əməkdaşlıq mexanizmlərinin qurulması tövsiyyə olunmuşdur. Monoqrafiyada həmçinin abonent şəbəkəsində peqament və akkreditiv sistemli maliyyə, idarəetmədə mütərəqqi menejment texnologiyalarının tətbiqi, əlahiddə qaz fondu və qaz bankının təsisi, nəzarət rejimini, təhlükəsiz, rassional işlək mühütü gücləndirən avtonom qurumların yaradılması, xidmət-servis işində «Nou-xou»ların tətbiqi, əhalinin enerji təminatını yaxşılaşdıran uzunmüddətli tədbirlər planının hazırlanması tədqiqat prosesində araşdırma obyektini əsas problem mövzuları kimi təhlil olunmuş və uyğun gələn nəticələr əldə edilmişdir.

РЕЗЮМЕ

В ближайшее десятилетие Азербайджан, конкурентноспособный и активный участник Европейского газового рынка примет полный статус производителя и экспортера в мировом энергетическом балансе. Для перехода на эру природного газа, продолжительность которой вычисляется больше чем нефтяная эпоха, в республике произведены контуры работ стратегического характера по масштабности имеющая планетарная особенность. Завершились работы месторождение «Шахдениз» в Каспии для большой добычи первого этапа, строительство магистрали газа направленного на запад Баку-Тбилиси-Эрзурум перешел на коммерческую стадию и начат процессы формирования новой соответствующей инфраструктуры. Обеспечение эффективного использования реализованного в неоспаримом параметре нового потенциала газа, соответствующему национальным интересам обуславливает разработку концептуальной, национальной программы имеющей ввиду фундаментальное научное исследование, эмпирически-теоритический анализ и длительную перспективу. Возможная фокусированная интерпретация с манифестической характеристикой превратилась в миссию данной исследовательской работы. Монография *«Потенциал природного газа в Азербайджане реалии и виртуальные наброски»* отражая огромное экономическое звено связанное с природным газом в Республике посвящена проблемам оценки растущего потенциала и современного состояния природного газа, тенденций интеграции и развития, формирования новой гибкой инфраструктуры в контексте целевого распределения, ситуационного подхода социализированной рыночной экономики в генетическом анализе, исследованы его глобальные и локальные

перспективы в просторном технико-экономическом направлении.

В выполненной диапозоне существующей реалии и виртуальных видений в исследовательской работе проведение инспекций ресурсов и потенциала, новая организация охватывающей широкого кругооборота единого маневрированного сектора газа в диверсификационной модернизационной модели, обоснована необходимость перехода производства электрической энергии на режим с газовой системой, рекомендован обеспечение внутренней и экспортируемый баланс газа соответствующей экологической программы и также в обработке в производстве и в сфере обеспечения построения частного и смешанного акционерного сотрудничества.

В монографии анализированы также расширение в финансах и абонентской сети пегамент и аккредитивных систем, применение в менеджменте современных технологии, учреждение специального газового фонда и банка, создание усиливающих рациональных и гибких режимов контроля и безопасности, применение «Ноу-хау» в работе сервиса, подготовка планов длительных мероприятий для энергетического обеспечения населения как основные проблемы исследовательской работы и получены соответствующие результаты.

SUMMARY

In the next decades Azerbaijan is going to gain its complete status of a blue fuel producer and exporter in the world's energy balance, as a competency capable gas supplier of the region and as an active participant in the European gas market. To create a significant transition to a natural gas era, which is considered to last longer than the oil epoch, initial strategic works in the republic were outlined. And the works around the first stage of mass production in the grandiose "Shahdeniz" deposit of Caspian Sea, conveying wide-scale character, have been completed. A construction of the huge west-orientated gas main, Baki-Tbilisi-Arzurum, has passed to the commercialization stage and the process of formation a new appropriate infrastructure has been started. Guarantee to the proper use of the new gas potential that is realized in superlative parameters, according to national interests conditions the preparation of conceptual national program. This program takes into account fundamental scientific research, empiric-theoretical analysis and long-term perspectives. Interpretation of the work of such a scale became subject of available research mission.

Monograph named «*Natural gas potential of Azerbaijan: realities and virtual lines*» was dedicated to the studied appointments, situational approach, to the evaluation of growing natural gas potential in the context of socializing market economy and genetic analysis. There are such issues as current situation of gas industry, integration and development trends. While expressing a grand economic circle that is related to natural gas of the country, monograph also describes the formation of a new prompt infrastructure and research of its global and local perspective capabilities in the wide technical-economical order.

In the researches necessity of broad inspection of resources and potential, re-establishment of the shunting

common gas sector that covers vast circulation in a modern model of diversification, and the transition from production of electric power to systematic gas conditions were validated. These researches are carried out in a range of existed realities and virtual view. And the preparation of ecological program that provides internal and export gas balance and vast blue flow, and construction of private and mixed joint-stock cooperation in the sphere of processing, producing and provision are recommended too. In the monograph there are also conclusions appeared from the analysis on the common problematic issues such as parchment and LC system finance in the user network, application of advanced management technology in the management sphere. Application of separate gas fund and gas bank, establishment of self-contained institutions that increase control regime, security and rational work conditions belong to these matters too. It also discusses employment of know-hows in the service, drafting of long-term measure layouts that improve supply of power to the population and the research subject in investigation process.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurani Kərim
2. Azərbaycan iqtisadiyyatı Bakı. 1998.
3. Azərbaycan sənayesi. Statistik məcmüə. Dövlət statistika komitəsi. Bakı. 2000.
4. Azərbaycan tarixi. Bakı. Elm. 1998.
5. Abdullayev Z.S., Nağıyev Ə.H. İstehsalın təşkili Bakı. Çarşıoğlu. 2000.
6. Azərbaycan neft təsərrüfatı curnalı. 2000. №3.
7. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin qanun və qərarlar toplusu. Bakı. 1991-2000.
8. Армонд А.Д., Мори Д.И., Нерихин В.В., Анатомия кризосов. М.: Наука. 1994.
9. Ассэль Генри «Маркетинг: принципы и стратегия. М.: ИНФРА-М. 1999.
10. Атакишиев М.А. Экономическая эффективность рационального использования производственных мощностей в бурении. М.: Нефть и газ. 1997.
11. Атақишйев М.А. Qazmada istehsal potensialından səmərəli istifadə problemləri. Bakı. 1998.
12. Balayev R.Ə. Urbanizasiya zonalarının ərzaq problemi. Bakı. Azərnəşr. 1998.
13. Бараз В.И. Добыча нефтяного газа. М: Недра. 1983.
14. Бекаев Л.С., Марченко С.В., Пинегин С.П. и другие. Мировая энергетика и переход к устойчивому развитию. Новосибирск. Наука. 2000.
15. Бройде И.М. Финансы нефтяной и газовой промышленности. М.: Недра. 1990.
16. Дугин А. Основы геополитики: Геополитические будущее России. Мыслитель пространством. М: АРКТОГЕЯ. центр. 1999.
17. Əliyev İ.H., Muradverdiyev A. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. Bakı. 1997.

- 18.Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı. Azərneşr. 1997.
- 19.Əliyev H.Ə. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. Bakı. 1997.
- 20.Əhmədov.H.Q. Politologiya. Bakı. N.Tusi adına ADPU-nin nəşriyyatı. 1997.
- 21.Фишер П.А. Исследование газовых гидратов продолжается. Современный международный нефтегазовый бизнес и проблемы подготовки экономистов международного профиля. Тюмень. Издательство Тюмен Госуниверситет. 1999.
- 22.Фишер С., Дорибули Р., Шмомизи Р. Экономика. М.: 1997.
- 23.Фридмен М. Количественная теория денег. М: 1996.
- 24.Nacızadə E.M. Azərbaycanın quruda neftqazçıxarma kompleksində iqtisadi islahatlar və səmərəlilik problemləri. Bakı. Elm. 1998.
- 25.Nacızadə E.M. «Energetik kompleks yeni islahatlar ərəfəsində». Bakı. Elm. 2000.
- 26.Nacızadə E.M., Paşayev T.Ə. Neft-qaz sənayesində yeni bazar mexanizmlərinin formalaşması istiqamətləri Bakı. Elm. 2000.
- 27.Nacıbəyov Ü. Ordan-burdan Bakı. Yazıçı. 1981.
- 28.Хей Ф., Моррис Д. Теория организации промышленности. в 2-х томах СПб: «Экономическая школа». 1999.
- 29.Ковалев В.В. Финансовый анализ: управление капиталом, выбор инвестиции, анализ отчетности. М.: Финансы и Статистика. 1996.
- 30.Козырев В.М. Основы современной экономики. М.: Финансы и статистика. 2000.
- 31.Козырев В.М. Чистый доход в нефтяной промышленности. М.: Наука. 1983.

- 32.Кругман А.Р., Обстфельд М. Международная экономика: Теория и политика. М.: ЮНИТИ-1997.
- 33.Кулинцев И.И. Экономика и социология труда М.: Центр экономики и маркетинга. 1999.
- 34.Кязимов К.Г., Гусев В.Е. Устройство и эксплуатации газового хозяйства. М: КОЛОС-1997.
- 35.Гвоздев Б.П., Гриценко А.И., Корнилов А.Е. Эксплуатация газовых и газоконденцатных месторождений. /под редакцией Р.И.Вяхирева./ М.: Недра. 1988.
- 36.Голиев А.Г., Плотников В.М., Подрешетников В.А., Тетеревятиков Л.Н. Средства контроля и управления объектами добычи газа. М.: Недра. 1985.
- 37.Голиков Е.А. Маркетинг и логистика. М: Издательский дом «Дашков и Ко». 1999.
- 38.Голуб А., Струкова Е. Экономика природопользования. М: Аспект. 1995.
- 39.Quliyeva A.A. Azərbaycanca insan inkişafının sosial-iqtisadi əsasları. Bakı. Elm. 2000.
- 40.Лысенко В.Д. Теория разработки нефтяных месторождений. М: Недра. 1998.
- 41.Лютенс Фред Организационное поведение М.: Инфра-М. 1999.
- 42.Məmmədov S.M. İnfilyasiya və maliyyə bazarı. Bakı. 1998.
- 43.Майер Э. «Контроллинг как система мышления и управления» М: Финансы и статистика. 1993.
- 44.Маргулов Р.Д., Тагиев В.Г., Гергедова Ш.К. Организация управления газодобывающим предприятием. М.: Недра. 1981.
- 45.Меллер Б., Стратегические альянсы в нефтяной отрасли: мировая практика. М: Перспектива-1998.
- 46.Мехтиев И.Ф., Мирзаджанзаде А.Х., Алиев С.А. Геотермические исследование нефтяных и газовых месторождении. М.: Недра. 1971.

47. Мингараев Р.Ш., Кузмин А.З., Саттаров М.М. и другие. Методы прогноза месторождений нефти и газа. М.: Недра. 1983.
48. Мирзаджанзаде А.Х. и другие. Методы повышения эффективности процессов добычи и транспорта газа. М.: Недра. 1979.
49. Мирзаджанзаде А.Х., Султанов Ч.А. Этюды нефтяной концепции Азербайджана. Баку. 1994.
50. Мирзаджанзаде А.Х., Шахвердиев А.Х. Динамические процессы нефтегазодобычи. М.: Наука. 1997.
51. Мирзаджанзаде А.Х., Юсифзаде Х.Б. и другие. Современное состояние, прогнозная оценка уровней добычи. 1995-1997 г. Баку. 1995.
52. Mirzəcanzadə.A.X. Neft və qaz yataqlarının işlənməsi və istismarının nəzəri əsasları. Bakı. 1960.
53. Müstəqil Azərbaycan Statistika məcmuəsi Bakı. Səda nəşriyyatı. 2001.
54. Mədətov Q. Azərbaycan Böyük Vətən Müharibəsi illərində. Bakı. 1976
55. Məmmədov Z. Ən yeni iqtisadiyyat Bakı. Qanun. 2001.
56. Nəbiyev N. «İqtisadiyyat, cəmiyyət və ekoloji mühit». Bakı. 2000.
57. Nəsibli N. «Azərbaycan geopolitikası və neft». Bakı. 2000.
58. Надиров А.А. Экономические проблемы рационального размещения промышленности в Азербайджане. Баку. Элм. 1976.
59. Нефтегазовые технологии. М.: 2001 № 2
60. Нефтяная промышленность СССР. 1980 г. М.: ВНИИОЭНГ. 1981.
61. Nəcat Ə. Tarixin sübh çağı. Bakı. Azər nəşr. 1986.
62. Николаева С.А. Принципы формирования и калькулирования себестоимости. М: Аполитики-Пресс. 1997.

- 63.Никоненко И.С., Васильев Ю.Н. Газодобывающие предприятие как сложная система М.: ОАО. Недра. 1998.
- 64.Омаэ Кенити Мир без границ-Власть и стратегия во взаимосвязанной экономики. НУ: Harper Collings. Publishers 1990.
- 65.Оруджев С.А. Газовая промышленность по пути прогресса. М.: Недра. 1976.
- 66.Основы экономической теории. /Политэкономия учебных под редакцией Д.Д.Московина./ М.: Наука. 2000.
- 67.Потемкин А. Виртуальная экономика и сюрреалистическое бытие. М.: ИНФРА-М. 2000.
- 68.Русакова И.Г., Кашин В.А. и другие «Налоги и налогообложение» М.: Финансы. ЮНИТИ. 1998.
- 69.Сафаров Г.А. Экономические проблемы эффективности производства в нефтегазодобыче и методы их решения. Баку. Элм. 1997.
- 70.Соколов В.А. Нефть. М.: 1970.
- 71.Сорос Джордж Кризис мирового капитализма. М.: ИНФРА. 1999.
- 72.Сорос Джордж Новая глобальная финансовая архитектура. Вопросы экономики. 2000. №12.
- 73.Социально-экономическая география зарубежного мира. под редакцией члена-корреспондента РАН В.В.Вольского. М.: Крон-Пресс. 1998.
- 74.Статистический ежегодник Южно-Кавказский стран. TACIS-2000.
- 75.Стек Джек Алхимия прибыли. Мн: ПАРАДОКС-1996.
- 76.Сухарев В.А. Психология интеллекта. Донеск. Сталкир. 1997.
- 77.Сыромятников Е.С., Победоноцева Н.Н., Зубарева В.Д., Шпаков В.А. Организация, планирование и управление нефтегазодобывающими предприятиями. М.: Недра. 1987.
- 78.Səmədzadə Z.Ə. Dağlıq Qarabağ: Naməlum həqiqətlər. Bakı. «Vətən» nəşriyyatı. 1995.

- 79.Шеремет А.Д., Неташев Е.В. Методика финансового анализа М.: Инфра. 1999.
- 80.Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С. Методика финансового анализа предприятия. М.: Инфра. 1996.
- 81.Şəkərəliyev A.Ş. Keçid iqtisadiyyatı və dövlət. Bakı. 2000.
- 82.Şəkərəliyev A.Ş. Nəg kəs üçün, hamı üçün. Bakı. Azərənəsr. 1991.
- 83.Тейл.Г. Экономические прогнозы и принятие решений. М: Статистика. 1991.
- 84.Тищенко В.Е. и другие. Организация, планирование и управление предприятия нефтяной и газовой промышленности. М.: Недра. 1986.
- 85.Томсон Л.Д., Джонк М.Д. Основы инвестирования М.: Дело. 1999.
- 86.Войтов А.Г. Экономика. М.: «Маркетинг». 2000.
- 87.Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibəti ilə Azərbaycan xalqına respublika prezidenti Heydər Əliyevin müğaciəti. «Azərbaycan» qəzeti 30 dekabr 2000-ci il.
- 88.Зайцев Н. Экономика промышленного предприятие, учебное пособие. М.: Инфра-М. 1996.
- 89.Закиров С.Н. Теория и проектирование разработки газовых и газоконденсатных месторождений. Учебное пособие. М: Недра. 1989.
- 90.Зоря Е.И., Царатели Д.В. Инструментарий делового человека словарь-справочник. М.: Паритет Граф. 2000.
- 91.Экологический и социально экономический обзорный документ по Полномасштабной Разработке Месторождений, Азери, Чираг и глубоводной части месторождений «Гюнашли», АМОК, Издатели bq имени партнеров. АМОК Баку. Азербайджан. 2000.

Texniki redaktoru
Kompüter tәrtibçisi

Hәsәnәliyeva Pakizә
Ayдын Abdullazadә

E.M. Hacızadә
«Azərbaycanın təbii qaz potensialı: reallıqlar və virtual cizgilər»

Э.М.Гаджизадә
«Потенциал природного газа в Азербайджане: реалии и виртуальные наброски»

E.M.Hajizadeh
«Natural gas potential of Azerbaijan: realities and virtual lines»

Yığılmağa verilmişdir: 26.11.2001-ci il. Çapa imzalanmışdır:17.12.2001-ci il. Formatı 60x90 ¹/₁₆. Hәcmi 12,5 ç.v. Sayı 350. Sifariş 786. Qiymәti müqavilә ilә. Ofset kağızı № 1. Ofset usulu çap edilmişdir.

«XKB və Poliqrafiya» şöbәsində çap edilmişdir.